

51e jaargang nummer 4

december 2018

Anchoring Innovation

AMPAS

tijdschrift voor classici

LAMPAS

Tijdschrift voor classici
Jaargang 51 nummer 4, december 2018

Redactie

dr. Rutger Allan (Grieks, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Bert van den Berg (Antieke Filosofie, Universiteit Leiden), Elianne Bruin BA (redactiesecretaris; Universiteit van Amsterdam), dr. Jaap-Jan Flinterman (Oude Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Mark Heerink (Latijn, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Hugo Koning (Klassieke Talen, Stanislascollege Delft), drs. Suzanne Luger (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, ILO/POWL, Universiteit van Amsterdam), dr. Stephan Mols (Klassieke Archeologie, Radboud Universiteit Nijmegen), drs. Kokkie van Oeveren (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, VCN), dr. Remco Regtuit (Grieks, Rijksuniversiteit Groningen), dr. Sofie Remijsen (Oude Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam), dr. Rodie Risselada (voorzitter; Latijn, Universiteit van Amsterdam).

Redactieadres

Redactiesecretariaat *Lampas* / Elianne Bruin
Universiteit van Amsterdam – Opleiding GLTC
Turfdraagsterpad 9, 1012 XT Amsterdam
e-mail: lampas@verloren.nl

websiteadres: lampas.verloren.nl

Lampas is, met uitzondering van de recentste twee jaargangen, online beschikbaar via www.lampasonline.nl.

Voor reacties op of ideeën over de inhoud van *Lampas*: lampas@verloren.nl

Uitgever, administratie en abonnementen

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
telefoon 035-6859856
e-mail: bestel@verloren.nl
websiteadres: www.verloren.nl

Lampas verschijnt vier keer per jaar.

Prijzen voor 2018: Jaarabonnement € 42,-; Studentenabonnement € 25,- (stuur a.u.b. een kopie van de collegekaart naar de uitgever); Abonnement voor instellingen en bibliotheken € 56,-; Losse nummers € 15,-

Betaling gaarne binnen 30 dagen na toezending van een rekening door de uitgever. Abonnementen worden aangegaan voor een jaargang en automatisch verlengd, tenzij bij opgave uitdrukkelijk anders wordt aangegeven. Opzegging dient te geschieden bij de uitgever vóór ingang van de nieuwe jaargang, dus vóór 1 januari van het nieuwe jaar.

Op het omslag: De *monolite*. Foto: Bettina Reitz-Joosse.

ISSN 0165-8204 ISBN 978 90 8704 761 0

Oud is het nieuwe nieuw

Een inleiding op *Anchoring Innovation*

INEKE SLUITER

1 Inleiding¹

Voor u ligt een themanummer met een aantal artikelen waarin het begrip ‘anchoring innovation’, het verankeren van nieuwe ontwikkelingen, een belangrijke rol speelt. In 2017 kende het Ministerie van OCW/NWO voor dit thema een zogenaamde ‘Zwaartekrachtsubsidie’ toe aan een consortium van Nederlandse classici uit onze landelijke onderzoekschool OIKOS. Met die kleine negentien miljoen euro kunnen wij gedurende tien jaar onderzoek verrichten. De resultaten daarvan zullen hopelijk landen, ‘verankerd raken’, binnen de internationale gemeenschap van onderzoekers, classici natuurlijk, maar ook beoefenaars van de geesteswetenschappen in ruimere zin. We gaan ons best doen om ook een breder algemeen publiek te informeren. Maar wat we in elk geval willen, en daar is dit *Lampas*-themanummer voor bedoeld, is ook alle Nederlandse classici op de hoogte houden, van gymnasiasten tot oud-gymnasiasten tot docenten.

Het verankeren van nieuwigheden is iets van alle tijden. Op dit ogenblik hangen er in veel bushokjes reclameposters waarop te lezen staat: ‘Planten zijn de nieuwe koeien’ (zie afbeelding 1). Afgebeeld zijn twee drinkverpakkingen, die in een uitbundig bloeiende wei staan. In de ene zit sojamelk, in de andere amandelmelk. Het is kennelijk de bedoeling dat wij *en masse* overstappen op een nieuw soort ‘melk’, eentje die het milieu niet belast met grote hoeveelheden CO₂-uitstoot. Dit moet een innovatie worden. De melk is niet langer afkomstig van koeien, maar is plantaardig. De ‘melk’-pakken hebben visueel alvast de plaats ingenomen waar wij normaal gesproken koeien verwachten.

¹ Ik dank de redactie van *Lampas* voor de gelegenheid om een themanummer aan *Anchoring Innovation* te mogen besteden. Rodie Risselada en Elianne Bruin hebben ondanks de aanwezigheid van een gastredacteur zeer veel werk verzet aan het tot stand komen van dit nummer. Verder dank ik het hele *Anchoring*-team voor al hun bijdragen, de auteurs voor de mooie en diverse artikelen en hun hartelijke medewerking en André Lardinois niet alleen voor zijn stuk maar ook voor het *sparring partner*-schap.

Afb. 1 X is de nieuwe Y: een ankerformule. Bron: deskgram.net/p/1847285680621564205-_6036050489.

Een uitspraak als ‘planten zijn de nieuwe koeien’ is typisch een talige formule waarmee iets nieuws verankerd wordt in iets bekends. Als je erover nadenkt is het best een vreemde zin: het is bijvoorbeeld niet de bedoeling dat wij ons nu afvragen wat dan de ‘oude koeien’ waren: dat waren namelijk gewoon (melk-)koeien. Je hebt als taalverwerker een heel referentiekader nodig om de zin correct te interpreteren, en de afbeelding is een vrijwel onmisbaar deel van de boodschap. We zien immers die wei! ‘Vroeger’ kwam de melk van koeien. Maar nu wordt die rol op een innovatieve manier overgenomen door planten. Moeten we plantenmelk gaan gebruiken? Als het in een keer zo geformuleerd was, had dat wel erg vreemd geklonken. Maar dat valt mee als je bedenkt dat planten ‘gewoon’ de nieuwe koeien zijn.

Dit is een modern voorbeeld van een poging tot het verankeren van iets nieuws, ‘anchoring innovation’, door de verbinding te leggen met iets vertrouwds. In reclames zie je dat frequent, want daar wordt ons steeds iets nieuws aangesmeerd. Maar het belang van verankering gaat veel verder dan marketing. Het onderzoekprogramma *Anchoring Innovation* kwam tot stand nadat ons was opgevallen dat wij als maatschappij de mond vol hebben van ‘innovatie’, maar dat we tegelijkertijd de neiging hebben dat hele concept te delegeren aan de technische wetenschappen, de bèta’s en de geneeskunde.²

2 De theoretische onderbouwing van het onderzoekprogramma *Anchoring Innovation* in deze sectie is ontleend aan het programmatische artikel Sluiter (2017), met uitvoerige verdere verwijzingen. Voor informatie over de voortgang van het Zwaartekrachtprogramma, onderzoekers, vacatures en publicaties op elk terrein van ons onderzoekprogramma, zie www.ru.nl/oikos/anchoring-innovation (laatst geraadpleegd op 22 oktober 2018).

Toch weten we eigenlijk ook wel dat je de menselijke factor niet kunt negeren. Je kunt tenslotte uitvinden wat je wilt, maar het zal nooit tot werkelijke ‘innovatie’ komen (hier gedefinieerd als ‘geaccepteerde uitvinding’),³ als de sociale groepen voor wie de vernieuwing bedoeld is niet begrijpen wat ze wordt voorgesteld, of niet in staat zijn de vernieuwing te rijmen met datgene wat ze belangrijk of moreel juist vinden, met hun levensovertuiging of hun verlangens. Om vernieuwing te laten landen in zulke groepen is een vorm van *verankering* nodig, dat wil zeggen een manier om datgene wat zich als nieuw aandient op een zinnige en acceptabele manier te verbinden met wat al bekend of vertrouwd is. Dat kan iets uit het verleden zijn, maar het kan ook gaan om een ander iets dat men al kent. Van het eerste is Augustus een voorbeeld. Hij presenteert, zoals we nog zullen zien, zijn in feite *nieuwe* bewind als een *herstelde* republiek en verankert dat dus in het recente verleden. Verbinding met iets vertrouwds vond ik in een online leerboek voor de bromfiets. Daar wordt de kennelijk minder bekend veronderstelde snorfiets als volgt geïntroduceerd: ‘een snorfiets is het langzamere broertje van de bromfiets. Het gaat, net als bij een bromfiets, om een “fiets met hulpmotor etc.”’⁴ Dit heeft niet per se iets met een gedeeld verleden te maken voor de gebruikers van het boek. Wel met bekende en nieuwe informatie. Hoe dan ook wordt de onderliggende structuur van verankeringsprocessen gevormd door de gedachte ‘dit nieuwe is in feite net zoiets als x’. Het gaat dus om een vorm van analogo denken.

Behalve dat wij als classici ons bewust zijn van het belang van de menselijke factor, beseffen wij ook, gewoon uit hoofde van ons vak, hoe divers de terreinen zijn waarop ‘het nieuwe’ een rol speelt. Vernieuwing doet zich zeker niet alleen voor in de wetenschap of technologie, maar ook in de literatuur, kunst, communicatie, politiek, religie, economie, ethiek, materiële cultuur, sport, enzovoort. Wij beseffen dat misschien als geen andere groep binnen de geesteswetenschappen, doordat de klassieken bijna een microkosmos van die geesteswetenschappen vormen. Er zijn classici die aan taalkunde doen, aan letterkunde, aan geschiedenis in al zijn soorten, aan archeologie, aan filosofie en aan receptie van de klassieken. En in Nederland praten al die verschillende classici met elkaar, bijvoorbeeld binnen het omslag van een (dit!) *Lampas*-nummer of in de onderzoeksschool OIKOS. In het programma *Anchoring Innovation* willen we dan ook laten zien hoe innovatieprocessen op al die terreinen een rol spelen en onder welke omstandigheden ze slagen of falen.

3 De oplettende lezer heeft gelijk: misschien had het onderzoekprogramma *Anchoring Invention* moeten heten. Maar de naam was inmiddels zo, ja, verankerd, dat we daaraan hebben vastgehouden. In onze analyses maken we het onderscheid tussen inventie en innovatie zoals hierboven aangegeven.

4 theorie.nl/bromfiets/theorie-leren/boek/056 (laatst geraadpleegd op 22 oktober 2018). Het feit dat de bromfiets eerst behandeld werd is voldoende om de informatie daarover daarna bekend te kunnen veronderstellen en dus als anker te kunnen laten fungeren.

Behalve het onderscheid tussen ‘inventie/uitvinding’ en (verankerde) ‘innovatie’ en een brede blik op de domeinen waarin we vernieuwing kunnen aantreffen, is er nog een vijftal preliminaire observaties van belang voor ons onderzoek.

Allereerst: nieuw is niet altijd (werkelijk) nieuw. Oud is niet altijd oud. Van belang is of bepaalde groepen een fenomeen *ervaren* of *construeren* als vertrouwd of nieuw.

Ten tweede: ‘oud’ en ‘nieuw’ zijn niet zo maar neutrale termen. Ze zijn geregeld verbonden met een waardeoordeel, terwijl bovendien niet iedereen ‘oud’ of ‘nieuw’ op dezelfde manier *waardeert*. Jong of oud, progressief of conservatief, IT-ers of notarissen: verschillende groepen in de samenleving kijken verschillend tegen veranderingen aan. Een maatschappij is geen monoliet. We weten van de klassieke Oudheid dat woorden voor ‘nieuw’ vaak een ongunstige bijklank hebben. *Res novae* wijst op revolutie, *καινοτομία* op nieuwlichterij. Maar volgens Telemachus houdt iedereen speciaal van de laatste en nieuwste epische ‘nummers’.⁵ En de Atheense samenleving van de vijfde eeuw v.Chr. vernieuwde op alle terreinen.⁶

Ten derde: dat innovatie ‘verankering’ behoeft, wil niet zeggen dat verankeren altijd een remmende of conservatieve werking zou moeten hebben. Denk aan een bergbeklimster: voor haar betekenen haar ankers en zekeringen dat ze vooruit kan en veilig boven kan komen. Effectieve *anchoring* kan het tempo van vernieuwing dus ook bevorderen.

Ten vierde: innovatie wijst zeker niet altijd op morele vooruitgang. Dictators zijn vaak extreem effectieve, maar daarom nog geen moreel lovenswaardige ‘ankeraars’.

Ten vijfde: verankering is niet iets statisch of eenduidigs, evenmin als beelden van het verleden dat zijn. Ankers worden geconstrueerd en aangepast en helpen zo zelf mee om vorm te geven aan de traditie van een groep. Zo’n constructie kan in meer of mindere mate corresponderen met de historische werkelijkheid (met andere woorden: een anker kan ‘fout’ zijn, wat vooral in de wetenschap vervelende consequenties kan hebben). De dynamiek kan in van alles zitten. Er kunnen meerdere ankers gebruikt worden om hetzelfde fenomeen begrijpelijk te maken en een en hetzelfde anker kan bruikbaar zijn voor de verankering van heel verschillende zaken. In Plato’s subtiele vormgeving van de unieke figuur van Socrates wordt Socrates bijvoorbeeld verankerd in de held Achilles (dus in Homerus), in het orakel van Delphi (waardoor hij aan zijn ondervragingen van zijn medeburgers begint) en in het familiebedrijf van zijn moeder (de vroedvrouw die anderen helpt bevallen zonder zelf zwanger

5 τὴν γὰρ ἀοιδὴν μᾶλλον ἐπικλείουσ’ ἄνθρωποι ἢ τις ἀκούοντεςσι νεωτάτη ἀμφιπέληται (‘want mensen horen het liefst juist dát lied dat de toehoorders het nieuwst in de oren klinkt’, Homerus, *Odyssee* 1.351-352).

6 D’Angour (2011).

te zijn): alle drie vertrouwde ankers. Maar met ieder van deze ankers kan men veel meer en ook heel verschillende zaken verankeren.⁷ In de bijdragen aan deze *Lampas* hopen wij al deze aspecten tot hun recht te laten komen.

2 In dit nummer ...

We beginnen met een voorbeeld van ‘anchoring innovation’ uit de literatuurgeschiedenis. André Lardinois bespeurt een interessant verschil tussen (sommige) vrouwelijke en (sommige) mannelijke dichters wanneer zij hun werk op enige manier in verband brengen met Sappho. Voor mannelijke dichters als Posidippus of Catullus liggen allusies voor de hand in de context van dichten *over* vrouwen; voor die materie is Sappho tenslotte een autoriteit. Maar de hellenistische dichteres Nossis ziet in Sappho een voorbeeld, rolmodel en anker omdat zij net als Nossis zelf een dichtende vrouw is.

Arjan Nijk bespreekt taalkundige iconiciteit als anker voor de verwerking van de betekenis van een taaluiting. Bij een iconische taaluiting lijkt de vorm van de uiting op de conceptuele inhoud, bijvoorbeeld door geluidseffecten, ritme of lengte van cola. Zulke vormaspecten worden cognitief verwerkt door evolutionaire systemen voor waarneming en beweging die ouder zijn dan die voor rationeel begrijpen. Het beroep dat talige iconiciteit doet op die oudere systemen is een effectieve manier om het rationele begripsvermogen te verankeren en de verwerking van de betekenis van de uiting zo te vergemakkelijken. Daarmee heeft ‘anchoring’ meteen een plaats gekregen in de cognitieve taalkunde.

Teun Tieleman laat zien dat een vernieuwing ook het product kan zijn van een tijdelijke (al dan niet gelukkige) samenloop van omstandigheden, maar dat die zonder verankering ook weer teloor kan gaan zonder dat een duurzame innovatie tot stand komt. Zijn voorbeeld is de kortstondige periode in de geschiedenis van de geneeskunde waarin in het Alexandrië van de derde eeuw v.Chr. sectie werd verricht op menselijke lichamen. Wat maakte dat dit een tijd lang acceptabel was? En wat kunnen we zeggen over de falende verankering die leidde tot het herstel van het taboe?

Antje Wessels neemt ons mee naar het begin van de Romeinse literatuurgeschiedenis. Zij laat zien dat de Romeinen zelf een bijzonder verhaal vertelden over dat begin, waarin op één specifiek, symbolisch geladen moment een Griekse slaaf een Latijnse vertaling gemaakt zou hebben van de *Odysee*. Deze constructie van een Romeinse literatuur die principieel verankerd was in de Griekse zou het vaste uitgangspunt worden voor de manier waarop latere filologen lang na de Oudheid bijvoorbeeld fragmenten zouden editeren.

7 Voor de verankering van de figuur van Socrates bij Plato, zie Sluiter (2016: 131); voor Socrates en Achilles, zie Sluiter (2009).

Aan de hand van verschillende edities van de acht fragmenten van Livius Andronicus' *Aegisthus* demonstreert Antje Wessels hoe dwangmatig deze snippers in een logisch verband geperst werden dat geheel bepaald was door de Griekse tragedies over verwante (maar niet dezelfde) verhalen. Kies een fout anker, en alle vastigheid is schijn!

Raphael Hunsucker analyseert de troep van de 'nieuwe stichter' in de geschiedschrijving van Rome. Bij Augustus' aantreden als *princeps* ontstaat er een rijk discours van Augustus als een nieuwe Romulus (als het niet zo oneerbiedig was zou ik hier weer even verwijzen naar die drinkpakken waarmee ik begon: 'Planten zijn de nieuwe koeien'). Het eerste stichtingsverhaal fungeert als anker. Maar Augustus zelf wordt ook een anker voor latere periodes, bijvoorbeeld als Petrus en Paulus de stichters worden van het christelijke Rome. Op deze manier laat Raphael Hunsucker zien hoe 'dubbele' of 'incrementele' verankering werkt en demonstreert hij eens te meer het dynamische karakter van het verankeringsproces.

In de bijdrage van Han Lamers en Bettina Reitz-Joosse zien we hoe de klassieke Oudheid zelf als anker voor latere periodes gebruikt kan worden, een fenomeen dat ons natuurlijk vertrouwd is uit de receptiegeschiedenis. Maar bovendien laten zij zien dat vernieuwing ook moreel problematisch kan zijn. Hun casestudy is het Italiaanse fascisme van Mussolini en in het bijzonder het verhaal van de obelisk van Mussolini op het Foro Mussolini en de Latijnse tekst die daaronder begraven ligt. Zij laten zien hoe zeer de indruk die de obelisk moest maken het product is van een constructie van het Romeinse verleden, hoewel bij nadere beschouwing in feite niets is wat het lijkt. Wat bijvoorbeeld in het klassieke Rome primair geassocieerd werd met Egypte (namelijk de obelisk) is nu iets wat typisch een prestatie van een Romeinse keizer moet oproepen. Op de obelisk staat een Latijnse tekst in plaats van hiërogliefen, etcetera. 'Anchoring' is in belangrijke mate een kwestie van constructie, representatie en, ja, ook manipulatie.

Ten slotte laten Sophie Dijkstra en Suzanne Adema zien hoe 'anchoring innovation' didactisch kan worden ingezet voor de klas. Het voorbeeld dat zij gebruiken, namelijk de manier waarop Augustus zijn nieuwe positie verankert, sluit zowel mooi aan bij de studie van Raphael Hunsucker als bij die van Han Lamers en Bettina Reitz-Joosse. Voor de constructie van hun lesplan maken Sophie Dijkstra en Suzanne Adema gebruik van 'het curriculaire spinnenweb': de term is uiteraard zelf een voorbeeld van 'anchoring'.

Als gastredacteur wens ik u veel leesplezier!

GLTC, Universiteit Leiden
 Postbus 9515
 2300 RA Leiden
 i.sluiten@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- D'Angour, A. 2011. *The Greeks and the New. Novelty in ancient Greek imagination and experience*, Cambridge.
- Sluiter, I. 2009. 'Socrates als de ideale man', *Lampas* 42, 3-14.
- Sluiter, I. [2014] 2016². *Socrates*. Elementaire deeltjes 3, Amsterdam.
- Sluiter, I. 2017. 'Anchoring Innovation. A classical research agenda', *European Review* 25, 20-38.

Sappho als anker voor mannelijke en vrouwelijke dichters in de hellenistische tijd

ANDRÉ LARDINOIS

Summary: This paper studies the use of Sappho as model and ‘anchor’ in two Hellenistic poets, Posidippus and Nossis, with a brief excursus on Catullus 51. Posidippus refers explicitly to Sappho three times in his epigrams. In all three instances he associates her with talk of or about women. Posidippus thus sees her primarily as a female poet and an authority on women. The same holds true for Nossis, but whereas Posidippus only appeals to Sappho’s authority when he wishes to speak about women, Nossis explicitly places herself in Sappho’s tradition, as a woman and a literary daughter. Posidippus uses Sappho as an anchor to speak as a poet about women, while Nossis, in her surviving epigrams, uses her as an anchor to speak as a woman poet, a subtle but significant difference. A brief analysis of Catullus 51 confirms this distinction, suggesting a gender difference in the way Sappho was used as anchor by male and female poets in antiquity.

1 Inleiding

Als onderdeel van het *Anchoring Innovation*-programma wordt ook onderzoek gedaan naar de receptie van vroeg-Griekse dichters bij latere Griekse en Romeinse schrijvers. De hypothese hierbij is dat de verwijzing naar voorgangers een van de manieren was waarop klassieke schrijvers hun nieuwe werken verankerden in de traditie. Dit creatieve proces werd door de Romeinen omschreven als *imitatio et aemulatio*: enerzijds moest je beroemde voorgangers ‘imiteren’, maar anderzijds moest je ook nieuwe elementen toevoegen die ‘wedijverden’ met de oude ideeën.¹ De *imitatio* is de verankering, de *aemulatio* voegt het innovatieve element toe. Op deze manier wisten de klassieke schrijvers een breed scala van nieuwe literaire genres, van de tragedie tot de roman, te introduceren en vernieuwingen binnen deze genres door te voeren en geaccepteerd te krijgen.

Een beroemd voorbeeld zijn de openingswoorden van Vergilius’ *Aeneis* (*arma virumque cano*), waarmee hij verwijst naar de onderwerpen van de twee grote epen van Homerus. Hiermee sluit hij aan bij een lange traditie van Griekse en Romeinse epische poëzie en beroept hij zich op de autoriteit

1 Reiff (1959), Conte and Most (2012).

van Homerus, die ook bij de Romeinen bekend stond als de grootste dichter die ooit geleefd had: Vergilius doet zich voor als ‘de nieuwe Homerus’. Dat weerhoudt hem er echter niet van belangrijke vernieuwingen te introduceren in zowel de vorm als de inhoud van zijn epos. Om maar iets te noemen: zijn gedicht is geschreven in het Latijn, niet in het Grieks, en de Trojanen winnen, niet hun tegenstanders. Zijn gedicht is daarmee niet alleen vertrouwd (het past in een lange traditie van heroïsch epos), maar ook radicaal nieuw – niemand voor hem had zo’n epos geschreven.

Homerus werd veel geïmiteerd door Griekse en Romeinse dichters, maar hij was zeker niet de enige. In het onderzoeksproject dat ik leid binnen *Anchoring Innovation* kijk ik naar de receptie van de Griekse dichteres Sappho bij latere Griekse en Romeinse dichters. De keuze voor deze archaisch Griekse dichteres is deels ingegeven door persoonlijke voorkeur, maar ook door het genderaspect dat onlosmakelijk met Sappho is verbonden: men was zich er in de Oudheid heel goed van bewust dat Sappho een vrouw was, meer dan dat men zich ervan bewust was dat Pindarus, bijvoorbeeld, een man was – dat was minder opmerkelijk. Een bijkomende vraag die wij ons daarom bij dit onderzoek naar de receptie van Sappho in de Oudheid willen stellen is of mannelijke en vrouwelijke dichters anders gebruik maakten van haar poëzie als anker. Wij hopen daarmee tot een beter begrip te komen van zowel de receptie van Sappho in de Oudheid als het concept ‘anchoring innovation’ en hoe dit toepasbaar is op de antieke literatuur.

Sappho was zonder meer de beroemdste dichteres in de Oudheid. Zij was als enige vrouw opgenomen in de canon van negen lyrische dichters, die ergens in de hellenistische tijd moet zijn ontstaan. Zij wordt in hellenistische epigrammen regelmatig ‘de tiende Muze’ genoemd, en was bijzonder populair, zoals onder meer blijkt uit het relatief grote aantal papyri dat van haar, zelfs recent nog, in Egypte is gevonden.² Ik heb hier geen plaats om alle Griekse en Romeinse schrijvers die naar Sappho verwijzen te bespreken – dat zijn er heel wat. Bovendien moet het grootste gedeelte van dit onderzoek nog worden gedaan. Ik zal daarom in dit artikel slechts twee hellenistische dichters behandelen, Nossis en Posidippus, die als voorbeeld kunnen dienen. In de conclusie zal ik ook nog kort ingaan op *carmen* 51 van Catullus, zijn beroemde bewerking van fragment 31 van Sappho.

Het is een vaak gehoord misverstand dat Sappho de enige dichteres uit de Oudheid zou zijn of de enige dichteres van wie poëzie is bewaard. Dat is niet zo: Martin West, die een meester was in het verzamelen van nuttige feitjes uit de Oudheid, telt in zijn *Lectio Teubneriana* (West 1996) 64 vrouwelijke Griekse

2 Over de receptie van Sappho in de latere Griekse en Romeinse literatuur, zie De Vos (2011: 43-70) met verwijzingen naar eerdere bibliografie, en Finglass en Kelly (te verschijnen), hoofdstukken 19-23. Voor de nieuwe vondsten, zie Lardinois (2014) en Obbink (2016a en 2016b). Voor verwijzingen van hellenistische dichters naar archaisch Griekse dichters in het algemeen, zie Klooster (2011).

dichters van wie de namen bewaard zijn gebleven.³ Van tien van deze vrouwelijke dichters zijn hele gedichten of substantiële fragmenten overgeleverd. Zij zijn vertaald en worden besproken in Snyder (1989), Rayor (1991), Plant (2004), Greene (ed., 2005) en De Vos (2003 en 2011). Onder deze dichters nemen de hellenistische epigrammatisten een prominente positie in, omdat zij relatief goed zijn overgeleverd in de *Anthologia Palatina*, een Byzantijnse collectie van Griekse epigrammen die teruggaat op oudere collecties, zoals de *Krans* van Meleager (ca. 100 v.Chr.). Van alle oudgriekse dichters bezitten we, na Sappho, de meeste dichtregels van Anyte: 24 epigrammen. Nossis volgt met 11 of 12 epigrammen.⁴

2 Nossis

Nossis kwam van de Griekse stad Locri in Zuid-Italië en schreef in haar lokale, Dorische dialect. Ze leefde rond 300 v.Chr. en behoort daarmee tot de eerste generatie van hellenistische dichters. Zij heeft waarschijnlijk een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van het literaire epigram.⁵ Zo is zij een van de eerste Griekse epigramdichters van wie we vrij zeker weten dat zij een eigen collectie van haar epigrammen heeft gemaakt en deze als boekrol heeft uitgebracht.

De meeste Griekse dichters van wie werk bewaard is gebleven, verwijzen wel op een of andere manier naar Sappho. Nossis is hierin zeer expliciet. In haar epigram 11 legt ze een direct verband tussen haar poëzie en die van Sappho:

ὦ ξείν', εἰ τὺ γε πλείς ποτὶ καλλίχορον Μυτιλήναν
τᾶν Σαπφοῦς χαρίτων ἄνθος ἑνασόμενος,
εἰπεῖν ὡς Μούσαισι φίλαν τήνᾳ τε Λοκρὶς γᾶ
τίκτε μ' ἴσαις δ' ὅτι μοι τοῦνομα Νοσσίς, ἴθι.

O vreemdeling, als jij vaart naar Mytilene met de mooie koren
om je te laten inspireren door de bloem van Sappho's Gratiën,
zeg haar dan dat het Locrische land mij, die dierbaar is aan haar en aan de Muzen,
baarde. En wetende dat mijn naam Nossis is, ga. (Nossis, epigram 11)

Het werkwoord ἐνάω op het einde van regel 2 is wat vreemd en derhalve wel in twijfel getrokken. In de actieve vorm betekent het een vuur ontsteken, maar in het medium kan het gebruikt worden voor het opdoen van poëtische inspi-

3 West (1996). Plant (2004: 247-249) somt 136 Griekse en Romeinse vrouwelijke schrijvers op.

4 De toewijzing van epigram 12 (= *Anthologia Palatina* 6.273) aan Nossis is niet helemaal zeker: zie Gow en Page (1965: 443). Mijn nummering van de epigrammen van Nossis verwijst naar die van Page (1975: 67-70), wiens tekst ik ook volg. Alle vertalingen in dit artikel zijn van mijn eigen hand, tenzij anders vermeld.

5 Gutzwiller (1997; 1998: 74-88), Skinner (2001).

ratie.⁶ Dat lijkt ook de betekenis die het werkwoord hier heeft: aan de vreemdeling die aan het begin van het epigram wordt toegesproken wordt gevraagd of hij op weg is naar Mytilene – een van de steden op Lesbos die als geboorteplaats van Sappho wordt genoemd in antieke biografieën⁷ – om geïnspireerd te worden door de bloem van Sappho's Gratiën. Deze 'bloem' (ἄνθος) verwijst ongetwijfeld naar Sappho's poëzie. Bloemen zijn een veel voorkomende metafoor voor poëzie in de Griekse literatuur.⁸ Sappho zelf verwijst in een van haar gedichten naar haar eigen composities als 'rozen uit Pieria'.⁹ We zullen zien dat Nossis dit beeld elders ook gebruikt.

Bovenstaand epigram van Nossis neemt de vorm aan van een grafepigram waarin de dode spreekt tot een voorbijganger. Het is duidelijk niet het opschrift dat werkelijk op het graf van Nossis stond, maar een fictief, literair epigram, dat mogelijk de collectie van haar epigrammen afsloot.¹⁰ De erkende meester van het grafepigram was de dichter Simonides (ca. 556-466 v.Chr.). De eerste twee woorden van Nossis' epigram herinneren aan de openingswoorden van zijn beroemde epigram op de Spartanen die gevallen waren bij Thermopylae: ὦ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις ὅτι τῆδε | κείμεθα τοῖς κείνων ρήμασι πειθόμενοι ('o vreemdeling, bericht aan de Spartanen dat wij hier liggen, gehoorzaam aan hun bevelen').¹¹ In tegenstelling tot de dood van soldaten op het slagveld bericht het epigram van Nossis echter over haar geboorte als vrouw en dichteres. De vreemdeling die in de openingsregel wordt toegesproken, wordt zelf ook voorgesteld als een dichter die zich wil laten inspireren door de poëzie van Sappho. Nossis vraagt hem niet om haar boodschap terug te brengen naar haar vaderland, zoals in Simonides' epigram voor de gevallen in Thermopylae, maar in plaats daarvan om haar bericht vanaf haar geboortegrond ('het Locrische land') mee te nemen naar de stad van Sappho, Mytilene. Laurel Bowman heeft betoogd dat Nossis met deze omkering Sappho wil voorstellen als haar literaire moeder en Mytilene als haar literaire geboortegrond.¹² Hoe dan ook is duidelijk dat Nossis in dit epigram een duidelijk verband legt tussen haar poëzie en die van Sappho. Het beeld dat daarbij gebruikt wordt is dat van vriendschap en mogelijk zelfs verwantschap met Sappho (φίλαν τήνα).

Met welk aspect van Sappho's poëzie Nossis zich in het bijzonder wenst te verbinden blijkt uit haar epigram 1. In dit epigram wordt Sappho niet met

6 Zie Gow en Page (1965: 442), die onder andere verwijzen naar Callimachus fr. 203.13 Pfeiffer.

7 Bijvoorbeeld P. Oxy. 1800 fr. 1 = Sappho, testimonium 1. Vergelijk Herodotus 2.135 over Sappho's broer, Charaxus, die uit Mytilene zou komen. Mijn nummering van de fragmenten en testimonia van Sappho volgt die van Campbell (1990). Ik volg ook zijn teksteditie, tenzij anders vermeld.

8 Steiner (1986: 35-39).

9 Sappho, fr. 55 (zie onder).

10 Gutzwiller (1998: 85).

11 Simonides, 22b Page.

12 Bowman (1998: 41).

name genoemd, maar het verband wordt gelegd door verschillende intertekstuele allusies aan gedichten van Sappho.

ἄδιον οὐδὲν ἔρωτος· ἂ δ' ὄλβια, δεύτερα πάντα
 ἐστίν· ἀπὸ στόματος δ' ἔπτυσσα καὶ τὸ μέλι.
 τοῦτο λέγει Νοσσίς· τίνα δ' ἂ Κύπρις οὐκ ἐφίλασεν,
 οὐκ οἶδεν τήνας τάνθεα, ποῖα ῥόδα.

‘Niets is zoeter dan de liefde. Alle andere zegeningen komen op de tweede plaats. Uit mijn mond spuug ik zelfs de honing.’¹³

Dat zegt Nossis. Wie niet door Kypris wordt bemind, kent niet haar bloemen, wat voor rozen het zijn. (Nossis, epigram 1)

De lezing van de laatste regel is niet helemaal zeker, maar ik volg hier de tekst van Page (1975). Volgens deze lezing verwijst τήνας, dat het Dorische equivalent is van Attisch ἐκείνης (‘van haar’), terug naar Kypris, een naam die Sappho vaak gebruikt voor Aphrodite,¹⁴ of naar Nossis in regel 3: ‘haar bloemen’ kunnen de bloemen van Aphrodite of Nossis zijn. Beide interpretaties zijn volgens mij van toepassing in dit gedicht. Ik kom hierop nog terug.

De eerste regel van Nossis’ epigram lijkt een verwijzing te bevatten naar de beroemde opening van fragment 16 van Sappho. In de openingsstrofe van dit gedicht zegt de ik-persoon, die Nossis ongetwijfeld met Sappho zal hebben geïdentificeerd,¹⁵ dat ‘sommigen beweren dat een leger van ruiters, anderen van soldaten, en weer anderen van schepen het moosite is op de zwarte aard, maar ik zeg dat het datgene is wat iemand liefheeft (ἔγω δὲ κῆν’ ὄττω τις ἔραται)’.¹⁶ Nossis is het met Sappho eens dat ἔρωσ het beste is en dat alle andere zegeningen op de tweede plaats komen.

De laatste regel van Nossis’ epigram bevat een verwijzing naar nog een ander gedicht van Sappho, dat bekend staat als fragment 55. Volgens Plutarchus en Stobaeus, die het fragment beiden citeren, spreekt Sappho in dit gedicht tot een ongeletterde vrouw, wat in de context van Sappho’s poëzie waarschijnlijk betekent een vrouw die niet bekend is met haar liederen.¹⁷ De ik-persoon in

13 Ik vat ἔπτυσσα in regel 2 op als een ‘tragische aoristus’ oftewel een aoristus die een *speech-act* in het heden uitdrukt: zie Rijksbaron (2002: 29-30), die ἀπέπτυσσα uit Euripides, *Hippolytus* 614 en *Hecuba* 1276 als voorbeelden van dergelijke *speech-act* aoristi aanhaalt, en vergelijk de vertalingen van Snyder (1989: 77), Gutzwiller (1998: 76) en de Vos (2003: 53: ‘zelfs honing spuug ik uit’). Het is echter ook mogelijk om de werkwoordsvorm met een verleden tijd te vertalen, zoals Rayor (1991: 133) doet: ‘even honey I’ve spat from my mouth’. Net zo vat ik ἐφίλησεν in regel 3 op als een gnomische aoristus, maar ook dit zou vertaald kunnen worden met een verleden tijd (de Vos 2003: 53: ‘wie niet bemind werd door Aphrodite’).

14 Schlesier (2016: 369-376). Bijvoorbeeld Sappho fr. 2.13, 5.18, 15.9 en het nieuwe Kypris-gedicht.

15 Over het probleem van de identificatie van de eerstpersoonsspreker in Sappho, zie Lardinois (te verschijnen). Antieke commentatoren waren echter sterk geneigd om de eerstpersoonsspreker in archaisch Griekse poëzie gelijk te stellen aan de auteur (Lefkowitz 2012: 2).

16 Sappho, fr. 16.1-4.

17 Plutarchus, *Moralia* 646e-f, Stobaeus 3.4.12.

dit gedicht, die Nossis en haar lezers opnieuw met Sappho zullen hebben geïdentificeerd, vertelt aan deze vrouw het volgende:

κατθανοῖσα δὲ κείσῃ οὐδὲ πότα μναμοσύνα σέθεν
ἔσσει' οὐδὲ πόθα εἰς ὕστερον. οὐ γὰρ πεδέχῃς βρόδων
τῶν ἐκ Πιερίας, ἀλλ' ἀφάνης κὰν Ἀΐδα δόμῳ
φοιτάσῃς πεδ' ἀμαύρων νεκύων ἐκπεποταμένα.

Wanneer je dood zult liggen, zal er geen enkele herinnering zijn
noch enig verlangen naar jou in latere tijd. Jij immers had geen deel aan de rozen
uit Pieria, maar ongezien ook in het huis van Hades
zul jij tussen duistere schimmen dolen, weggevlagen uit ons midden.
(Sappho, fragment 55)

In dit fragment wordt het beeld opgeroepen van poëzie als ‘rozen’ (βρόδα in het dialect van Sappho) van de Muzen, die volgens de traditie in Pieria, een streek in Noord-Griekenland, zouden zijn geboren.¹⁸ Nossis roept ditzelfde beeld op van poëzie als bloemen, en rozen in het bijzonder, in epigram 1 en in epigram 11. Zij lijkt daarmee te willen suggereren dat haar gedichten lijken op de poëtische bloemen van Sappho.

Volgens epigram 1 komt haar poëtische inspiratie echter niet van de Muzen, maar van Kypris of Aphrodite: het is alleen als Kypris je goed is gezind, liefheeft of heeft gekust (allemaal mogelijke betekenissen van ἐφίλησεν in regel 3) dat je ‘haar’ bloemen (in de betekenis van Aphrodites bloemen) kent, met andere woorden: alleen dan kun je liefdespoëzie schrijven.¹⁹ Aphrodite wordt hier dus voorgesteld als de inspiratiebron van Nossis. Hetzelfde wordt vaak gezegd van de rol die Aphrodite speelt in de poëzie van Sappho. Haar verschijning in het eerste fragment van Sappho, de zogeheten ‘Ode aan Aphrodite’, waarin de godin Sappho direct toespreekt en haar herinnert aan de vele keren dat zij tot haar kwam als Sappho weer verliefd was, kan worden gelezen als meta-poëtische verwijzing naar de liefde als bron van Sappho’s inspiratie.²⁰ Zo hebben de hellenistische geleerden het gedicht wellicht ook gelezen, want zij plaatsten het zeer bewust als eerste gedicht in het eerste boek van Sappho, buiten de alfabetische volgorde waarin de overige gedichten in dit boek stonden.²¹ Het wordt algemeen aangenomen dat Nossis’ epigram 1, waarin zij Aphrodite als bron van haar inspiratie noemt, eveneens als eerste gedicht in haar collectie stond.²²

18 Hesiodus, *Theogonie* 53 met het commentaar van West (1966: 174).

19 Skinner (1991a: 92-93). τίνα δ' ἂν Κύπρις οὐκ ἐφίλησεν in regel 3 bevat mogelijkwerwijs ook een allusie naar regel 2 van het nieuw ontdekte Kypris gedicht van Sappho, waarin de woorden Κύπρι, δέσποινα', ὅτινα [δ]ῆ (of [μ]ῆ) φίλ [...] te lezen zijn, maar gezien de vele mogelijke supplementen is het niet goed uit te maken wat deze allusie zou moeten betekenen.

20 Skinner (1991a: 85-90).

21 Obbink (2016b: 42).

22 Gutzwiller (1998: 75).

De rozen die Nossis in regel 4 noemt kunnen echter ook een seksuele betekenis hebben. Rozen waren in de Oudheid (en ook daarna nog) een veel voorkomende metafoor voor het vrouwelijke geslachtsdeel.²³ In dat geval zou Nossis zich in dit epigram niet alleen als dichteres van liefdespoëzie, maar tevens als een seksueel actieve vrouw presenteren, een beeld dat in haar tijd ook van Sappho bestond.²⁴

De Amerikaanse geleerden Kathryn Gutzwiller en Marilyn Skinner hebben erop gewezen dat Nossis in dit epigram niet alleen haar verbintenis met Sappho en haar inspiratie door Aphrodite bevestigt, maar tegelijkertijd andere vormen van poëzie verwerpt, wanneer zij in regel 2 zegt dat zij zelfs honing uit haar mond spuugt.²⁵ Deze regel lijkt een allusie te bevatten naar regels 96-97 uit de *Theogonie* van Hesiodus: ὁ δ' ὄλβιος, ὄντινα Μοῦσαι ἰφίλωνται γλυκερή οἱ ἀπὸ στόματος ῥέει αὐδῆ ('Gezegend is hij die de Muzen goed gezind zijn. Een zoete stem stroomt uit zijn mond.'). Zowel het woord ὄλβιος, als de woorden ἀπὸ στόματος waaruit iets zoets komt, en de uitdrukking 'wie ook maar godin x liefheeft / goed gezind is', vinden we terug in epigram 1 van Nossis. Deze cumulatie van parallellen doet sterk vermoeden dat we hier met een bewuste verwijzing naar de passage in Hesiodus te maken hebben. Honing is een andere, bekende metafoor voor poëzie, die ook schuil gaat achter de 'zoete stem' die uit de mond vloeit van degenen die de Muzen goed gezind zijn bij Hesiodus.²⁶ Nossis laat deze honing van de Muzen echter niet uit haar mond vloeien, maar ze spuugt het uit. Daarmee verwerpt ze de zegeningen (ὄλβια) die de Muzen aan dichters als Hesiodus schenken in ruil voor de zoetheid van ἔρωσ en de inspiratie die Aphrodite haar biedt.

Nossis plaatst zich hiermee in de traditie van Sappho, die net als zij liefdespoëzie schreef en haar inspiratie ontleende aan de godin van de liefde. Doet zij dit echter ook omdat Sappho een vrouwelijke dichter was? Volgens Kathryn Gutzwiller en Marilyn Skinner wel, maar Laurel Bowman heeft betoogd dat Nossis uitsluitend naar Sappho verwijst omdat zij een bekende archaische dichter was die tot de canon behoorde, net zoals ze naar Hesiodus verwijst in epigram 1 of Simonides in epigram 11.²⁷ Ik geloof dat Gutzwiller en Skinner gelijk hebben, want Nossis behandelt de mannelijke dichters anders dan Sappho: zij neemt afstand van hen – ze verwerpt de Muzen van Hesiodus en verdraait het grafepigram van Simonides –, maar omarmt Sappho als haar rolmodel. Als we in de rozen van regel 4 bovendien niet alleen een verwijzing mogen lezen naar

23 White (1980: 19-20) en Henderson (1991: 135). Zie Snyder (1989: 78-79) met betrekking tot het beeld in Nossis, epigram 1.

24 Over het beeld van Sappho als seksueel actieve vrouw in de Oudheid en in latere tijd, zie Lardinois (2006).

25 Skinner (1989: 9-10), Gutzwiller (1997: 213).

26 West (1966: 187) en Waszink (1974). Bacchylides noemt de Muzen van Hesiodus ook zoet (γλυκεῖαν Ἡσίοδος πρόπολος Μοῦσαν, 5.191-193).

27 Bowman (1998) versus Skinner (1989 en 1991b) en Gutzwiller (1997).

de gedichten van Sappho maar ook naar het vrouwelijke geslachtsdeel, associeert Nossis zichzelf met Sappho als dichter en als vrouw.

3 Posidippus

Kunnen mannelijke dichters ook Sappho als hun rolmodel nemen? Om deze vraag te beantwoorden zal ik in deze paragraaf drie epigrammen van Posidippus bespreken waarin hij naar Sappho verwijst. Posidippus was een epigrammen-dichter die een generatie na Nossis in Alexandrië actief was. In de jaren 90 van de vorige eeuw is een lange papyrustekst gevonden met daarop meer dan 100 epigrammen van zijn hand.²⁸ Daardoor veranderde Posidippus plotseling van een relatief obscure dichter, die vooral bekend stond om zijn liefdes-epigrammen, in een van de best bewaarde dichters uit de hellenistische tijd.

Tussen de oudere epigrammen die overgeleverd zijn onder zijn naam prijkte reeds een epigram waarin hij naar Sappho verwijst. Het betreft hier epigram 122 in de editie van Austin en Bastianini (2002). Dit epigram is gewijd aan Doricha, die wij uit de biografische traditie kennen als de geliefde van Sappho's broer Charaxus.²⁹ Volgens deze traditie zou Sappho haar broer hebben bekritiseerd omdat hij een grote som geld zou hebben verkwanseld aan deze vrouw, die een *ἑταίρα* was in Naucratis, een havenstad in Egypte. Sporen in de fragmenten van Sappho, inclusief het in 2014 gepubliceerde 'Broersgedicht', wijzen erop dat dit verhaal hoogst waarschijnlijk teruggaat op haar poëzie.³⁰ Volgens Posidippus' epigram sprak Sappho echter geen kwaad van Doricha, maar maakte zij haar onsterfelijk:

Δωρίχα, ὅστέα μὲν σὰ πάλαι κόνιν ἦν ὃ τε δεσμὸς
 χαιτῆς ἢ τε μύρων ἔκπνοος ἀμπεχόνη,
 ἦ ποτε τὸν χαρίεντα περιστέλλουσα Χάραξον
 σύγχρους ὀρθρινῶν ἦψαο κισσυβίων.
 Σαπφῶναι δὲ μένουσι φίλης ἔτι καὶ μενέουσιν
 ᾧδῆς αἰ λευκαὶ φθεγγόμεναι σελίδες
 οὔνομα σὸν μακαριστόν, ὃ Ναύκρατις ᾧδε φυλάττει,
 ἔστ' ἂν ἢ Νείλου ναῦς ἐφ' ἄλλος πελάγη.

Doricha, jouw beenderen zijn reeds lang tot stof vergaan
 en je haarband en sjaal die naar parfum rook,
 waarin je de lieflijke Charaxus wikkelde, huid tegen huid,
 en met hem bekers bij zonsopgang toastte.

28 Bastianini en Gallazi (2001), Seidensticker, Stähli en Wessels (2015). Voor een gratis toegankelijke online editie, zie chs.harvard.edu/CHS/article/display/1341. Zie voor de aard van de collectie verder Bremer (2006) en Klooster (2007).

29 Bijvoorbeeld P. Oxy. 1800 fr. 1 = Sappho, testimonium 1 Campbell, Athenaeus 13.596b-c. Herodotus (2.134-135) noemt haar Ροδῶπις ('Rozensoetje').

30 Lardinois (2014: 184-187).

Maar de witte kolommen van Sappho's lieflijke lied
blijven en zullen blijven, terwijl zij verkondigen
jouw meest gezegende naam, die Naucratis op deze wijze zal koesteren
zolang als schepen over de Nijl naar zee varen. (Posidippus, epigram 122)

De betekenis van dit fragment is omstreden. Volgens sommige commentatoren laat dit epigram zien dat Sappho in een verloren gegaan gedicht positief over Doricha's relatie met Charaxus sprak: zij denken dat regels 2-4 een verwijzing bevatten naar de inhoud van dit gedicht.³¹ Anderen wijzen erop dat dit niet nodig is, omdat Posidippus zou hebben bedoeld dat zelfs als Sappho negatief over Doricha sprak, zij daarvan heeft geprofiteerd, omdat haar naam vereeuwigd is dankzij haar vermelding in Sappho's poëzie.³² Ik ben geneigd deze tweede interpretatie te volgen, omdat in de fragmenten van Sappho noch in de biografische traditie enige andere aanwijzing te vinden is dat zij ooit positief sprak over Doricha.

Niet alleen de gedichten van Sappho, maar ook dit epigram van Posidippus helpt echter om de naam van Doricha voor de eeuwigheid te bewaren. Het is interessant dat Posidippus daarbij wijst op de witte kolommen van de papyrusrol waarop het lied van Sappho stond geschreven. Zijn eigen gedichten waren immers ook geschreven op zo'n papyrusrol en zijn lezers hielden vergelijkbare 'witte kolommen' in hun handen terwijl zij zijn epigram over Doricha lazen. De gedichten van Sappho en Posidippus' epigram vloeien daarmee in elkaar over. Een tweede verband tussen Sappho, Doricha en Posidippus is Egypte, dat de naam van Doricha zal koesteren zolang schepen over de Nijl varen: Sappho schreef over een vrouw in Egypte, terwijl Posidippus in Egypte schreef over dezelfde vrouw. Tegelijkertijd bewaart Posidippus echter ook een zekere afstand tot Sappho. Zo ziet hij geen aanleiding om het gedrag van Doricha af te keuren en schrijft hij een epigram, niet een lied (ὠδή), zoals Sappho.

Tussen de nieuw ontdekte epigrammen van Posidippus zijn nog twee epigrammen die een verwijzing naar Sappho bevatten. (Er is geen andere dichter naar wie Posidippus zo vaak expliciet verwijst!) Het eerste is epigram 51. Helaas is dit gedicht niet goed bewaard gebleven: door een gat in de papyrus ontbreken in het midden van de regels telkens 7-9 letters. Ik volg hier de reconstructie van Bernd Seidensticker (2015):

ἄδακρὸςσα[ι ἔπεσθε, θε]οῖς ἀνατείνετε πήχεις'
τοῦτ' ἐπὶ πα[ιδὸς ἐρεῖτ' αὐ]τόματα, Καρύαι,
Τειλεσίης, ἥς [νεῖσθε πρὸ]ς ἡρίον· ἀλλὰ φέρουσαι
εἶαρι πορφυρέ[ωι φύλλ' ἐς ἀ]γῶνα νέμους
θηλυ ποδή[εμον ἔρνος] ἀείδετε, δάκρυσι δ' ὑμέων
κολλάσθω Σα[πφοῦς ἄ]σιματα, θεῖα μέλη.

31 Bijvoorbeeld Lidov (2002: 223).

32 Bijvoorbeeld Yatromanolakis (2007: 327) en Klooster (2011: 28-30).

‘Volg ons met jullie tranen, strek jullie armen uit naar de goden!’

Dat zullen jullie zeggen uit eigen beweging, vrouwen van Karyai, voor het kind Teilesia, naar wier grafheuvel jullie komen. Maar terwijl jullie in de purperen lente takken uit het veld meebrengen naar de competitie, bezing deze vrouwelijke, windvlugge loot,³³ en laat jullie tranen vloeien samen met liederen van Sappho, goddelijke composities. (Posidippus, epigram 51)

De expliciete verwijzing naar Sappho betreft de liederen die de vrouwen van de stad Karyai geacht worden te zingen bij het graf van het meisje Teilesia, maar het epigram zelf vertoont ook overeenkomsten met de poëzie van Sappho. Net als Sappho regelmatig doet,³⁴ spreekt de ik-persoon in het gedicht, die in dit geval de dichter kan zijn maar ook de (fictieve) grafsteen, een groep vrouwen toe. Verder komt het thema van het afscheid nemen van jonge vrouwen ook regelmatig voor in Sappho's gedichten.³⁵ Sommige van deze gedichten vertonen duidelijke overeenkomsten met (vrouwelijke) weeklachten voor de doden, waarnaar dit epigram ook verwijst. Zo zien we opnieuw dat Posidippus op verschillende manieren een verband legt tussen een van zijn epigrammen en de liederen van Sappho.

Tussen de grafepigrammen van Posidippus bevindt zich nog een tweede epigram dat expliciet verwijst naar liederen van Sappho. In dit geval betreft het echter niet de liederen die de weeklagers moeten zingen, maar de liederen die het gestorven meisje zelf zong, toen zij nog leefde, bij haar weefgetouw:

πάντα τὰ Νικομάχης καὶ ἀθύρματα καὶ πρὸς ἑώϊαν
κερκίδα Σακπρωίους ἐξ ὀάρων ὀάρους
ᾄχετο Μοῖρα φέρουσα προ(σ)ῶρια· τὴν δὲ τάλαιναν
παρθένον Ἀργείων ἀμφεβόησε πόλις,
‘Ἦρης τὸ τραφὲν ἔρνος ὑπ’ ὀλένος· ἃ τότε γαμβρῶν
τῶν μνηστευομένων ψυχρ(α) ἔμενον λέχεα.

Alles van Nikomache, zowel haar speelgoed als de Sapphische liedjes die zij zong de een na de ander bij haar weversspoel in de ochtend, nam het Lot weg vóór haar tijd. En de stad der Argivers rouwde om het ongelukkige meisje, de jonge loot opgegroeid in de armen van Hera.³⁶ Ach, de bedden van echtgenoten die naar haar hand dongen bleven toen koud. (Posidippus, epigram 55)

33 Het meisje wordt voorgesteld als iemand die bekend stond als hardlooper of als danseres (Seidensticker 2015: 213).

34 Bijvoorbeeld Sappho fr. 58.1, 140a.2.

35 Bijvoorbeeld Sappho fr. 16, 94, 96. In de literatuur wordt naar deze gedichten verwezen als ‘Trostlied’ (Merkelbach 1957: 12) of ‘poemi della lontananza e del ricordo’ (Aloni 1997: lii), die als onderwerp hebben ‘the loss of the beloved by parting’ (Stehle 1981: 56).

36 Deze verwijzing naar Hera kan zowel betrekking hebben op de rol van de godin als beschermster van vrouwen in het algemeen als op haar functie als schutsgodin van Argos (Seidensticker 2015: 226).

De vertaling van de woorden ἐξ ὀάκρων ὀάρουσ in regel 2 is omstreden.³⁷ Het woord ὀαρος kan zowel verwijzen naar het gekeuvel van jonge meisjes (bijvoorbeeld Hesiodus, *Theogonie* 205) als naar eenvoudige liedjes (bijvoorbeeld Pindarus, *Pythische oden* 1.98), zoals die bijvoorbeeld gezongen werden tijdens het weven.³⁸ Vanwege de toevoeging van het adjectief ‘Sapphisch’ en de parallel met epigram 49, waar sprake is van ‘de gouden stem van een meisje’ dat te horen was bij het weefgetouw, maar na haar dood is verstomd, ben ik geneigd te denken dat het hier om liederen van Sappho gaat. Dit hoeft niet te betekenen dat Posidippus dacht dat Sappho daadwerkelijk liederen had gecomponeerd om te zingen bij het weven, hoewel fragment 102 van Sappho hiervoor eventueel in aanmerking zou kunnen komen.³⁹ Het is ook mogelijk dat liederen van Sappho die oorspronkelijk voor andere gelegenheden waren geschreven, in zijn tijd door vrouwen tijdens het weven werden gezongen.⁴⁰ Net als in epigram 51 legt Posidippus dus een vrouwelijk karakter de liederen van Sappho in de mond. Daarnaast past zijn gedicht, net als epigram 51, in de traditie van Sappho’s ‘Trostlied’, waarin zij afscheid neemt van jonge vrouwen.

4 Conclusie

Het is waarschijnlijk geen toeval dat in alle drie de epigrammen waarin Posidippus expliciet naar Sappho verwijst, zij geassocieerd wordt met het spreken van en over vrouwen. Posidippus gebruikt haar als rolmodel en autoriteit wanneer hij een vrouwelijke stem wil laten horen. Nossis, daarentegen, lijkt haar hele oeuvre in het teken van Sappho te stellen: zij identificeert zichzelf met Sappho als vrouw en dichteres. Posidippus gebruikt Sappho als anker om als dichter over vrouwen te kunnen spreken, terwijl Nossis haar gebruikt om als vrouwelijke dichter te kunnen spreken. Een subtiel, maar niet onbelangrijk verschil.

Natuurlijk is deze conclusie gebaseerd op slechts een zeer beperkt aantal epigrammen, die mede overgeleverd kunnen zijn vanwege de verwijzingen naar Sappho. Misschien nam Nossis in sommige van haar niet overgeleverde epigrammen meer afstand van de Lesbische dichteres. Dat zullen we nooit weten, tenzij nog meer epigrammen in het Egyptische woestijnzand worden

37 Voor een overzicht van opinies, zie Álvarez (2018).

38 Zie Karanika (2014) voor een studie van dit soort liedjes in de Oudheid.

39 ‘Lieve moeder, ik kan niet werken aan het weefgetouw | want ik ben overmand door liefde voor een jongen dankzij slanke Aphrodite’ (γλύκη μαῖτερ, οὔτοι δύναμαι κρέκην τὸν ἴστον | πόθῳι δάμεισα παῖδος βραδίναν δι’ Ἀφροδίταν, Sappho, fr. 102). Het is lastig om βραδίναν als adjectief bij Aphrodite te vertalen. De meeste vertalers kiezen voor ‘slank’ (vergelijk Sappho fr. 115.2), maar ‘buigzaam’ of ‘soepel’ is ook mogelijk. Bij Homerus (*Ilias* 23.583) wordt het adjectief gebruikt voor een zweep.

40 Álvarez (2018).

gevonden. Verder zal vervolgonderzoek moeten uitwijzen of we bij andere Griekse dichters en dichters een vergelijkbaar patroon aantreffen als bij Nossis en Posidippus.

Als (schijnbare) afwijking van bovengenoemd patroon zou men aan *carmen* 51 van Catullus kunnen denken, waarin hij fragment 31 van Sappho heeft bewerkt. Hier hebben wij immers een gedicht waarin een mannelijke dichter de woorden van Sappho in het Latijn vertaalt en direct toepast op zijn gevoelens voor zijn geliefde.⁴¹

*Ille mi par esse deo videtur,
ille, si fas est, superare divos,
qui sedens adversus identidem te
spectat et audit*

*dulce ridentem, misero quod omnis
eripit sensus mihi: nam simul te,
Lesbia, aspexi, nihil est super mi*

...

*lingua sed torpet, tenuis sub artus
flamma demanat, sonitu suo
tintinant aures, gemina teguntur
lumina nocte.*

*otium, Catulle, tibi molestumst:
otio exultas nimiumque gestis.
otium et reges prius et beatas
perdidit urbes.*

Deze man lijkt mij wel een god te zijn of
als dat mag, zelfs grootser dan de goden,
deze man die recht tegenover jou zit,
één en al oog en

oor voor jouw lief lachje, dat ongelukkig
mij van al mijn zinnen berooft: zodra ik
jou gezien heb, Lesbia, blijft er van mijn
stem niets meer over,

neen, mijn tong is lam, door mijn lichaam glijdt een
lichte gloed naar onderen, tintelingen
trillen in mijn oren, een dubbele nacht zinkt
over mijn ogen.

41 De gebruikte teksteditie is van Kroll (1929), de vertaling van Paul Claes (2000).

Ledigheid is lastig voor jou, Catullus,
 ledigheid doet jou overdreven smachten,
 ledigheid bracht vorsten en rijke steden
 steeds weer ten onder. (Catullus, carmen 51)

De interpretatie van dit gedicht hangt sterk af van de vraag of men de strofe die begint met *otium, Catulle, tibi molestumst* bij dit gedicht rekent of niet.⁴² De meeste commentatoren beschouwen deze strofe als onderdeel van het gedicht en ik denk dat zij hierin gelijk hebben. Als deze regels immers niet bij het gedicht horen, zouden zij een losstaande strofe vormen in Sapphisch metrum, wat zonder parallel is in de klassieke literatuur. Bovendien zijn er aanwijzingen dat in het origineel van Sappho ook nog een strofe volgde op de verzen die Catullus in de eerste twaalf regels van zijn gedicht heeft bewerkt.⁴³

In de strofe die begint met *otium, Catulle, tibi molestumst* roept Catullus zichzelf tot de orde en neemt hij afstand van de *persona* die hij in de eerdere strofen had opgebouwd. Alleen als hij door ledigheid (*otium*) overmand is en zich overgeeft aan zijn gevoelens van verliefdheid, is hij als Sappho, maar, zo zegt de dichter in deze laatste strofe, dat is niet de ware Catullus. De enige die voor Catullus permanent als Sappho is, is zijn (vrouwelijke) geliefde, die hij naar haar heeft vernoemd: Lesbia.⁴⁴ Dit gedicht lijkt in dat geval dus te kloppen met de veronderstelling dat mannelijke dichters de poëzie van Sappho gebruikten om uitdrukking te kunnen geven aan wat zij als vrouwelijk beschouwden, maar niet om zichzelf met haar te identificeren, zoals Nossis doet.

Wat is nu de meerwaarde om dit onderzoek binnen het *Anchoring Innovation*-programma uit te voeren? Natuurlijk kan men goed onderzoek doen naar de receptie van Sappho in de Oudheid zonder daarbij het concept van ‘anchoring innovation’ te gebruiken, maar toch heeft het voordelen om het vanuit dit perspectief te bekijken. Dit maakt het mogelijk om deze receptie te vergelijken met soortgelijke processen in andere domeinen, zoals de politiek, kunst of religie. Het laat zien dat de verwijzing naar illustere voorgangers door antieke auteurs niet een op zichzelf staand, puur literair fenomeen is, maar onderdeel van een brede trend in de Griekse en Romeinse cultuur om innovaties te koppelen aan datgene wat reeds bekend en vertrouwd was. We moeten namelijk niet vergeten dat dichters als Nossis of Posidippus met hun poëzie zeer vernieuwend waren en, hoewel zij respectvol naar Sappho verwijzen, uiteindelijk heel andere poëzie schreven dan de dichteres van Lesbos.

Het concept van ‘anchoring innovation’ helpt zo om het hoe en waarom van

42 Voor een overzicht van opinies, zie Quinn (1973: 245) en Greene (2007: 147 noot 10).

43 In een van de manuscripten van Pseudo-Longinus’ *Over het sublieme* volgen op regels 1-16 van Sappho fr. 31 die Longinus citeert de woorden *ἀλλὰ πᾶν τόλματον, ἐπεὶ ἴκαὶ πένηταῖ* (‘maar alles kan verdragen worden, want zelfs de arme man (?)’). Voor mogelijke reconstructies van deze laatste strofe van Sappho, zie West (1970: 313) en D’Angour (2006).

44 Het is significant dat Catullus in regel 7 van *carmen* 51 de naam van Lesbia noemt, want Sappho noemt de naam van haar geliefde in fragment 31 niet.

het citeren van voorgangers door latere Griekse en Romeinse auteurs beter te begrijpen. Dit onderzoek naar Sappho levert echter op zijn beurt ook een bijdrage aan een beter begrip van het ‘anchoring innovation’-concept. Wat dit project namelijk laat zien is dat een anker niet hetzelfde hoeft te betekenen in alle gevallen waar het wordt toegepast en dat gender, bijvoorbeeld, een rol kan spelen bij de betekenis die aan een anker wordt gehecht. Mannelijke dichters gebruiken Sappho als anker voor andere zaken dan een vrouwelijke dichter als Nossis, en zelfs tussen de mannelijke dichters zijn er verschillen: Posidippus gebruikt Sappho als model om een Egyptische vrouw, Doricha, te prijzen (epigram 122), vrouwelijke stemmen weer te geven en de dood van jonge meisjes te beklagen (epigrammen 51 en 55), terwijl Catullus Sappho gebruikt om stem te geven aan zijn (onmannelijke) gevoelens van liefde. Dit zijn allemaal aspecten die antieke lezers in de gedichten van Sappho zullen hebben herkend. Antieke schrijvers gebruikten ze om vergelijkbare aspecten in hun eigen gedichten op geheel nieuwe wijze gestalte te geven. Zij werden daardoor beter begrepen en meer gewaardeerd. En misschien verklaart dat nog steeds een deel van hun succes.⁴⁵

GLTC, Radboud Universiteit
Postbus 9103
6500 HD Nijmegen
a.lardinois@let.ru.nl

Bibliografie

- Aloni, A. 1997. *Saffo. Framenti*, Florence.
- Álvarez, R. 2018. ‘Musical Performance of Sappho’s Songs in the New Posidippus Papyrus.’ Presentation at the 149th SCS Annual Meeting in Boston. <https://classicalstudies.org/annual-meeting/149/abstract/musical-performance-sappho’s-songs-new-posidippus-papyrus>, laatst geraadpleegd op 9 oktober 2018.
- Austin, C. en G. Bastianini (eds). 2002. *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia*, Milaan.
- Bastianini, G. en C. Gallazi (eds). 2001. *Posidippo di Pella. Epigrammi*, Milaan.
- Bierl, A. en A. Lardinois (eds). 2016. *The Newest Sappho. P. Sapph. Obbink and P. GC inv. 105, frs. 1-4*, Leiden.
- Bowman, L. 1998. ‘Nossis, Sappho and Hellenistic Poetry’, *Ramus* 27, 39-59.
- Bremer, J.M. 2006. ‘De “nieuwe Posidippus”. Een dichtbundel uit de Oudheid?’, *Lampas* 39, 3-18.
- Campbell, D. A. (ed.). 1990². *Greek Lyric. Volume 1, Sappho and Alcaeus*, Cambridge MA.
- Claes, P. 2000. *Catullus. Liedjes voor Lesbia. Vertaald en toegelicht*, Amsterdam.
- Conte, G.B. en G.W. Most. 2012⁴. ‘Imitati’, in S. Hornblower en A. Spawforth (eds), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 727-728.
- D’Angour, A. 2006. ‘Conquering Love. Sappho 31 and Catullus 51’, *Classical Quarterly* 56, 297-300.
- Finglass, P.J. en A. Kelly (eds). Te verschijnen. *The Cambridge Companion to Sappho*, Cambridge.

45 Ik zou graag Ineke Sluiter en Vincent Hunink willen bedanken voor hun opmerkingen en suggesties bij dit artikel, evenals de deelnemers aan de vijfde *Anchoring Innovation expert meeting* in oktober 2016, waar ik het onderwerp van dit artikel voor het eerst als lezing presenteerde.

- Gow, A.S.F. en D.L. Page (eds). 1965. *The Greek Anthology. Hellenistic epigrams, Volume 2, commentary and indexes*, Cambridge.
- Greene, E. (ed.). 2005. *Women Poets in Ancient Greece and Rome*, Norman OK.
- Greene, E. 2007. 'Catullus and Sappho', in M. Skinner (ed.), *A Companion to Catullus*, 131-150, Oxford.
- Gutzwiller, K. 1997. 'Genre Development and Gendered Voices in Erinna and Nossis', in Y. Prins en M. Shreider (eds), *Dwelling in Possibilities. Women poets and critics on poetry*, 202-222, Ithaca NY.
- Gutzwiller, K. 1998. *Poetic Garlands. Hellenistic epigrams in context*, Berkeley.
- Henderson, J. 1991². *The Maculate Muse. Obscene language in Attic comedy*, New York en Oxford.
- Karanika, A. 2014. *Voices at Work. Women, performance, and labor in ancient Greece*, Baltimore.
- Klooster, J. 2007. 'Een addertje onder het gras. Posidippus' epigram AB 95, een ironische lezing', *Lampas* 40, 211-222.
- Klooster, J. 2011. *Poetry as Window and Mirror. Positioning the poet in hellenistic poetry*, Leiden.
- Kroll, W. 1929². *C. Valerius Catullus*, Leipzig en Berlijn.
- Lardinois, A. 2006. 'Seks à la Sappho', *Lampas* 40, 273-280.
- Lardinois, A. 2014. 'Sappho en haar broers. Een nieuw lied van Sappho', *Lampas* 47, 179-201.
- Lardinois, A. Te verschijnen. 'Sappho's Personal Poetry', in P.J. Finglass en A. Kelly (eds), hoofdstuk 12.
- Lefkowitz. 2012². *The Lives of the Greek Poets*, Londen.
- Lidov, J. 2002. 'Sappho, Herodotus, and the Hetaira', *Classical Philology* 97, 203-237.
- Merkelbach, R. 1957. 'Sappho und ihr Kreis', *Philologus* 101, 1-29.
- Obbink, D. 2016a. 'The Newest Sappho. Text, apparatus criticus, and translation', in A. Bierl en A. Lardinois (eds), 13-33.
- Obbink, D. 2016b. 'Ten Poems of Sappho. Provenance, authenticity, and text of the new Sappho papyri', in A. Bierl en A. Lardinois (eds), 34-54.
- Page, D.L. 1975. *Epigrammata Graeca*, Oxford.
- Plant, I.M. 2004. *Women Writers of Ancient Greece and Rome. An anthology*, Norman OK.
- Quinn, K. 1973². *Catullus. The poems*, New York.
- Rayor, D. 1991. *Sappho's Lyre. Archaic lyric and women poets of ancient Greece*, Berkeley CA.
- Reiff, A. 1959. *Interpretatio, imitatio, aemulatio. Begriff und Vorstellung literarischer Abhängigkeit bei den Römern*, Würzburg.
- Rijksbaron, A. 2002³. *The Syntax and Semantics of the Verb in Classical Greek*, Amsterdam.
- Schlesier, R. 2016. 'Loving, but not Loved. Some thoughts about the new Kypris song in the context of Sappho's poetry', in A. Bierl en A. Lardinois (eds), 368-395.
- Seidensticker, B., A. Stähli, en A. Wessels (eds). 2015. *Der Neue Poseidipp. Text – Übersetzung – Kommentar*, Gutenberg.
- Seidensticker, B. 2015. 'Epitymbia (51, 55-56)', in B. Seidensticker, A. Stähli en A. Wessels (eds), 211-215, 224-229.
- Skinner, M.B. 1989. 'Sapphic Nossis', *Arethusa* 22, 5-18.
- Skinner, M.B. 1991a. 'Aphrodite Garlanded. Erôs and poetic creativity in Sappho and Nossis', in F. de Martino (ed.), *Rose di Pieria*, Bari, 79-96.
- Skinner, M.B. 1991b. 'Nossis Thelyglossos. The private text and the public book', in S.B. Pomeroy (ed.), *Women's History and Ancient History*, Chapel Hill, 20-47.
- Skinner, M.B. 2001. 'Ladies' Day at the Art Institute. Theocritus, Herodas and the gendered gaze', in A. Lardinois en L. McClure (eds), *Making Silence Speak. Women's voices in Greek literature and society*, Princeton, 201-222.
- Snyder, J.M. 1989. *The Woman and the Lyre. Women writers in classical Greece and Rome*, Carbondale IL.
- Stehle [Stigers], E. 1981. 'Sappho's Private World', *Women's Studies* 8, 47-63.
- Steiner, D. 1986. *The Crown of Song. Metaphor in Pindar*, London en New York.
- Vos, M. de. 2003. *Niets is zoeter dan Eros. De 25 mooiste gedichten van Griekse en Romeinse dichters*, Amsterdam.
- Vos, M. de. 2011. *Negen aardse Muzen. Gender en receptie van dichters in het oude Griekenland en Rome*, Meppel.

- Waszink, J.H. 1974. *Biene und Honig als Symbol des Dichters und der Dichtung in der griechisch-römischen Antike*, Düsseldorf.
- West, M.L. 1966. *Hesiod. Theogony*, Oxford.
- West, M.L. 1970. 'Burning Sappho', *Maia* 22, 307-30. (Herdrukt in 2013, *Hellenica. Selected Papers on Greek Literature and Thought*, deel 2, 28-52, Oxford.)
- West, M.L. 1996. *Die griechische Dichterinnen, Bild und Rolle*, Lectio Teubneriana, Stuttgart.
- White, H. 1980. *Essays in Hellenistic Poetry*, Amsterdam.
- Yatromanolakis, D. 2007. *Sappho in the Making. The early reception*, Cambridge MA.

Iconiciteit als taalkundig anker

ARJAN NIJK

Abstract: One of the central precepts in classical rhetorical theory is that form should match content. In many places, classical rhetoricians encourage their readers to use iconic language, which means that the speech or written discourse resembles the conceptual content in its form (for example, through sound effects, rhythmic patterns, clause length). This presupposes that the processing of the formal properties of the discourse (mainly a perceptual operation) interferes with the processing of the linguistic meaning it conveys (a conceptual operation). The question is how this interaction between the two types of operation can be described in linguistic terms. I argue that a meaningful answer to these questions can be given within the framework of Cognitive Linguistics. In this paradigm, iconicity can be understood as a communicative strategy whereby the depictive aspects of the discourse facilitate the processing of its conceptual meaning.

1 Inleiding

Ὅλφ καὶ παντὶ διαφέρει, ὃ Σώκρατες, τὸ ὁμοίωματι δηλοῦν ὅτι ἄν τις δηλοῖ ἀλλὰ μὴ τῷ ἐπιτυχόντι.¹

Het maakt alle verschil, Socrates, of men iets (wat het ook maar is) met een iconisch teken aanduidt, of met een willekeurig teken.² (Plato, *Cratylus* 434a)

Een van de centrale principes in de klassieke retorica is dat talige vorm moet passen bij de conceptuele inhoud; kernconcepten hier zijn *καιρός*, ‘juiste moment’, en *τὸ πρέπον*, ‘het passende’. Een manier waarop dit bereikt kan worden, is door *iconisch taalgebruik*. Dit treedt op wanneer een taaluiting in haar fysieke vorm datgene uitbeeldt, waarover wordt gesproken. Antieke theoretici als Aristoteles, Demetrius (*Over stijl*), en Pseudo-Longinus (*Over het sublieme*) spreken op meerdere plaatsen hun waardering uit voor dergelijke effecten. Een voorbeeld:

1 De tekst is van Burnet (1900).

2 Alle vertalingen in dit artikel zijn van mijn hand.

γίνοιτο δ' ἄν ποτε καὶ βραχέος [scil. καιρός], οἷον ἦτοι μικρὸν τι ἡμῶν λεγόντων, ὡς ὁ Ξενοφῶν φησιν, ὅτι ἀφίκοντο οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τὸν Τηλεβόαν ποταμόν· οὗτος δὲ ἦν μέγας μὲν οὐ, καλὸς δέ. τῇ γὰρ μικρότητι καὶ ἀποκοπῇ τοῦ ῥυθμοῦ συνανεφάνη καὶ ἡ μικρότης τοῦ ποταμοῦ καὶ χάρις.³

Soms kan er ook een geschikt moment zijn voor een kort *kolon*, bijvoorbeeld wanneer we spreken over iets kleins, zoals wanneer Xenophon zegt dat de Grieken aankwamen bij de rivier Teleboas: 'Deze was niet groot, maar wel mooi.' Want door de korthed en de abruptheid van het ritme verschijnt ook de kleinheid en charme van de rivier. (Demetrius, *Over stijl* 6)

De korthed van de cola in het citaat uit Xenophon, alsmede het abrupte einde van het tweede colon in het partikel δέ, brengt volgens Demetrius het beeld van de kleine rivier aan in onze voorstelling. Verderop (in 121) formuleert hij het expliciet zo, dat Xenophon 'als het ware een kleine rivier aan ons *laat zien*' (μόνον οὐκ ἐπέδειξεν ἡμῖν μικρὸν ποταμόν).

Volgens Demetrius en andere critici kunnen iconische effecten de overgebrachte boodschap dus versterken – en omgekeerd kan het veronachtzamen van het principe van iconiciteit de boodschap ook verzwakken (ik bespreek een voorbeeld in paragraaf 5). De vraag is echter hoe deze samenhang tussen vorm en inhoud te begrijpen valt. Op het eerste gezicht lijkt het 'lezen' van de fysieke vorm van een tekst een geheel andere aangelegenheid dan het interpreteren van de talige boodschap. Iconische structuren doen zich direct voor aan de perceptie (Demetrius spreekt van een 'laten zien'), terwijl de inhoudelijke boodschap van een tekst ontcijferd dient te worden door middel van ons taalvermogen. Hoe komt de interactie tussen deze twee processen, zoals Demetrius en anderen die lijken te zien, tot stand? En hoe valt deze theoretisch te beschrijven?

In dit artikel betoog ik dat de cognitive taalkunde bruikbare middelen aanreikt om iconische effecten te integreren in een taalkundige beschrijving van betekenis. Volgens de cognitiewetenschappen zijn de conceptuele systemen van de mens gegrond in de evolutionair oudere perceptuele en motorische systemen. Hiermee wordt een interactie tussen perceptie en interpretatie van taal (een conceptuele handeling) een natuurlijke aangelegenheid. Iconiciteit fungeert hierbij als een middel om de overgebrachte conceptuele inhoud te verankeren in deze oudere systemen.⁴ Iconisch taalgebruik wordt daarmee multimodale communicatie, vergelijkbaar met wanneer een spreker zijn of haar boodschap ondersteunt met gebaren.

Voordat we hieraan toekomen, schets ik in de eerste helft van dit artikel eerst de achtergrond van de kwestie: hoewel het fenomeen van iconiciteit problematisch is geweest voor de westerse taalkundige traditie (paragraaf 2) is het

3 De tekst is van Radermacher (1901).

4 Vergelijk Perniss *et al.* (2010), Perniss en Vigliocco (2014).

wel degelijk een structurele eigenschap van taal die we niet kunnen ontkennen (paragraaf 3). Dan kom ik te spreken over de rol van iconiciteit bij taalverwerking (paragraaf 4). Tenslotte geef ik een aanzet tot een analyse van iconisch taalgebruik in termen van multimodale communicatie (paragraaf 5).

2 Iconiciteit versus conventie

De fundamentele tekst in het debat over de rol van iconiciteit in taal is Plato's *Cratylus*. In deze dialoog draait de discussie om de vraag aan welk principe woorden (eigenlijk ὀνόματα 'namen/naamwoorden') hun betekenis ontleenen. Volgens Hermogenes is dit principe *conventie*: een woord is simpelweg een combinatie van klanken waarvan mensen afspreken om het te gebruiken om iets te benoemen. Deze combinatie van klanken is geheel *arbitrair*. Volgens Cratylus, aan de andere kant, is er een soort *natuurlijke correctheid* van woorden (383a-b). Een woord is 'correct' wanneer het een 'gelijkenis' (ὁμοίωμα) is van datgene wat het aanduidt. Teruggevoerd tot het meest elementaire niveau betekent dit dat individuele letters een bepaalde natuurlijke betekenis hebben: zo duidt de *rho* op beweging en hardheid, de *lambda* op gladheid en zachtheid (434a-c). Idealiter zal de combinatie van letters in een woord samenwerken om de conceptuele inhoud uit te drukken waar het woord voor staat. Dit is een theorie van semantiek die geheel gebaseerd is op iconiciteit.

Het centrale probleem met deze benadering dat in de *Cratylus* aan de kaak wordt gesteld, is het volgende. Socrates geeft het voorbeeld van het woord σκληρότης 'hardheid'. Dit woord bevat een *lambda*, maar er was eerder vastgesteld dat deze letter zachtheid uitdrukte. Dat is direct in contradictie met de betekenis van het woord. Cratylus antwoordt dat deze letter misschien niet in het woord thuishoort, en veranderd dient te worden in een *rho* (434d). Socrates wijst er echter op dat Cratylus begrijpt wat er wordt bedoeld wanneer iemand het woord σκληρός 'hard' gebruikt, ondanks de schending van het principe van iconiciteit. Cratylus antwoordt dat dat komt door 'gewoonte' (ἔθος). Maar dat is volgens Socrates hetzelfde als conventie (συνθήκη). Het punt is: wanneer iemand het woord σκληρός 'hard' gebruikt, vindt er succesvolle communicatie plaats. In die zin is het woord 'correct' – het vervult immers zijn functie als middel om iets duidelijk te maken. Maar deze correctheid is niet, of in ieder geval niet geheel, gebaseerd op iconiciteit, en berust dus (deels) op conventie.

Als iconiciteit geen noodzakelijke voorwaarde is voor succesvolle communicatie, dan rijst de vraag wat de functie ervan überhaupt is. Socrates concludeert dat het wellicht het 'mooiste' is als een woord zo veel mogelijk lijkt op de zaak die het aanduidt (435c); maar wat is de taalkundige realiteit hiervan? In de rest van de dialoog wordt de these verkend dat een iconische opbouw

van een woord dieper inzicht geeft in de aard van de referent, zodat het kennen van een woord ook het kennen van de zaak betekent. Dit blijkt echter problematisch en leidt niet tot een definitieve oplossing van de aporie.

Deze problematiek omtrent de taalkundige functie van iconiciteit vindt zijn weerslag in de belangrijkste theorie van semantiek uit de Oudheid, namelijk degene uiteengezet door Aristoteles in zijn *De Interpretatione*.⁵ Wanneer Aristoteles komt te spreken over het naamwoord (ὄνομα), poneert hij simpelweg:

Ὄνομα μὲν οὖν ἐστὶ φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην ἄνευ χρόνου, ἧς μὴδὲν μέρος ἐστὶ σημαντικὸν κεχωρισμένον. ἐν γὰρ τῷ Κάλλιπος τὸ ἵππος οὐδὲν καθ' αὐτὸ σημαίνει, ὥσπερ ἐν τῷ λόγῳ τῷ καλὸς ἵππος.⁶

Een naamwoord is een klank die betekenis draagt (*semantikē*) volgens conventie, die geen tijd uitdrukt, en waarvan geen onderdeel op zichzelf betekenis draagt. Bijvoorbeeld, in de naam Mooipaard betekent het element 'paard' niets op zichzelf, zoals wel in de uitdrukking 'mooi paard'. (Aristoteles, *De Interpretatione* 16a)

Volgens Aristoteles berust semantiek puur op conventie; over iconiciteit zwijgt hij. De betekenis hiervan wordt duidelijk, wanneer we beschouwen wat Aristoteles precies onder 'semantisch' verstaat (σημαντικός, wat ik hier met 'betekenis dragend' heb weergegeven). Voor Aristoteles bestaat de betekenis van een taalelement in de manier waarop het de waarheid of onwaarheid van een beweerzin of propositie (λόγος ἀποφαντικός) beïnvloedt (in het Engels spreekt men van *truth conditions*). Dit wordt duidelijk op basis van het voorbeeld dat Aristoteles geeft in de boven geciteerde passage. Vergelijk de volgende twee beweringen:

- a *Mooipaard is in de tuin.*
- b *Er is een mooi paard in de tuin.*

In a wordt een uitspraak gedaan over de persoon Mooipaard (Κάλλιπος). De concepten 'mooi' (καλλ-) en 'paard' (-ἵππος) spelen geen rol bij het evalueren van de waarheid van deze beweerzin. De zin is waar wanneer de persoon Mooipaard zich in de tuin bevindt, niet wanneer een mooi persoon of een paard zich in de tuin bevindt. In b, daarentegen, zijn de *truth conditions* van de beweerzin dat er ten eerste een paard in de tuin is, en ten tweede dat dit paard mooi is.

Iconische structuren hebben geen plaats in een Aristotelische (en in het algemeen, formele) theorie van semantiek, omdat ze geen invloed hebben op propositionele inhoud. Op het niveau van de beweerzin representeert het woord σκληρός het concept van hardheid, ondanks de 'zachtheid' in de *lamb-*

5 Over de doorwerking van de semantiek van Aristoteles in de moderne taalkunde en andere wetenschappen is recentelijk een intrigerende dissertatie verschenen (Van Vroonhoven 2018).

6 De tekst is van Minio-Paluello (1949).

da. De betekenisdragende functie van een woord blijkt volgens dit perspectief geheel reduceerbaar tot het principe van conventie. Iconische effecten zijn hiermee gedelegeerd naar de ‘esthetische’ taaldisciplines, dat wil zeggen de retorica en stilistiek.

Het axioma van de conventionaliteit, en daarmee de arbitraire vorm, van het taalteken is lange tijd dominant geweest in de westerse taalkunde, en deze gedachte laat nog steeds haar sporen na.⁷ Dit zien we bijvoorbeeld in Clarks (2016) onderscheid tussen *beschrijving* (‘description’) en *uitbeelding* (‘depiction’) als verschillende modi van communicatie. Beschrijving is hier het gebruik van arbitraire tekens om dingen categorisch aan te duiden (in essentie, ‘taal’). Het interpreteren van deze tekens vergt kennis van een bepaalde *code*. Uitbeelding, aan de andere kant, bestaat uit fysieke nabootsing, en berust geheel op iconiciteit. Een uitbeelding kan daarom *ad hoc* geïnterpreteerd worden. Clark geeft het volgende voorbeeld uit een artikel uit de New Yorker (1 augustus 2011) om dit onderscheid te illustreren.

‘In L.A., they would have —’ He leveled a finger at some imaginary nestlings and made a gun-cocking sound.

Het interpreteren van het verbale deel van de boodschap van de spreker vergt kennis van een taalsysteem, namelijk het Engels; het begrijpen van de gebaren en geluiden die hier beschreven zijn, vereist alleen herkenning van datgene wat wordt uitgebeeld.

Clarks dichotomie is zeker functioneel voor bepaalde doeleinden, maar ze kan alleen maar gehandhaafd worden, als de mogelijkheid van iconische structuren in het lexicon en de grammatica van een taal wordt veronachtzaamd. Dat lijkt misschien een aantrekkelijke oplossing van de Cratylus-discussie: het idee van iconiciteit in taal is simpelweg een misvatting, en Aristoteles heeft terecht het principe van de conventie laten prevaleren. Het probleem is echter dat in recente decennia steeds meer duidelijk is geworden dat iconiciteit een structurele rol speelt in taal op verschillende niveaus. Hiermee is de vraag naar een beschrijving van de functie en betekenis van iconische structuren prangender geworden.

3 Gradaties van iconiciteit

Het onderscheid tussen arbitraire en conventionele tekens als basis voor verschillende vormen van communicatie (‘beschrijving’ en ‘uitbeelding’) is op twee manieren problematisch. Ten eerste berust uitbeelding ook voor een belangrijk deel op conventie. Een uitbeelding is nooit precies gelijk aan het uitgebeelde. Sommige aspecten worden meer gerepresenteerd dan andere, en

⁷ Zie bijvoorbeeld Meir en Tkachman (2014).

deze keuze is vaak bepaald door culturele conventie. Het is de vraag in hoeverre hier van ‘code’ kan worden gesproken, maar het punt is dat de interpretatie van uitbeeldingen niet altijd alleen maar op *ad hoc* basis kan geschieden. Ten tweede kan beschrijving op haar beurt iconische elementen bevatten, waardoor ze tegelijk een uitbeeldend karakter krijgt.⁸

Laat me deze punten meer concreet maken. In het Grieks wordt de roep van de koekoek (en ook de haan) weergegeven door de interjectie κόκκυ. In Clarks model is deze uiting een uitbeelding: het produceren van deze klank is een nabootsing van de roep van bepaalde vogels. Maar deze weergave kent een zekere mate van arbitrariteit, wat alleen daardoor al zichtbaar wordt, dat andere talen andere conventies hebben om deze klank weer te geven. In het Nederlands zeggen we *koekoek*, in het Japans is het *kakkō*. Toegegeven, de verschillen zijn in dit geval klein, maar ze worden alweer groter bij bijvoorbeeld het blaffen van de hond: Engels *woof*, Nederlands *waf*, Grieks *bau* (βού), Japans *wan*. In het algemeen is enige kennis van de betreffende taal vaak erg nuttig, of zelfs noodzakelijk, bij het interpreteren van dit soort klank-imitaties.

De problemen aan de andere kant van de medaille beginnen bij gegrammaticaliseerde manifestaties van onomatopeïsche woorden. Van κόκκυ bijvoorbeeld is een werkwoord, κοκκύζω, afgeleid, zoals in:

ὁ κῆρυξ ἀρτίως ἡμῶν προσιουσῶν δεύτερον κεκόκκυκεν.⁹

De heraut [*scil.* de haan] heeft zojuist terwijl wij eraan kwamen voor de tweede keer gekraaid. (Aristophanes, *Ecclesiazusae* 31)

Valt de vorm κεκόκκυκεν ‘heeft gekraaid’ onder de noemer ‘beschrijving’ of onder ‘uitbeelding’? Aangezien het hier gaat om een werkwoord met tijd/aspectmarkering en persoonsuitgangen, kan er geen twijfel over bestaan dat we hier te maken hebben met een element in de *grammatica*, dus code, van de Griekse taal. Aan de andere kant bevat de stam van het werkwoord nog een onmiskenbare klanknabootsing. Zulke voorbeelden zijn talrijk in bijvoorbeeld het Japans, waar er een productief systeem is van [klanknabootsing] + [*suru* ‘doen’], bijvoorbeeld: *gorogoro suru* ‘gorogoro doen’, dat wil zeggen ‘rollen’; *dokidoki suru* ‘dokidoki doen’, dat wil zeggen ‘zenuwachtig zijn’ (het is de nabootsing van een kloppend hart). Een strikt onderscheid tussen beschrijving en uitbeelding is hier niet te maken. Bij de Japanse voorbeelden zien we overigens weer hoe gradueel de notie van iconiciteit eigenlijk is. De klank *dokidoki* bijvoorbeeld is gebaseerd op het geluid van het kloppen van het hart, maar dit is een sterk gestileerde en geconventionaliseerde weergave, en het is maar zeer de vraag of mensen onbekend met het Japans deze uitdrukking *ad hoc* zullen kunnen interpreteren.

8 Vergelijk Perniss et al. (2010) en Dingemanse et al. (2015) voor deze punten.

9 De tekst is van Wilson (2007).

De rol van iconiciteit in het lexicon wordt nog evidentier wanneer we kijken naar talen die gebruik maken van het visuele medium, bijvoorbeeld gebarentaal en karakterschrift. Het Japans is wederom een interessant geval. Het Japanse schrift kent een onderscheid tussen aan de ene kant de syllabenschriften, *hiragana* en *katakana*, en aan de andere kant het karakterschrift, *kanji* (geleend van het Chinees). In het syllabenschrift representeert een teken een klank: bijvoorbeeld か *ka*, onder andere in werkwoordsuitgangen en als vraagpartikel. Dit schrift is niet iconisch: de tekens hebben geen vormelijke overeenkomst met de gerepresenteerde klank. In het karakterschrift representeert een teken een concept: bijvoorbeeld 山 *yama* ‘berg’, 刀 *katana* ‘zwaard’. Dit karakterschrift is iconisch, maar tegelijkertijd verschillen de afzonderlijke karakters sterk in de graad waarin deze iconiciteit nog herkenbaar is. In het karakter 山 *yama* ‘berg’ is nog wel een (sterk geschematiseerde) representatie van een berg te herkennen, maar dat is alweer moeilijker in het geval van 刀 *katana* ‘zwaard’. De zaak wordt nog ondoorzichtiger bij samengestelde tekens, zoals 礼 *rei* ‘etiquette, hoffelijkheid, respect’, waar het karakter op zeer schematische wijze een geknielde man (rechts) bij een altaar (links) weergeeft.¹⁰ Het punt is dat al deze karakters in gelijke mate conventionele betekenisdragers zijn, maar tegelijkertijd – in verschillende mate – hun referent uitbeelden. Het ene aspect hoeft dus niet ten koste te gaan van het andere.

Iconiciteit in taal beperkt zich niet tot het lexicon (woorden of karakters). Op een kleiner, fonologisch niveau hebben verschillende experimentele studies aangetoond dat er structurele associaties bestaan tussen bepaalde klanken en schematische concepten.¹¹ Het gaat hier bijvoorbeeld om een associatie van stemhebbende consonanten (*b, d, g*) met grote, ronde objecten, en van stemloze consonanten (*p, t, k*) met kleine, hoekige objecten. Even zo lijken achterklinkers (*u, o*) eerder geassocieerd te worden met grootheid of rondheid dan voorklinkers (*i, e*). Deze associaties overschrijden taalgrenzen, wat interessant is in het licht van Cratylus’ stelling dat de zogenaamde ‘natuurlijke correctheid’ hetzelfde is voor zowel Grieken als niet-Grieken (Plato, *Cratylus* 383b).

Aan de andere kant uit iconiciteit zich in principes die betrekking hebben op abstractere grammaticale structuren. Zo is er het *kwantiteitsprincipe*, dat zegt dat conceptueel complexere inhoud gerepresenteerd wordt door formeel complexere structuren.¹² Een simpel voorbeeld is reduplicatie, als in Japans *hito* ‘persoon’, *hitobito* ‘mensen’. Ook in het Grieks zien we iets vergelijkbaars waar reduplicatie telische stammen atelisch heeft gemaakt: διδω- van δω- ‘geven’ (er is een natuurlijke associatie tussen grotere kwantiteit en atelicitieit of ‘onbegrensdeheid’). Een ander principe is dat van *sequentialiteit*: gewoonlijk veronderstellen we dat de volgorde waarin gebeurtenissen worden

10 Zie het etymologische karakterwoordenboek van Henshall (1988) bij dit karakter.

11 Perniss *et al.* (2010) geven een overzicht; zie ook paragraaf 5.

12 Zie bijvoorbeeld Givón (1995).

gepresenteerd, de daadwerkelijke volgorde van de gebeurtenissen weerspiegelt (zie paragraaf 4).

Iconiciteit speelt dus een reële rol in de structuur van talen. Beschrijving en uitbeelding gaan hierbij hand en hand. Het axioma van de arbitrariteit van het taalteken dient dus verworpen te worden, tenminste als absoluut principe. Dat brengt ons weer naar het probleem van de functie van iconiciteit. In het vorige deel van dit artikel heb ik, op basis van Plato en Aristoteles, twee vragen geformuleerd: 1 als iconiciteit niet noodzakelijk is voor taalbegrip, speelt het fenomeen dan wel op enige manier een rol in taalverwerking? 2 Kunnen iconische structuren betekenisvol zijn, gegeven het feit dat ze geen rol spelen op het niveau van de propositie? In het volgende zal ik laten wat voor antwoorden de cognitieve taalkunde kan bieden op deze vragen.

4 Iconiciteit en taalverwerking

Om de rol van iconiciteit in taalverwerking te begrijpen, moeten we eerst kijken hoe onze visie op de aard van cognitie is veranderd. En daarvoor moeten we weer even terug naar Aristoteles.

In het Aristotelische beeld van de mens is het rationele vermogen (τὸ διανοητικόν) een aparte faculteit van de ziel (ψυχή). Deze faculteit is strikt gescheiden van het vermogen tot perceptie (τὸ αἰσθητικόν) en beweging (τὸ κινήτικόν). Deze scheiding hangt samen met de aanname van de onveranderlijkheid van soorten en een 'hiërarchisch' beeld van het rijk der levende wezens, waarbij de mens zich volledig onderscheidt van de andere dieren door zijn ratio.

Deze visie blijkt problematisch vanuit evolutionair perspectief. De evolutie van nieuwe vermogens geschiedt door een opstapeling van kleine innovaties; er kan niet uit het niets een geheel nieuwe faculteit in het leven worden geroepen. Het is dus te verwachten dat ons rationele vermogen verankerd is in oudere systemen. Dit is precies de these van *embodied cognition* ('belichaamde cognitie'), een centraal idee in de cognitiewetenschappen. Deze these stelt het volgende:

The same neural and cognitive mechanisms that allow us to perceive and move around also create our conceptual systems and modes of reason.¹³

Dit betekent dat conceptualiseren een *fysieke* aangelegenheid is, in de zin dat deze mentale operatie gegrond is in onze vermogens tot waarneming en beweging. Conceptualiseren bestaat in *mentale simulatie*, ofwel 'verdunde re-

13 Lakoff en Johnson, *Philosophy in the flesh* (1999: 4); zie bijvoorbeeld ook Gibbs (2005), Bergen (2012).

sonanties van hersenpatronen die actief waren tijdens eerdere ervaringen van perceptie of beweging'.¹⁴ Een concreet voorbeeld:

Thinking about a chair involves activating (or partially activating) the same neural substrates that are involved in seeing, touching, and interacting with a real chair.¹⁵

Als dit klopt, betekent dit dat onze vermogens tot waarneming en beweging, anders dan Aristoteles dacht, kunnen *interfereren* met onze conceptuele structuren. Zulke effecten zijn inderdaad ook experimenteel bevestigd.¹⁶ Dit is waar het fenomeen van iconiciteit relevant wordt. Zwaan en Yaxley (2003) hebben bijvoorbeeld een experiment gedaan waarbij ze participanten lieten oordelen over de semantische relatie tussen woordparen, bijvoorbeeld *attic* ('zolder') en *basement* ('kelder'). Wanneer de woorden op een *spatieel iconische* manier werden gepresenteerd (dat wil zeggen *attic* boven *basement*), waren de participanten sneller in staat om hun gerelateerdheid te beoordelen dan wanneer ze op non-iconische manier werden gepresenteerd (*attic* onder *basement*). Het functioneren in de conceptuele taak van het beoordelen van semantische relaties wordt dus beïnvloed door de perceptuele verwerking van de symbolische input (de fysieke locatie van de woorden).

Hier is dan de mogelijkheid om de functie van iconiciteit bij taalverwerking te begrijpen. Iconisch taalgebruik blijkt een manier om de overgebrachte conceptuele inhoud te verankeren in onze perceptuele en motorische systemen. Perniss en Vigliocco (2014) beargumenteren dat dit plaatsvindt op drie niveaus. Ten eerste zou iconiciteit ten grondslag kunnen liggen aan de evolutie van conceptuele verwijzing, wat een noodzakelijke voorwaarde is voor de evolutie van taal als conventioneel systeem. Dat wil zeggen: het idee dat je überhaupt iets kan aanduiden wat niet deel is van de directe omgeving, begint met nabootsen van datgene wat afwezig is. Wanneer deze mogelijkheid van verwijzing eenmaal is geopenbaard, kunnen arbitraire tekens de taak van overnemen van iconische vormen van representatie.

Ten tweede speelt iconiciteit een rol bij taalverwerving bij kinderen: het leren van een nieuwe associatie van een klank of gebaar met een bepaald concept, wordt vergemakkelijkt door een iconische relatie tussen de twee.¹⁷ En tenslotte kan iconiciteit taalverwerking bij ervaren gebruikers vergemakkelijken. De zojuist genoemde studie van Zwaan en Yaxley (2003) is een voorbeeld; andere studies hebben het belang van het principe van sequentialiteit (genoemd in paragraaf 3) in taalverwerking aangetoond.¹⁸

Hiermee is de eerste vraag die is opgeworpen door de antieke discussie

14 Bergen (2012: 14-15): 'attenuated resonances of brain patterns that were active during previous perceptual and motor experiences'.

15 Hostetter en Alibali (2008: 497).

16 Hostetter en Alibali (2008: 497-498) geven een overzicht van een aantal betekenisvolle studies.

17 Voor klank, zie Imai en Kita (2008).

18 Mandler (1986); Münte *et al.* (1998).

over iconiciteit beantwoord: iconiciteit speelt op verschillende niveaus van de grammatica een faciliterende rol bij taalverwerking, ook al is geen afzonderlijk aspect daarvan strikt noodzakelijk voor succesvolle communicatie. Nu rest de vraag, hoe iconische structuren een plaats kunnen krijgen in een semantische beschrijving van een taaluiting. Hier zal ik in het volgende en laatste deel van dit artikel een antwoord op proberen te formuleren.

5 Iconisch taalgebruik als multimodale communicatie

Zoals we hebben gezien in paragraaf 2 van dit artikel, kunnen iconische structuren niet als betekenisvol worden beschouwd, wanneer semantiek wordt gedefinieerd in termen van propositionele inhoud. Een cognitieve benadering biedt een ander perspectief op de zaak. In cognitieve semantiek bestaat betekenis in *conceptualisatie*.¹⁹ Elk aspect van een taaluiting die onze conceptuele voorstelling van het beschrevene beïnvloed, is daarmee betekenisvol. Vergelijk de volgende twee zinnen:

- a *Er loopt een rij bomen van de snelweg tot aan de rivier.*
- b *Er loopt een rij bomen van de rivier tot aan de snelweg.*²⁰

Langacker wijst erop dat deze zinnen, hoewel ze een statische situatie beschrijven, een dynamische conceptualisatie oproepen, waarbij we de rij bomen *mentaal scannen*. Zinnen a en b verschillen in de manier waarop ze deze operatie sturen (we beginnen ofwel bij de snelweg ofwel bij de rivier) en verschillen daardoor ook in betekenis – ook al is hun propositionele inhoud volledig gelijk.

Volgens het principe van belichaamde cognitie, zoals besproken in paragraaf 4, bestaat conceptualisatie in mentale simulatie, en mentale simulatie behelst het activeren van perceptuele en motorische systemen. Op deze manier beschouwd is het niet moeilijk te zien hoe talige betekenis geïntegreerd kan worden met input van niet-talige media (bijvoorbeeld foto's, geluidsopnames). Deze media doen immers een beroep op dezelfde systemen die gebruikt worden bij de totstandbrenging van de simulatie bij het verwerken van taal. Het resultaat van een dergelijke integratie van inputs is multimodale communicatie.

Hoe is dit precies voor te stellen? Ik zal hier ter illustratie gebruik maken van Kok en Cienki's (2016) beschouwing over *gesture*.²¹ *Gestures* zijn gebaren waarmee we iets duidelijk maken, maar die niet deel zijn van een vast taal-

19 Zie bijvoorbeeld Langacker (2008: 25-54).

20 Naar Langacker (2008: 32).

21 Een andere interessante studie naar multimodale communicatie is Dancygier en Vandelanotte (2017) over *internet memes*.

systeem (zoals wel in gebarentaal). Wanneer deze gebaren geproduceerd worden tijdens het spreken, ontstaat multimodale communicatie. Een voorbeeld van Kok en Cienki (2016: 81):

Spraak: *Auf den Seiten sind zwei blaue Wendeltreppen.*

Aan de zijkanten staan twee blauwe wenteltrappen.

Gesture: de spreker houdt beide handen omhoog, parallel aan elkaar, wijsvingers in de lucht, en maakt met beide handen een spiraalbeweging omhoog.

De spraak-input roept een conceptualisatie op van twee blauwe wenteltrappen. De *gesture* input complementeert deze voorstelling: de positie van de handen ten opzichte van elkaar geeft een bepaalde indruk van de relatieve positie van de wenteltrappen. Maar er is ook een mate van redundantie: de spiraalbeweging voegt geen informatie toe aan het woord ‘wenteltrappen’. In dit geval kunnen we zeggen dat de *gesture* een bepaald aspect van de conceptualisatie (in dit geval de vorm van een object) meer prominentie geeft.

Iconisch taalgebruik kan op eenzelfde manier als het gebruik van *gestures* worden ontleed in twee componenten. Er is een *code* input, waarbij het gaat om de taaluiting als conventionele betekenisdrager; en er is een *performance* input, waar het gaat om de fysieke vorm van de taaluiting. Laten we nog eens kijken naar het volgende voorbeeld:

ὁ κήρυξ ἄρτίως ἡμῶν προσιουσῶν δεύτερον κεκόκκυκεν.

De heraut [*scil.* de haan] heeft zojuist terwijl wij eraan kwamen voor de tweede keer gekraaid. (Aristophanes, *Ecclesiazusae* 31)

Het woord κεκόκκυκεν ‘heeft gekraaid’ functioneert enerzijds als conventionele betekenisdrager. Als zodanig roept het woord een mentale simulatie op van het kraaien van een haan. Daarnaast dringt de opeenvolging van *kappa*-klanken (hier in de perfectumstam nog eens extra versterkt door de reduplicatie en de *kappa* van de stam-markering) zich direct op aan onze perceptie. Het uitspreken van dit woord is een *performance* die het kraaien van de haan nabootst. Op deze manier wordt de simulatie die wordt opgeroepen door de conventionele betekenis van het woord geïntensiveerd.

Nu komen we bij de retorische functie van iconiciteit en de vraag waar we in de inleiding mee begonnen. Waarom is het zo belangrijk dat vorm past bij inhoud? Omdat we de neiging hebben om de vorm te ‘lezen’: we kennen betekenis toe aan vorm volgens het principe van iconiciteit. Dit ‘lezen’ van de vorm interfereert met het decoderen van de conventionele betekenis van de taaluiting. De vorm kan daarmee de boodschap ondersteunen of juist ondermijnen. Zoals we in de inleiding zagen, geeft Xenophon het goede voorbeeld:

γίνοιτο δ' ἄν ποτε καὶ βραχέος [scil. καιρός], οἷον ἦτοι μικρόν τι ἡμῶν λεγόντων, ὡς ὁ Ξενοφῶν φησιν, ὅτι ἀφίκοντο οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τὸν Τηλεβόαν ποταμόν· οὗτος δὲ ἦν μέγας μὲν οὖ, καλὸς δέ. τῇ γὰρ μικρότητι καὶ ἀποκοπῇ τοῦ ῥυθμοῦ συνανεφάνη καὶ ἡ μικρότης τοῦ ποταμοῦ καὶ χάρις.

Soms kan er ook een geschikt moment zijn voor een kort colon, bijvoorbeeld wanneer we spreken over iets kleins, zoals wanneer Xenophon zegt dat de Grieken aankwamen bij de rivier Teleboas: 'Deze was niet groot, maar wel mooi.' Want door de korthed en de abruptheid van het ritme verschijnt ook de kleinheid en charme van de rivier. (Demetrius, *Over stijl* 6)

De zin οὗτος δὲ ἦν μέγας μὲν οὖ, καλὸς δέ ('Deze was niet groot, maar wel mooi') roept, door de conventionele betekenis van haar constituenten, een mentale voorstelling op van een kleine, mooie rivier. De formele structuur van de beschrijving, waarvan de korthed van de cola het meest prominente aspect is, geeft deze simulatie verder vorm. Het resultaat, volgens Demetrius, is dat het beeld van de rivier ons extra levendig voor de geest komt te staan.

Het kan echter ook verkeerd gaan, zoals volgens Pseudo-Longinus gebeurt in een passage van Herodotus:

παρὰ γοῦν τῷ Ἡροδότῳ κατὰ μὲν τὰ λήματα δαιμονίως ὁ χειμὼν πέφρασται, τινὰ δὲ νῆ Δία περιέχει τῆς ὕλης ἀδοξότερα, καὶ τοῦτο μὲν ἴσως "ζεσάσης δὲ τῆς θαλάσσης," ὡς τὸ "ζεσάσης" πολὺ τὸ ὕψος περισπᾷ διὰ τὸ κακόστομον.²²

De beschrijving van de storm in Herodotus [7.88] is, wat betreft de gedachten, wonderbaarlijk, maar ze bevat ook elementen die beneden de waardigheid van de materie zijn. Dit bijvoorbeeld: 'Toen de zee ziedde [*zesasês*]'. Want het woord *zesasês* doet veel af aan de sublimiteit vanwege zijn slechte uitspreekbaarheid.

(Pseudo-Longinus, *Over het sublieme* 43.1)

Pseudo-Longinus identificeert hier een discrepantie tussen materie (ὕλη) en vorm. Een zeestorm is een grootse zaak, die zich leent voor een sublieme beschrijving. Voor zover het de gedachte-inhoud aangaat, beantwoordt Herodotus' beschrijving aan de materie. Maar het gebruik van het woord *zesasês* ondermijnt de conceptuele inhoudt doordat het, letterlijk, 'slecht bekt' (τὸ κακόστομον).

Deze observatie is interessant in het licht van de hypothese dat associaties tussen klank en betekenis hun oorsprong hebben in een relatie tussen de vorm van de mond bij het produceren van een bepaalde klank en datgene wat wordt beschreven.²³ Achterklinkers (bijvoorbeeld *u*, *o*) zouden bijvoorbeeld meer geassocieerd worden met grootheid of rondheid dan voorklinkers (*i*, *e*), omdat bij het produceren van de eerste groep de mond een rondere vorm heeft

²² De tekst is van Russell (1964).

²³ Perniss *et al.* (2010, met verwijzingen).

dan bij de tweede groep. Pseudo-Longinus lijkt in de geciteerde passage te wijzen op een vergelijkbare relatie tussen motorische processen en conceptuele structuur. De stunteligheid van de mondbeweging bij het uitspreken van het woord *zēsāsēs* interfereert daarbij op ongelukkige wijze met de grootsheid van de mentale voorstelling die wordt opgeroepen door de beschrijving. Iconiciteit blijkt niet alleen een retorische strategie, maar ook een retorische valkuil.

6 Conclusie

In dit artikel heb ik betoogd dat iconisch taalgebruik een manier is om de overgebrachte conceptuele inhoud te verankeren in onze perceptuele en motorische systemen. Dit is mogelijk omdat ons conceptuele vermogen zelf verankerd is in deze systemen (het principe van *embodied cognition*). Iconisch taalgebruik kan, zo heb ik geargumenteed, effectief beschreven worden als multimodale communicatie, waarbij de mentale simulatie die wordt opgeroepen door de conventionele betekenis van de taaluiting geïntegreerd wordt met directe perceptuele (of motorische) input.

Dat vorm aan dient te sluiten bij inhoud is een zeer oud retorisch *adagium*. Ik hoop overtuigend te hebben laten zien dat concepten uit het cognitieve wetenschapsparadigma nieuw licht werpen op de betekenis van dit principe. Een uitvoeriger onderzoek naar de rol van iconiciteit in klassieke retorische theorieën kan op haar beurt wellicht nieuwe inzichten opleveren waar ook de cognitiewetenschappen van kunnen profiteren.

Kunst en Cultuur, Geschiedenis, Oudheid, Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam.
a.a.nijk@vu.nl

Bibliografie

- Bergen, B. 2012. *Louder Than Words. The new science of how the mind makes meaning*, New York.
- Burnet, J. 1900. *Platonis opera, volume 1*, Oxford.
- Clark, H.H. 2016. 'Depiction as a Method of Communication', *Psychological review* 123, 324-347.
- Dancygier, B. en L. Vandelanotte. 2017. 'Internet Memes as Multimodal Constructions', *Cognitive Linguistics* 28, 565-598.
- Dingemanse, M., D.E. Blasi, G. Lupyan, M.H. Christiansen en P. Monaghan. 2015. 'Arbitrariness, Iconicity, and Systematicity in Language', *Trends in Cognitive Sciences* 19, 603-615.
- Gibbs Jr, R.W. 2005. *Embodiment and Cognitive Science*, Cambridge.
- Givón, T. 1995. 'Isomorphism in the Grammatical Code. Cognitive and biological considerations', in R. Simone (ed.), *Iconicity in Language*, Amsterdam, 47-76.

- Henshall, K. G. 1988. *A Guide to Remembering Japanese Characters*, Clarendon VT.
- Hostetter, A.B. en M.W. Alibali. 2008. 'Visible Embodiment. Gestures as simulated action', *Psychonomic Bulletin and Review* 15, 495-514.
- Imai, M., S. Kita, M. Nagumo en Okada, H. 2008. 'Sound symbolism facilitates early verb learning', *Cognition* 109, 54-65.
- Kok, K.I. en A. Cienki. 2016. 'Cognitive Grammar and Gesture. Points of convergence, advances and challenges', *Cognitive Linguistics* 27, 67-100.
- Lakoff, G. en M. Johnson. 1999. *Philosophy in the Flesh. The embodied mind and its challenge to Western thought*, New York.
- Langacker, R. W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*, Oxford.
- Mandler, J. M. 1986. 'On the Comprehension of Temporal Order', *Language and Cognitive Processes* 1, 309-320.
- Minio-Paluello, L. 1949. *Aristotelis categoriae et liber de interpretatione*, Oxford.
- Meir, I. en O. Tkachman. 2014. *Iconicity*. (<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199772810/obo-9780199772810-0182.xml>, laatst geraadpleegd 20 september 2018.)
- Münste, T.F., K. Schiltz en M. Kutas. 1998. 'When Temporal Terms belie Conceptual Order', *Nature* 395.6697, 71-73.
- Perniss, P., R.L. Thompson en G. Vigliocco. 2010. 'Iconicity as a General Property of Language. Evidence from spoken and signed languages', *Frontiers in Psychology* 1.
- Perniss, P. en G. Vigliocco. 2014. 'The Bridge of Iconicity. From a world of experience to the experience of language', *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 369.1651.
- Radermacher, L. 1901. *Demetrii Phalerei qui dicitur de elocutione libellus*, Leipzig.
- Russell, D.A. 1964. *Longinus. On the Sublime*, Oxford.
- Vroonhoven, T.T.H. van. 2018. *De semantiek van Aristoteles. Waarheid en betekenis in het tijdperk van het Darwinisme*, Dissertatie, Leiden.
- Wilson, N. G. 2007. *Aristophanis fabulae, volume 2*, Oxford.
- Zwaan, R.A. en R.H. Yaxley. 2003. 'Spatial Iconicity affects Semantic Relatedness Judgments', *Psychonomic Bulletin and Review* 10, 954-958.

Medische innovatie in de Grieks-Romeinse wereld

De sectie op menselijke lichamen als praktijkgeval

TEUN TIELEMAN

Summary: In this paper I discuss the introduction of the systematic dissection of human corpses for scientific (medical) purposes in Hellenistic Alexandria. This innovation – associated with the names of Herophilus of Chalcedon and Erasistratus of Keos (third century BCE) in particular – led to significant advances in anatomical and physiological knowledge such as the discovery of the nervous system. Surprisingly, it fell into disuse again very soon after its successful introduction. Why did human anatomy emerge in this particular place in this particular period? Why was it abandoned again so soon? In this paper I will argue that we are dealing with a case of innovation that failed due to inadequate anchoring. In so doing I will take a closer look at the circumstances prevailing in early Hellenistic Alexandria but also put these into perspective by pointing to developments in first and second century CE medicine when a group of physicians, especially Galen of Pergamum, succeeded in putting back anatomy, largely based on animal material, on the agenda of medical research. Two decisive factors and their interplay seem to have been central to the developments we describe, viz. societal (moral, religious) values and norms and developments within ancient medicine itself.

1 Inleiding*

Het thema ‘innovatie’ is altijd vooral in verband gebracht met technologie, natuurwetenschap en geneeskunde, al zijn er tekenen die erop wijzen dat er meer aandacht komt voor de maatschappelijke en culturele context: innovatie is voor haar welslagen immers afhankelijk van de mate waarin zij als gewenst en noodzakelijk wordt gezien. In feite loopt de praktijk van de wetenschap daarop al vooruit door zich te laten leiden door maatschappelijke vragen en behoeften maar ook door heersende ideologieën en (voor)oordelen. Weten-

* In een aan het antieke Alexandrië gewijd themanummer van *Lampas* (44.4) heb ik de bloeiperiode van de geneeskunde in (vroeg-)Hellenistisch Alexandrië behandeld en in dit verband gewezen op het probleem van de spoedige teloorgang van de menselijke anatomie, naast andere problemen zoals de geloofwaardigheid van berichten over vivisectie door Herophilus en Erasistratus op veroordeelde misdadigers (Tieleman 2011). Het huidige artikel bouwt voort op mijn – goeddeels op Von Staden (1989) gebaseerde – overwegingen van toen, in het licht van enkele basisbegrippen zoals (ver)ankering (*anchoring*) van het *Anchoring Innovation*-programma.

schap is niet alleen de bron van vooruitgang en de bringer van nieuwe inzichten met soms verreikende invloed, al dan niet in verwaterde vorm, op cultuur en samenleving in het algemeen (bijvoorbeeld Darwin en Freud). Minstens zo vaak conformeert wetenschap zich, al dan niet bewust, aan bestaande normen en waarden en voorziet deze van een ‘wetenschappelijke’ rechtvaardiging (bijvoorbeeld het onderzoek naar ras en intelligentie in de negentiende eeuw). Dit vrij recent aangescherpte bewustzijn van de interactie tussen wetenschap en samenleving is ook een stimulans voor de studie van de antieke wetenschap. Haar vertegenwoordigers worden niet meer uitsluitend beschouwd als kampioenen van het rationele denken, bezig met een ‘march of progress’ die uiteindelijk bij onszelf uitkomt. Hun werk vormt immers een spiegel van hun tijd en kan daarmee worden toegevoegd aan onze bronnen voor de klassieke beschaving in bredere zin. Een mijlpaal die hier niet onvermeld mag blijven, is Geoffrey Lloyds studie van de Griekse *life sciences* als spiegel van traditionele denkbeelden over onder meer sekseverschillen.¹

De interactie tussen wetenschap en samenleving kan ook bestudeerd worden in het geval van medische innovaties zoals de sectie op menselijke lichamen, een innovatie die op naam staat van twee medische pioniers die beiden actief waren in de eerste helft van de derde eeuw v.Chr.: Herophilus van Chalcidon en Erasistratus van Keos. Deze innovatie hield de doorbreking in van een oud en diepgeworteld taboe van de Griekse beschaving: het verbod menselijke lijken te openen.² Onze bronnen situeren hun activiteiten in het vroeg-Hellenistische Alexandrië, hoofdstad van Egypte (en enkele eilanden en andere gebieden in het oostelijk bekken van de Middellandse Zee), een van de zogenaamde diadochen – rijken die na de dood van Alexander de Grote waren ontstaan. Zij werkten daar ten tijde van de eerste koningen-farao’s van de ptolemaïsche dynastie, Ptolemaeus I Soter (die regeerde van 323-283/2) en zijn zoon Ptolemaeus II Philadelphos (die regeerde van 283/2-246).³ Deze koningen voerden een bewuste cultuurpolitiek, gemarkeerd door

- 1 Zie Lloyd (1983). De fraaie studies van Heinrich von Staden (1989 en 1992) zijn eveneens illustratief voor de gesignaleerde trend.
- 2 Dit wil natuurlijk niet zeggen dat het taboe nooit geschonden werd, maar berichten over vormen van lijkschendingen bevestigen slechts de regel: zo kan men denken aan de schending van Hektors lijk door Achilles in de *Ilias* als voorbeeld van excessief en schokkend gedrag of aan het verbod van Antigone’s oom Creon om het lijk van Polynices te begraven, zodat het aan de wilde dieren overgeleverd werd.
- 3 Sommige bronnen geven aan dat Erasistratus rond 293 v.Chr. werkzaam was in Antiochië als hofarts van Seleucus I Nicator en enkele geleerden hebben mede daarom, maar ten onrechte, betoogd dat Erasistratus nooit in Alexandrië is geweest (zie Von Staden 1989: 37, 47). Herophilus wordt overigens, al is het voor een bepaalde episode, ook in Athene gesitueerd, volgens de overlevering die hem koppelt aan Hagnodike, een vrouw die om arts te kunnen worden zich als man vermomde en student van de beroemde Herophilus werd (zie Von Staden 1989: 37-43). In de Griekse wereld waren leermeesters traditioneel ambulante en dat gold zeker ook voor medische leermeesters. De bronnen laten de mogelijkheid open dat Herophilus of Erasistratus voor hun komst naar Alexandrië elders geweest zijn of dat zij hun verblijf daar ooit onderbroken hebben. Er is niets dat wijst op

de stichting van de beroemde bibliotheek van Alexandrië en het Mouseion, dat het werk van geleerden op velerlei gebied faciliteerde: astronomen, geografen, mathematici, filosofen en filologen. Artsen worden niet genoemd in verband met het Mouseion. Onze bronnen geven wel aan dat vele Griekse artsen door Alexandrië werden aangetrokken en zich er vestigden. Herophilus en Erasistratus zijn hiervan de bekendste voorbeelden.

Herophilus kwam uit Chalcedon aan de Hellespont, niet de belangrijkste stad, maar ze was wel nauw betrokken geweest bij de politieke en militaire woelingen onder Alexander de Grote en was later door een verdrag verbonden met het ptolemaïsche Egypte. Over zijn familieachtergrond weten wij eigenlijk niets, wel dat hij werd opgeleid bij de grote Praxagoras van Kos, ontdekker van het verschil tussen aderen en slagaderen. Herophilus' opleiding bestond uit het bijwonen van lezingen van Praxagoras, het lezen van medische werken van hem en anderen en actieve deelname aan therapeutische zorg; hij ontving deze waarschijnlijk ook op Kos, een eiland met een lange medische en in het bijzonder Hippocratische traditie. Dat hij, eenmaal zelfstandig werkzaam in Alexandrië, een toelage of salaris van overheidswege ontving is onwaarschijnlijk. Dit is wel vaak aangenomen, vooral op grond van zijn vele onderzoek op anatomisch en fysiologisch gebied. Tegenwoordig is medisch onderzoek zonder overheidsfinanciën inderdaad ondenkbaar, maar we kunnen dit niet zomaar terug projecteren op de Oudheid, die geen universiteiten in onze zin van het woord kende.⁴ Griekse artsen zoals Herophilus en Erasistratus waren vrij in de zin dat zij in staat waren een honorarium voor hun zorg te vragen, als vrije beroepsbeoefenaren. Succesvolle en gerenommeerde artsen zoals zij zullen de middelen en de vrije tijd hebben gehad voor fundamenteel onderzoek, waarvan zij de resultaten in geschriften beschreven en publiceerden. Wel zijn er enkele berichten dat de ptolemaïsche koningen veroordeelde misdadigers ter beschikking stelden aan deze artsen voor vivisectie-experimenten (zie hieronder), wat ook weer reden kan zijn te denken aan andere vormen van stimulering van medisch onderzoek. Hoe dit ook zij, we hebben enkele omstandigheden die hier samenkomen: het Griekse taboe op sectie, de relatief kortstondige opheffing hiervan die verbonden was met het werk van

een dienstverband bij de Ptolemaëen dat excursies uitsloot. In het algemeen is het goed ons te realiseren dat veel bronnen die biografische gegevens over hen bieden, laat en vaak afgeleid zijn of zich bedienen van doxografische schematiseringen. Voor een goed en kritisch overzicht inzake Herophilus (deels in relatie tot Erasistratus) zie Von Staden (1989: 35-49). Over Herophilus en Erasistratus in Alexandrië zie ook Nutton (2004).

4 Men kan natuurlijk wijzen op het Mouseion en het Aristotelische Lyceum in Athene als een soort onderzoeksinstituten *avant la lettre* of op de filosofische scholen of op Kos als plaats van medisch onderwijs, maar dit waren nooit door de overheid onderhouden en gecertificeerde instellingen en over Herophilus (met name zijn polsleer) en het ptolemaïsche hof, Berrey (2017: 191-209). Volgens Berrey moet de hellenistische wetenschap juist beschouwd worden in de context van een bepaalde hofcultuur, waarin de uitwisseling van geschenken en de demonstratie van kennis en vaardigheden een centrale rol speelden.

Herophilus en Erasistratus, de politieke en sociaal-culturele situatie van het vroege Alexandrië, de politiek van de Ptolemaeën, de Egyptische achtergrond en berichten over vivisecties. Op elk hiervan zal ik in wat volgt nader ingaan. Allereerst wil ik echter wat meer informatie geven over het anatomisch werk van Herophilus en Erasistratus.

2 Alexandrijnse anatomie

In zijn geschrift *Over de anatomie van de baarmoeder* schrijft de grote arts-filosof Galenus van Pergamum (129-216 n.Chr.), een bewonderaar van Herophilus' werk:

'Niet bij alle vrouwen, maar wel bij sommige', zegt Herophilus, 'splitsen zich vier andere vaten af van degene die naar de nieren lopen en gaan de baarmoeder binnen.' Dit heb ik niet in andere levende wezens gezien behalve een keer in apen. Ik geloof echter wel dat Herophilus deze [vaten] vaak in vrouwen aantrof. Hij was immers niet alleen vaardig in andere taken van de geneeskunde, maar ook bereikte hij de hoogste graad van precisie in de dingen die door sectie worden gekend, en hij verschaftte zich het grootste deel van zijn nieuwe kennis niet bij redeloze dieren, maar bij mensen zelf. (Galenus, *Over de anatomie van de baarmoeder* 5, 42-44 Nickel = Herophilus fr. 114 Von Staden)

Auteurs uit de eerste en tweede eeuw n.Chr. (zoals Galenus) beschikten op verschillende plaatsen in het Romeinse rijk nog over Herophilus' werken⁶ en citeren er vaak direct uit – wat natuurlijk kan samengaan met indirecte vormen van overlevering: zo lijkt dezelfde Galenus zijn kennis van Herophilus' innovatieve en veelomvattende polsleer (sphygmologie) vooral te ontleen aan de arts Archigenes (eerste eeuw n.Chr., lid van de zogenaamde Pneumatische School). Maar hij en andere bronnen zijn betrouwbaar waar het gaat om enkele belangrijke kenmerken van Herophilus' anatomie.

Ten eerste zien wij dat deze dat gebaseerd was op menselijk 'materiaal'. Galenus, die deze passage ruim vierhonderd jaar later (!) schreef, klinkt wat spijtig wanneer hij opmerkt dat Herophilus zich niet baseerde op wat hij in 'redeloze dieren' had gezien, maar direct bij vrouwen. Galenus zelf moest in het algemeen gevolgtrekkingen maken op basis van dieren van allerlei soorten; het voordeel van de apen die Galenus in het citaat hierboven noemt was hun gelijkenis met mensen. Maar Herophilus verkeerde duidelijk in een geprivilegieerde positie. Niet onbelangrijk hier is dat Galenus duidelijk maakt dat Herophilus zich baseerde op niet één maar meer secties en bepaalde observa-

⁵ De vertalingen zijn van de hand van de auteur.

⁶ Op Herophilus' naam en van onbetwiste authenticiteit zijn *Anatomie, Over polsen, Obstetrie, Therapie, Diëtetiek, Tegen algemene opvattingen*. Hieraan moet mogelijk *Over ogen* toegevoegd worden. Zie ook Von Staden (1989: 72).

ties vaker kon doen. Los van de door Galenus hiermee aangemerkte zekerheid van de waarneming in kwestie geeft dit ons een aanwijzing voor het feit dat reeds sprake was van sectie als een vaste, systematisch geïntegreerde procedure met een hoge graad van *precisie*.⁷ Tevoren waren waarnemingen van het binnenste van het menselijk lichaam van toevallige of in elk geval uitzonderlijke aard geweest. Men spreekt in zulke gevallen van gelegenheidsanatomie. Zo zegt Galenus dat artsen soms de gelegenheid hadden tot anatomisch onderzoek op lijken van gesneuvelde barbaren, zoals tijdens de Germaanse veldtocht van keizer Marcus Aurelius.⁸ Uit zulke passages wordt de situatie van een medicus als Galenus op dit punt duidelijk. Herophilus en Erasistratus beschikten over een uit wetenschappelijk oogpunt aantrekkelijke mogelijkheid die voor artsen in Galenus' tijd slechts in bijzondere omstandigheden was weggelegd. Wanneer wij kijken naar de tijd vóór de alexandrijnse artsen dan zien wij dat ook voor geleerden zoals Aristoteles (384-332), auteur van een verloren geschrift *Secties (Anatomai)*,⁹ anatomie op dierlijk materiaal gebaseerd was. Aristoteles was sterk in dieren zelf geïnteresseerd en geldt als grondlegger van de biologie. Maar het was ondenkbaar voor hem en zijn tijdgenoten te kunnen beschikken over menselijke lijken voor onderzoeksdoeleinden. Natuurlijk maakten Herophilus en Erasistratus ook fouten bij hun observaties. Deze fouten zijn normaal en van alle tijden en doen niets af aan het onomstotelijke feit dat anatomisch onderzoek op basis van menselijk materiaal ten grondslag ligt aan hun theorieën over de biologie van de mens.

Een tweede belangrijk aspect van Herophilus' anatomie is zijn omvattende belangstelling voor het gehele menselijke lichaam. Onze bronnen wijzen op belangrijk werk op het gebied van onder meer de voortplantingsorganen, het zenuwstelsel, het hart en de ogen (Herophilus T37 Von Staden, Galenus). Hetzelfde zien wij bij Erasistratus, wiens belangrijkste bijdragen ook het zenuwstelsel betreffen, maar daarnaast ook nog de werking van het hart en met name de hartkleppen.

De medische inzichten van de beide alexandrijnse artsen waren in hun tijd duidelijk baanbrekend en ook in hun veelomvattendheid imponerend. Tegelijkertijd valt over hen de schaduw van de medische experimenten, dat wil zeggen de vivisecties, die zij op veroordeelde misdadigers uitvoerden. Celsus gaat hier uitvoerig op in:

7 Herhaalde waarneming is voor Galenus een belangrijk criterium van wetenschappelijkheid ofwel een kenmerk van 'technische' (dat wil zeggen deskundige) ervaring (*empeiria*), iets wat na Herophilus sterk werd benadrukt door de Empirische medische school (waarover hieronder meer).

8 *De Compositione Medicamentorum per Genera XIII*, 604 Kühn, *De Anatomicis Administrationibus* 2, 220 Kühn. Galenus meent dat zulke uitzonderlijke of toevallige observaties artsen, of in elk geval artsen die niet reeds geoefend zijn in de anatomie, weinig tot geen kennis opleveren. Voor echte anatomische kennis is dus uiteindelijk toch werkervaring met vooral apen nodig en op grond daarvan toepassing op mensen.

9 Aristoteles, *Historia Animalium* 1.17.497a32, 4.1.525a8-9, 6.11.566a14-15; vergelijk *De Generatione Animalium* 2.7.746a15, 5.1.779a8, *De Partibus Animalium* 4.2.677a8-9.

De rationalistische artsen menen dat het noodzakelijk is de lichamen van de doden open te snijden en hun ingewanden te onderzoeken. Degenen die dat volgens hen op verreweg de beste manier hebben gedaan zijn Herophilus en Erasistratus, die levende mensen opensneden, misdadigers uit de gevangenis, ter beschikking gesteld door de koningen. Terwijl deze criminelen nog ademden, bekeken zij die delen die de natuur tevoren verborgen had gehouden: hun positie, kleur, vorm, grootte, ordening, hardheid, zachtheid, gladheid, onderlinge verbinding, en verder de uitstekende en terugwijkende delen van elk orgaan, en of het ene op het andere is aangesloten en of het ene een deel van het andere in zich opneemt [...]. En het is [*scil.* volgens deze artsen] niet wreed, zoals de meeste mensen stellen, dat manieren worden gezocht om mensen van alle tijden te genezen door mensen op te offeren die schuldig zijn aan misdaden en dan ook nog maar heel weinig van zulke mensen (Celsus, *De medicina* I, *Praefatio* 23-6 = Herophilus T. 63a Von Staden).

De vivisecties hebben sommige van de nieuwe inzichten zeker mogelijk gemaakt. Dit geldt bijvoorbeeld voor de ontdekking van het zenuwstelsel. In de voorafgaande periode waren artsen en filosofen geleidelijk aan de juiste vragen gaan stellen over hoe het menselijk organisme zichzelf bestuurt, wat het centrale, besturende orgaan is, hoe waarnemingen tot stand komen en hoe wilsbesluiten worden omgezet in gerichte beweging.¹⁰ Naast de aanwijzing van een centraal orgaan (meestal geïdentificeerd met de zetel van de $\psi\upsilon\chi\eta$ of het verstand als deel van de $\psi\upsilon\chi\eta$) zocht men ook naar een stelsel van weefsels voor het doorgeven van waarnemingsbeelden naar het centrale orgaan en van motorische prikkels daarvandaan. Men kan zien waarom sommigen dachten aan het hart als centrum van het vatenstelsel als geschikt voor deze rol. Het werk van de reeds genoemde Praxagoras van Kos laat zien dat hij en zijn tijdgenoten geen kennis hadden van de zenuwen als afzonderlijk weefsel met een eigen functie, maar onder *neurā* verschillende structuren maar vooral de pezen verstonden. Tegelijk kan men zien dat hun onderzoek al door de juiste vragen werd gestuurd en de ontdekking van het zenuwstelsel inclusief de rol van het brein door Herophilus en Erasistratus hielp voorbereiden. Hun ontdekking van het zenuwstelsel betreft niet alleen de observatie van *structurele* eigenschappen, maar ook het bewijs van de fysiologische *functies* in kwestie, namelijk waarneming en door de wil bepaalde beweging. Dit bewijs was gebaseerd op experimenten waarin de zenuwen werden doorgesneden of afgebonden (het laatste biedt de mogelijkheid bepaalde activiteiten te onderbreken en dus te laten terugkeren). Uit de resulterende verlamings- en verdovingsverschijnselen trokken zij de juiste conclusies ten aanzien van de functionele relaties en met name de centrale rol van de hersenen. Galenus zou deze experimenten later (op dieren, uiteraard) herhalen en verder verfijnen.¹¹

10 Zie Solmsen (1961).

11 Zie met name boek 2 van zijn *Over de opvattingen van Hippocrates en Plato*. Over deze experimenten, mede in relatie tot methodologische aspecten, zie Tieleman (2002).

Een indrukwekkend testimonium van Herophilus' en Erasistratus' werk op het gebied van het zenuwstelsel is de volgende passage die op naam staat van de medische auteur Rufus van Efese:

Een zenuw is een niet-samengesteld, compact weefsel, de oorzaak van door de wil bepaalde beweging, maar moeilijk waar te nemen bij het seceren. Volgens Erasistratus en Herophilus zijn er ook zenuwen die de zintuiglijke waarneming mogelijk maken, maar volgens Asclepiades helemaal niet. Volgens Erasistratus zijn er twee soorten zenuwen, sensorische en motorische; de beginpunten van de sensorische zenuwen – die hol zijn – kun je vinden in de [hersens]vliezen, en die van de motorische in de grote en kleine hersenen. Maar volgens Herophilus hebben de motorische zenuwen hun oorsprong in de grote hersenen en het ruggemerg [...]. (Rufus van Ephese, *De Anatomia Partium Hominis*, 71-5, 184-185 Daremberg-Ruelle = Herophilus T. 81 Von Staden).

De berichten over vivisecties op mensen zijn wel betwijfeld als de kwaadsprekerij van latere tegenstanders van anatomie (waarover in paragraaf 4 meer) of christelijke auteurs met een hekel aan heidense wetenschap in het algemeen (zoals Tertullianus, die Herophilus een slager noemt).¹² Dat de Ptolemaeën veroordeelde misdadigers aan Herophilus en Erasistratus leverden voor vivisecties is op zich niet ongeloofwaardig. Andere Hellenistische koningen probeerden vergif uit op gevangenen en de behandeling van vele veroordeelden was ook in andere opzichten wreed en onmenselijk. De twintigste eeuw biedt ons trouwens 'eigen' voorbeelden van dezelfde soort praktijken in concentratiekampen of zelfs speciale, voor dit doel opgezette inrichtingen.¹³ Over wat Herophilus en Erasistratus zelf bewoog zegt Celsus in de eerder geciteerde passage dat zij het argument gebruikten dat het opofferen van enkele misdadigers gerechtvaardigd is met het oog op de gezondheid van vele onschuldigen. Maar los van morele scrupules zijn vragen gerezen over de praktische uitvoerbaarheid van de experimenten, maar ook die zijn niet doorslaggevend.¹⁴ Naast de voorbeelden uit onze eigen recente geschiedenis kan men erop wijzen dat een van onze bronnen suggereert dat tenminste sommige van de vivisecties onder verdoving werden uitgevoerd.¹⁵

12 'Wie heeft werkelijk zo'n groot inzicht in de werken Gods dat hij zou kunnen veronderstellen dat deze dingen [*scil.* vitale organen] in enig scheepsel ontbreken? De beroemde Herophilus, de arts of liever gezegd slager, die ontelbare mensen opensneed om de natuur te onderzoeken, die mensen haatte om kennis te verwerven, verkende hun inwendige delen. Maar hij verkende al deze (delen) waarschijnlijk niet duidelijk genoeg, want de dood zelf verandert wat heeft geleefd en vooral als een dood niet ongecompliceerd is, maar een dwaling te midden van de kunstgrepen van een sectie' (Tertullianus, *De Anima* 10.4 = Herophilus T. 66 Von Staden).

13 Uiteraard spelen hierbij bijzondere factoren een rol die niet of niet zomaar kunnen worden toegepast op de situatie in het Alexandrië van de derde eeuw v.Chr., zoals de jarenlange dehumanisering door de fascistische regimes van andere volkeren en bevolkingsgroepen en de oorlogssituatie.

14 Deze uitspraak gaat terug op gesprekken die ik met artsen voerde.

15 Zie Tieleman (2011).

We zien in dit stukje (medische) wetenschapsgeschiedenis een speurtocht van zo'n drie eeuwen met een interne dynamiek: een interactie tussen veronderstellingen en observaties. De doorbraak komt wanneer de voorwaarden voor empirisch medisch onderzoek bijzonder gunstig zijn. Deze voorwaarden leiden tot nog meer baanbrekende inzichten. De verwachting dat dit een geaccepteerde, blijvende innovatie oplevert, wordt echter teniet gedaan door het vervolg: de complete en schijnbaar plotselinge teloorgang van anatomisch onderzoek door sectie op menselijke lichamen na Herophilus en Erasistratus. We zullen hierop in paragraaf 4 nader ingaan. Eerst richten we ons op de vraag waardoor menselijke anatomie voor het eerst mogelijk werd.

3 Het taboe doorbroken¹⁶

Het ligt voor de hand aan te nemen dat de introductie van de menselijke anatomie als onderdeel van de Griekse geneeskunde te maken moet hebben gehad met de bekende Egyptische praktijk van het mummificeren van lijken. Deze aanname wordt gevoed door het idee dat de locatie Alexandrië significant is: de Grieken daar stonden direct bloot aan Egyptische invloed. Maar in het algemeen lijkt de culturele uitwisseling tussen de Griekse bovenlaag en de Egyptische bevolking gering te zijn geweest en dat geldt zeker en aantoonbaar voor de Egyptische en Griekse geneeskunde, die naast elkaar en gericht op hun eigen doelgroep functioneerden.¹⁷ Overigens staat mummificatie los van Egyptische geneeskunde en haar beoefenaren en werd zij door de laatsten ook niet als bron van anatomische kennis gezien. Het zijn gescheiden sferen zoals ook het slagersambacht ondanks de hiermee gemoeide 'anatomische' kennis losstaat van de geneeskunde. Men kan hoogstens aannemen dat mummificatie het taboe op het openen van menselijke lijken in de eigen, Griekse cultuur relativeerde en zo hielp doorbreken, maar dat is niet meer dan een aanname, zonder bewijsmateriaal.¹⁸ En in alle eeuwen daarvoor had kennis van de Egyptische praktijk de Grieken ook niet op andere gedachten gebracht (vergelijk de beschrijving van mummificatie door Herodotus in zijn tweede boek, dat over Egypte en zijn cultuur gaat).

Een belangrijker factor lijkt de geest van vernieuwing te zijn die zich in het algemeen op allerlei terrein manifesteerde in het Alexandrië van Herophilus en Erasistratus. Het anatomisch onderzoek door sectie op mensen kan in dit opzicht worden vergeleken met andere vernieuwingen in technologie en wetenschap, in kunst en literatuur, maar zeker zo relevant: in politiek, moraal

16 Voor de feitelijke opeenvolging van gebeurtenissen geschetst in deze en de volgende sectie volg ik in grote lijnen Von Staden (1989: 26-31, 139-153). Vergelijk Von Staden (1992).

17 Von Staden (1989: 1-26). Vergelijk Lang (2013) voor een betoog ten gunste van een grotere mate van uitwisseling tussen Griekse en Egyptische geneeskunde in het ptolemaïsche Egypte.

18 Zie voor de mogelijke rol van mummificatie Von Staden (1989: 29-30, 149).

en religie. Als voorbeeld van deze ‘frontier mentality’ wijst Von Staden in dit verband op het feit dat de Ptolemaeën een ander diepgeworteld Grieks taboe doorbraken: Ptolemaeus II Philadelphus trad in het huwelijk met zijn iets oudere zuster Arsinoë, naar het voorbeeld van de Egyptische farao’s, wier traditie zij wensten voort te zetten.¹⁹ Ook hier werd dus een grens overschreden waar dit voorheen ondenkbaar was geweest.

Tegen deze algemene achtergrond kunnen filosofische concepties van de mens ook een duid in het zakje hebben gedaan. De alexandrijnse geneeskunde wordt vaak en op basis van aanduidingen in de bronnen in verband gebracht met vooral het Lyceum. Zijn grondvester Aristoteles zag de ψυχή als het principe dat vorm en eenheid gaf aan het lichaam, een zienswijze die wij tegenwoordig *hylomorphisme* noemen (naar μορφή, ‘vorm’, en ὕλη, ‘materiaal’). De ψυχή is datgene wat het organisme pas maakt tot wat het is, bijvoorbeeld een mens gekenmerkt door bepaalde functies of vermogens. Een stoffelijk overschot is dan precies wat die uitdrukking aangeeft: een tot uiteenvallen gedoemd lichaam dat niet meer een mens in eigenlijke zin is. Maar ook denkers zoals Plato, die, hierin voorafgegaan door Socrates, Pythagoras en Heraclitus, de ψυχή als zelfstandige entiteit ziet, beschouwt de dood als de scheiding van ψυχή en lichaam, en de ψυχή als het enige echt waardevolle.²⁰ Ook de Stoïcijn Chrysippus huldigt dit standpunt.²¹ Dergelijke denkbeelden hebben zeker geleid tot demystificatie van het lichaam, dat door deze filosofen maar ook door artsen in de Hippocratische traditie werd gezien als samengesteld uit dezelfde fysieke bestanddelen als de wereld om ons heen (dit laatste punt is op zich al essentieel voor de opkomst van een rationele, op natuurwetenschappelijke principes gebaseerde geneeskunde). Maar zulke ideeën waren nog beperkt tot een kleine intellectuele elite. Na Herophilus en Erasistratus verdween de praktijk van het openen van menselijke lichamen weer, laat staan dat deze buiten Alexandrië ingang vond. Dat had niet alleen te maken met het feit dat het taboe zich weer deed gelden, maar evenzeer met ontwikkelingen binnen de geneeskunde zelf.

4 Het taboe in ere hersteld en wetenschappelijk gerechtvaardigd

Herophilus en Erasistratus waren niet alleen anatomen en fysiologen die zich uitsluitend wijdden aan fundamenteel onderzoek, maar ook artsen met een therapeutische praktijk. Toch lijkt hun anatomisch werk vooral gedreven door een sterke theoretische belangstelling, de wens om het menselijk organisme te begrijpen als project dat waardevol op zichzelf is: een ideaal van ‘zui-

19 Von Staden (1989: 29).

20 Over de invloed van filosofische denkbeelden, vergelijk Edelstein (1967: 265-280).

21 *Stoicorum Veterum Fragmenta* 3.572.

vere' wetenschap naar analogie van de *l'art pour l'art*-houding die wij ook bij sommige dichters in het Alexandrië van hun tijd aantreffen. Mogelijk slaagden de beide pioniers er onvoldoende in de therapeutische relevantie van hun anatomisch en fysiologisch onderzoek aan te tonen of anderen ervan te overtuigen dat dit moest worden voortgezet met het oog op toepassingen die nu nog niet duidelijk waren maar in de toekomst zeker te verwachten waren. Bovendien ontstond rond het midden van de derde eeuw een medische school die zich wilde baseren op de ervaring en die theorievorming met een beroep op onwaarneembare oorzaken afwees: de Empirische School, gesticht door nota bene een afvallige leerling van Herophilus, Philinus van Kos.²² Deze kon zich beroepen op de nadruk die Herophilus zelf had gelegd op een sterke empirische basis, met de verschijnselen als uitgangspunt, als rem op speculatieve theorievorming.²³ De ervaring waarvan de Empirici uitgingen was echter van een passieve soort: ervaring als (herhaalde) observatie, dat wil zeggen eigen observaties aangevuld met observaties die door voorgangers waren opgetekend (ἱστορία). Observaties op basis van het actief openen van lichamen waren hiervan uitgesloten. Omdat zij genezing als doel van de geneeskunde beschouwden, betoogden zij dat anatomisch onderzoek op lijken ons niets leert over levende lichamen wier functies de arts probeert te herstellen. Dit betekende niet dat zij vivisecties wél als relevant en nuttig zagen: dergelijke interventies zijn nodeloos wreed, want ze verstoren het levende lichaam en leveren evenmin bruikbare aanwijzingen op over een juiste medicatie voor een zieke.²⁴ Deze kritiek kan natuurlijk worden gepareerd. Zoals wij zullen zien in paragraaf 5 zou een verdediging van het anatomisch onderzoek door sectie op mensen later ook worden ontwikkeld. Maar Herophilus en Erasistratus lijken bij hun leven niet te zijn toegekomen aan een rechtvaardiging van hun anatomisch onderzoek. Zij werden zelf daartoe kennelijk onvoldoende uitgedaagd en konden de opkomst van de Empirische school niet voorzien. Hun latere aanhangers, de Herophileanen en Erasistrateanen, die overal in de Grieks-Romeinse wereld actief waren, konden dan ook niet anders doen dan zich baseren op de anatomische werken van de stichters van hun scholen voor hun kennis van de inwendige organen van het menselijk lichaam.²⁵

22 Von Staden (1992: 235-236) wijst ook op de Empirische School als factor die van invloed was op de teloorgang van menselijke anatomie.

23 Tieleman (1995).

24 Tertullianus, *De Anima* 10.4 = Herophilus T. 66 Von Staden. Voor meer discussie zie Tieleman (2011).

25 Edelstein (1935: 241) zegt dat dogmatische of rationalistische artsen doorgingen met anatomie op menselijke lichamen tot de eerste eeuw n.Chr. en (1935: 244) dat deze praktijk stopte in de eerste eeuw v.Chr. Edelsteins opvatting is weerlegd door Kudlien (1969), gevolgd door Von Staden (1989: 148).

5 Galenus en zijn erfenis

Naar men mag aannemen had de opheffing van het taboe op het openen van menselijke lijken in één betrekkelijk korte periode op één bepaalde plaats weinig veranderd aan de moreel-religieuze scrupules en afkeer die hierover in de Griekse wereld leefden. Ook in Alexandrië zelf verdween deze praktijk weer.²⁶ Zoals wij in paragraaf 4 zagen, kreeg het taboe een wetenschappelijke rechtvaardiging toen de Empirische artsen betoogden dat het anatomisch onderzoek geen waarde had voor de therapeutische praktijk. Dezelfde houding vinden we bij de Methodisten, een medische school die in de laat-Hellenistische periode opkwam.

Anatomisch onderzoek kende zo een periode van verval en verwaarlozing die tot in de vroege tweede eeuw n.Chr. voortduurde. We horen dan (van Galenus) over sommige van zijn leermeesters die terugkeren tot de anatomie als fundamenteel en geïntegreerd deel van de medische kennis. Sommige verwierven een reputatie op dit gebied en Galenus vermeldt hen met ere: artsen zoals Pelops, Marinus, Quintus et Numisianus.²⁷ Wat wij al bij Galenus zagen gold overigens ook voor deze voorgangers: zij moesten zich beperken tot lichamen van dieren. Galenus zet hun werk op grote schaal voort, maar grijpt ook terug op het werk van Herophilus en Erasistratus (die hij hier en daar corrigeert). Galenus houdt publieke demonstraties waarin hij zijn vaardigheid als anatoom demonstreert en zo zijn reputatie als praktiserend arts vergroot. Zo verfijnt hij de experimenten van Herophilus en Erasistratus die de werking van het zenuwstelsel demonstreren en treedt hiermee op. Ontzag dwingt hij af met zijn demonstratie van de rol van de grote laryngaal zenuw bij het produceren van stemgeluid.²⁸ Maar de ware betekenis van anatomie is die van een geïntegreerd en fundamenteel deel van medische kennis, in het bijzonder kennis van de structuur en functie van de inwendige organen. Die zet Galenus uiteen in zijn grote werk *Over de functie van de delen* en *Over anatomische procedures*, compleet met lessen over hoe men te werk gaat bij het seceren. Voor Galenus is kennis van organen zoals het hart en de hersenen essentieel voor de therapeutische behandeling: voornoemde experimenten wijzen uit dat men de behandeling van mentale klachten moet richten op het brein en niet op het hart. (Men kan zich hier niet beperken tot de ervaring dat dit zo is; vergelijk *Over aangedane plaatsen* 3.5.) Meer voorbeelden geeft

26 Edelstein (1935) en (1967) schrijft herhaaldelijk dat de menselijke anatomie in Alexandrië voortleefde als praktijk, maar dat gaat terug op Galenus, *Anatomische procedures* 2, 220 Kühn, waar Galenus studenten aanraadt naar Alexandrië te gaan omdat men daar een echt menselijk skelet met eigen ogen kan zien. Alexandrië blijft dus een bijzondere plaats met bijzondere mogelijkheden, maar dit is iets anders dan dissectie van een vers menselijk lijk.

27 Over de laatste drie als leermeesters van Galenus zie Grmek en Gourevitch (1994).

28 Zie Galenus, *Over prognose* 5 en hierboven noot 11 met tekst.

hij in zijn *mission statement* als anatoom aan het begin van het tweede boek van zijn *Over anatomische procedures*:

Eén vorm van nut van anatomie is voor de natuurwetenschapper die kennis omwille van de kennis zelf liefheeft. Een ander voor degene die niet houdt van kennis omwille van zichzelf maar om aan te tonen dat de Natuur niets zonder reden doet.²⁹ Anatomie is ook nuttig voor degene die om een bepaalde functie te leren kennen, of het nu van het lichaam of van de ziel is, zichzelf op grond van de anatomie argumenten verschaft. Het heeft daarnaast ook nut voor degene die op de juiste wijze splinters of pijlpunten wil verwijderen, of correct wil uitsnijden, of het nu om tumoren of zweren of zwellingen gaat, zodat hij daarop een operatie kan uitvoeren. Deze dingen zijn, zoals ik zei, het meest noodzakelijk en de beste dokter moet vooral hierin geoefend zijn. Vervolgens moet hij thuis zijn in de functies van de inwendige organen die er voor artsen toe doen met het oog op de kennis van ziekten (Galenus, *Over anatomische procedures* 2, 286 Kühn.)

Een ander werk van Galenus dat hier niet onvermeld mag blijven is *Over de anatomie van Hippocrates*, waarvan wij slechts enkele fragmenten over hebben maar dat oorspronkelijk maar liefst vijf boeken omvatte. Dat is zeker veel als men bedenkt dat Hippocratische geneeskunde niet gebaseerd is op een vorm van anatomie die die naam verdient, en zelfs niet op dierlijke anatomie. Galenus moet zich dan ook bedienen van gevolgtrekkingen op grond van de beschrijving van (uitwendige) lichaamsdelen bij Hippocrates. Deze wijzen er volgens Galenus op dat Hippocrates en zijn kring wel degelijk de anatomie beoefenden en dus als waardevol erkenden.³⁰ Waarom deze exegetische *tour de force*? De reden is dezelfde als bij vergelijkbare projecten, zoals Galenus' project dat Hippocrates Plato's tripartiete psychologie had geanticipeerd (in zijn werk *Over de opvattingen van Hippocrates en Plato*): Galenus zocht steun voor zijn opvattingen bij Hippocrates als legendarische, boven alle twijfel verheven autoriteit, die door verschillende medische scholen als zodanig wordt erkend (met uitzondering van de vreselijke Methodisten). Lacunes of onduidelijkheden bij Hippocrates vormden daarbij niet uitsluitend

29 Dit is Galenus' eigen programma in zijn *Over de functie van de delen (De Usu Partium)*. Het credo 'de Natuur doet [of maakt] niets zonder reden' is van oorsprong Aristotelisch: *De Partibus Animalium* 2.13.658a8-9, *De Anima* 3.9.432b21-22, 3.11.434a31, *De Caelo* 1.4.271a33, 2.11.291b13-14, *De Generatione Animalium* 2.6.744a36-38, *De Incessu Animalium* 1.704b15. Galenus liet zich vooral inspireren door Aristoteles' werk *Over de delen van de levende wezens (De Partibus Animalium)*, maar troeft Aristoteles af met een nog strikter toegepaste teleologische benadering.

30 Vergelijk het voorwoord van *Over anatomische procedures* (deel 2: 280-282 Kühn) over zijn voorgangers in de anatomie, waar Galenus betoogt dat de Asclepiaden (Hippocrates en zijn opvolgers) hun anatomische kennis mondeling overdroegen aan hun kinderen, in een idyllische setting, een soort medische Gouden Eeuw. Later werd deze praktijk van mondelinge overdracht verlaten en dreigde de anatomische kennis geheel verloren te gaan. Het produceren van anatomische geschriften werd noodzakelijk als remedie tegen dit verval. Het is dan raadzaam, betoogt Galenus, anatomische kennis te verwerken in geschriften die zich in meer belangstelling mogen verheugen, zoals therapeutische werken. Galenus zegt dat deze aanpak 'duidelijk' (!) aanwijsbaar is in Hippocrates' werken.

een exegetisch probleem, maar maakten het ook mogelijk de Hippocratische geneeskunde te actualiseren in het licht van latere geneeskunde, bijvoorbeeld de alexandrijnse bloeiperiode onder Herophilus en Erasistratus. De boodschap is dat anatomisch onderzoek teruggaat op de stichter van de Griekse geneeskunde en dus goede en onbetwifelbare ‘papieren’ heeft.

Galenus’ synthese van de Griekse geneeskunde maakte een einde aan de verdeeldheid tussen diverse richtingen of scholen (die Galenus ook actief bestreed) en werd het medisch paradigma voor vele eeuwen, in zowel het Westen als de Arabische wereld, inclusief de anatomie. Galenus levert wel enkele malen kritiek op christelijke opvattingen (hoewel hij de morele houding van christenen ook prijst), maar zijn wereldbeeld bleek goed te verenigen met het monotheïstische wereldbeeld van de christenen (die ook vormen van depaganisering inzetten, zoals het opnemen van Galenus in christelijke tradities en legenden³¹). Dit gold *mutatis mutandis* ook voor de joden en de moslims. Galenus’ anatomische werk *Over de functie van delen* is een uitgebreide uiteenzetting van het ‘argument from design’, een natuurlijke theologie volgens welke men Gods bestaan en voorzienigheid kan aflezen aan zijn wonderen werken, in dit geval de delen van het menselijk lichaam. De ontsluiting daarvan door anatomisch onderzoek wordt door Galenus aan het eind van het derde boek gepresenteerd als een vrome eerbetuiging aan de schepper. Het is deze benadering van de anatomie die haar acceptatie in de grote monotheïstische religies van latere eeuwen heeft gefaciliteerd.³²

In zijn eigen tijd was Galenus’ effectiviteit in het terugplaatsen van de anatomie op de medische agenda zeker mede te danken aan zijn succesvolle verankering van de anatomie in oudere geneeskunde, niet alleen in zijn eigen leermeesters of, verder terug in de geschiedenis, Herophilus en Erasistratus, maar zelfs Hippocrates als oorspronkelijke bron van een traditie van goede geneeskunde.³³ Hij presenteert zijn rol als het verder ontwikkelen en verfijnen van het werk van deze voorgangers, in overeenstemming met zijn algemene visie op wetenschappelijke innovatie en vooruitgang.³⁴ Dat wij anatomie als onderdeel van de geneeskunde tegenwoordig compleet vanzelfsprekend vinden is voor een groot deel aan Galenus te danken. Zoals wij nu hebben gezien, is dat niet altijd zo geweest en een verworvenheid die wij aan de oude Grieken danken maar waarom ook in hun wereld gestreden moest worden.

Galenus’ rehabilitatie van de anatomie was in zekere zin niet een complete overwinning, maar slechts een gedeeltelijke. Hij heeft geen kans gezien de sectie op menselijke lichamen te agenderen laat staan te herintroduceren. Hij is

31 Zie Nutton (2011).

32 Over de rol van dit werk van Galenus in de Arabische traditie zie Wakelnig (2018).

33 Typisch voor Galenus is ook de negatieve verankering door middel van zijn heftige polemieken tegen degenen die afwijken van de goede traditie, in dit geval grote en bekende scholen zoals de Methodisten en Pneumatici zoals Archigenes.

34 Hankinson (1994, ook over Galenus’ houding tegenover Hippocrates).

zich er pijnlijk van bewust dat het ontbreken van menselijke sectie beperkingen met zich meebrengt en het risico van fouten (waarvan sommige inderdaad deze oorzaak hebben, zoals zijn notoire toeschrijving van het zogenaamde *rete mirabile*, een vatenstelsel onderaan de schedelbasis, van hoefdieren aan mensen). Zoals wij hebben opgemerkt, gaat hij zelf in op deze beperking en presenteert het onderzoek van menselijk materiaal als optimaal. Daarmee legde hij de kiem van de, aanvankelijk schoorvoetende, terugkeer tot de menselijke anatomie in de Renaissance.

Departement Filosofie en Religiewetenschap Universiteit Utrecht
 Janskerkhof 13
 3512 BL Utrecht
 t.l.tieleman@uu.nl

Bibliografie

- Berrey, M. 2017. *Hellenistic Science at Court. Science, technology and medicine in ancient cultures* 5, Berlijn.
- Edelstein, L. 1935. 'The Development of Greek Anatomy', *Bulletin of the History of Medicine* 3, 235-248 (verkorte versie van Edelstein 1967/1932).
- Edelstein, L. 1967. 'The History of Anatomy in Antiquity' in *Ancient Medicine. Selected Papers of Ludwig Edelstein*, Baltimore, 247-301 (vertaling van 'Die Geschichte der Sektion in der Antike,' *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, Band 3, Heft 2, Berlin 1932, 50-106).
- Grmek, M. and D. Gourevitch 1994. 'Aux sources de la doctrine médicale de Galien. L'enseignement de Marinus, Quintus et Numisianus', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2 37, 1491-1528.
- Hankinson, R.J. 1994. 'Galen's Concept of Scientific Progress', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2 37, 1775-1789.
- Kudlien, F. 1969. 'Antike Anatomie und menschlicher Leichnam', *Hermes* 97, 78-94.
- Lang, P. 2013. *Medicine and Society in Ptolemaic Egypt*, Leiden.
- Lloyd, G.E.R. 1983. *Science, Folklore and Ideology. Studies in the life sciences in ancient Greece*, Cambridge.
- Nutton, V. 2004. *Ancient Medicine*, London, 128-139 (= hoofdstuk 9).
- Nutton V. 2011. 'God, Galen and the Depaganization of Ancient Medicine', in P. Biller and J. Ziegler (eds), *Religion and Medicine in the Middle Ages*, York, 17-32.
- Solmsen, F. 1961. 'Greek Philosophy and the Discovery of the Nerves', *Museum Helveticum* 18, 150-197. (herdrukt in H. Flashar (ed.), 1971, *Antike Medizin. Wege der Forschung*, Darmstadt, 202-279, en in F. Solmsen, *Kleine Schriften*, Hildesheim, 3 delen, 1968-1982, deel 1, 536-582.)
- Staden, H. von. 1989. *Herophilus. The art of medicine in early Alexandria*, Cambridge.
- Staden, H. von. 1992. 'The Discovery of the Body. Human dissection and its cultural contexts in ancient Greece', *The Yale Journal of Biology and Medicine* 65, 223-241.
- Tieleman, T.L. 1995. 'Dialectic and Science. Galen, Herophilus and Aristotle on phenomena', in P. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff en P.J. Schrijvers (eds), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context*. Papers Read at the Congress at Leiden University, 13-15 April 1992, Amsterdam en Atlanta GA, deel 2, 487-495.
- Tieleman, T.L. 2002. 'Galen on the Seat of the Intellect. Anatomical experiment and philosophical tradition', in C.J. Tuplin en T. E. Rihll (eds), *Science and Mathematics in Ancient Greek Culture*, Oxford, 256-273.

- Tieleman, T.L. 2011. 'Herophilus en de Alexandrijnse geneeskunde. De herontdekking van een wetenschappelijke bloeiperiode', *Lampas* 44, 368-376.
- Wakelnig, E. 2018. 'Medical Knowledge as Proof of the Creator's Wisdom and the Arabic Reception of Galen's *On the Usefulness of the Parts*', in P. Bouras-Vallianatos en S. Xenophonos (eds), *Greek Medical Literature and its Readers. From Hippocrates to Islam and Byzantium*, London, 131-149.

Er zullen wel Griekse ankers zijn ...

Livius Andronicus' *Aegisthus*

ANTJE WESSELS

Summary: Under the influence of philhellenistic ideas, ancient scholars ascribed the beginning of Roman literature to a 'Greek slave', Livius Andronicus, and his alleged translation of a Greek drama in 240 BC. This paper aims to demonstrate that the Roman project of finding 'Greek origins' had an impact not only on our general understanding of Roman tragedy, but also on the theoretical framework, methods and techniques of editing and contextualizing its fragmentary remains, i.e. on philological approaches to working with its fragments.

Drie vragen, drie antwoorden:

Wanneer is de Romeinse literatuur begonnen? 240 v.Chr.

Wie was de eerste auteur? Livius Andronicus.

Waarom heeft de Romeinse literatuur het meest te danken? De Griekse literatuur.

Het klinkt allemaal vertrouwd. We denken dit te weten op basis van handboeken over de Romeinse literatuurgeschiedenis,¹ wetenschappelijke artikelen² en monografieën.³ Maar in feite weten we bijna niets over het begin van de Romeinse literatuur, en nog minder over Livius Andronicus.

Het verhaal dat de Romeinen in het jaar 240 v.Chr. hun literatuur hebben laten beginnen door een Griekse slaaf, Livius Andronicus, een Grieks drama naar het Latijn te laten vertalen, is het resultaat van een langdurig beeldvormingsproces waarin met name filhellenistische bewegingen een rol hebben gespeeld. Filhellenisme is niet pas in de achttiende eeuw ontstaan; het begint al in de Oudheid. En het gaat om meer dan gewoon 'liefde' voor de Grieken en hun cultuur. De filhellenisten construeren een directe lijn tussen hun eigen

1 Vergelijk bijvoorbeeld Baier (2010: 7): 'Im Jahr 240 v.Chr. erhielt Livius Andronicus von den Ädilen den Auftrag, eine *fabula*, also ein Theaterstück, aufzuführen. Das literarische Leben begann somit durch ein magistratisches Edikt, gleichsam auf Befehl.'; Von Albrecht (2012: 97): '[Livius Andronicus] der Archeget der römischen Literatur.'

2 Vergelijk bijvoorbeeld Lefèvre (2015b: 95): 'Bei kaum einer anderen Literatur kann man den Zeitpunkt ihrer Entstehung so genau bestimmen wie bei der römischen, da im Jahr 240 v.Chr. der aus Tarent stammende Grieche Livius Andronicus von den Ädilen den Auftrag erhielt, je eine griechische Tragödie und Komödie für die römische Bühne zu bearbeiten. Die Intention der Magistrate dürfte klar gewesen sein: Man wollte es den Griechen gleichtun, an den großen Festen wirkungsvolle Bühnenspiele zu veranstalten.'

3 Bijvoorbeeld Feeny (2016: vooral 45-64).

cultuur en die van de Grieken: zij zijn de natuurlijke opvolgers daarvan. Om dit idee te onderbouwen en te ‘promoten’ was een duidelijk verhaal nodig – een verhaal waarin de filhellenistische visie verankerd kon worden en dat het hele idee in één beeld samenvat. En zo hebben de antieke filhellenisten – vanaf de Republikeinse periode – een helder en pakkend beeld gecreëerd uit toen nog diverse en omstreden stukjes informatie over het begin van de Romeinse literatuur: in 240 v.Chr. heeft de Griekse slaaf Livius Andronicus voor het eerst een Grieks drama in het Latijn vertaald.

Dit verhaal over het ontstaan van de Romeinse literatuur en de gedachte dat we dus altijd naar de Griekse modellen moeten zoeken,⁴ zou niet alleen in moderne literatuurgeschiedenissen en artikelen worden voortgezet: ook in de edities van de tragediefragmenten van Livius Andronicus speelde het een rol.

Kritische edities horen bij het nachleben van de Oudheid. Ze zijn gesitueerd in een contemporaine context, met de daarbij behorende verwachtingen over de antieke wereld, en het is dus ook voor een kritische uitgever bijna onmogelijk zich aan specifieke veronderstellingen te onttrekken en niet gedreven te zijn door een programmatische agenda.⁵ Edities van fragmenten wekken, ook op een esthetisch niveau,⁶ vaak de indruk uiterst objectief te zijn. Maar juist omdat fragmenten veel ruimte laten voor de activiteit van hun recipiënten (en bij de recipiënten horen allereerst degenen die deze fragmenten kritisch uitgeven), kun je met de presentatie ervan een visie uitdragen.

In wat volgt zal ik kort het verhaal van Livius Andronicus schetsen (paragraaf 1), de overlevering van zijn tragediefragmenten bespreken (paragraaf 2) en dan de fragmenten van een van zijn tragedies en hun verschillende reconstructies bespreken (paragraaf 3). Ik kijk speciaal naar de vraag hoe *editoren* van kritische uitgaven met de fragmenten van deze tragedie zijn omgegaan (paragraaf 4) en welke conclusies we mogen trekken uit de werkwijze van de auteur die de voornaamste bron vormt voor de fragmenten (paragraaf 5). Ik heb voor de *Aegisthus* gekozen omdat het aantal fragmenten daarvan vrij groot is, wat betekent dat bij deze tragedie ook de volgorde van de fragmenten bepaald moet worden. Is ook hier sprake van een agenda of zelfs een filhellenistisch ‘being-Greek’-project?

4 Vergelijk bijvoorbeeld Eduard Norden (1868-1941) in zijn *Die römische Literatur* ([1909] 1961: 3): ‘Da das besondere Kriterium der römischen Literatur ihr Verhältnis zur griechischen ist, so fassen wir die der Aufnahme dieser Literatur vorausgehende Epoche als vorliterarisch auf.’

5 Zie hiervoor ook de overwegingen in Berning *et al.* (eds, 2015, met name de inleiding door Matthias Berning, 5-11, hier: 6-7); Polheim (2009: 209-220 met verdere literatuur).

6 Vergelijk hiervoor Falk en Mattenklott (eds, 2007: 1-8).

1 Van diversiteit tot anker: het verhaal van Livius Andronicus

Het verhaal van Livius Andronicus begint met Cicero's stelling dat 'Livius de eerste was die een drama heeft opgevoerd' (*fabulam docuit*, Cicero, *Brutus* 72). Toen Cicero dit opschreef waren er nog verschillende dateringen in omloop.⁷ Cicero vermeldt die wel, maar alleen om nog duidelijker op het jaar 240 v.Chr. uit te komen.⁸ 240 v.Chr. is het eerste jaar na de eerste Punische oorlog. Het markeert vrede en een nieuw begin. Het is dus een symbolisch geladen datering, die door latere auteurs en (laat-)antieke *grammatici* graag wordt opgepakt. Zij koppen Cicero's voorzet in door specifieke details toe te voegen: Livius wordt Livius Andronicus – een toespeling op zijn vermeende Griekse afkomst (ἄνήρ), zijn sociale status als een slaaf (ἀνδράποδον) en niet in de laatste plaats zijn prestatie als vertaler van de homerische *Odyssee* met het beroemde begin (ἄνδρα μοι ἔννεπε). Ook het onderwerp van de opvoering wordt door hen gespecificeerd. Wat bij Cicero nog slechts een *fabula* ('drama') is, wordt nu beschreven als een Grieks drama: sommigen maken er een komedie van, anderen een tragedie. In zijn geschrift over de komedie maakt Donatus Livius zelfs tot de eerste auteur van komedie, tragedie en bovendien de *fabula togata* – alsof de Romeinen zelfs de *togata*, een bij uitstek Romeins genre (dat trouwens pas veel later, rond 160 v.Chr.,⁹ is ontstaan), niet zonder de Grieken hadden kunnen bedenken.¹⁰

Het resultaat van al deze *grammatici*-arbeid is dat bijna alles in dit verhaal een symbolische lading heeft. Het jaar 240 staat nu symbool voor een nieuw begin waarin eindelijk de ware aard van de Romeinen zichtbaar wordt: ze staan in de traditie van de Grieken. De bijnaam Andronicus duidt aan dat de protagonist een bemiddelaar tussen twee culturen was. Ten slotte wordt de Griekse achtergrond van de Romeinse drama-cultuur ook in formeel opzicht nog eens benadrukt door Cicero's *fabula* te specificeren tot Griekse genres – *tragoedia*, *comoedia* (in plaats van *fabula crepidata* of *fabula palliata*).

Maar wat weten we eigenlijk over de tragedies zelf?

7 Vergelijk hiervoor Wessels (te verschijnen); Welsh (2011).

8 Cicero, *Brutus* 72-73. Cicero dateert de gebeurtenis drie keer, waarbij hij elke keer op het jaar 240 v.Chr. uitkomt.

9 De weinige auteurs van wie we wél kennis hebben, zijn Titinius (datering onbekend), L. Afranius (tweede eeuw v.Chr.) en T. Quinctius Atta (?-77 v.Chr.).

10 Komedie: *Scholia Horatius, Epistulae* 2.1.62; Diomedes Grammaticus, *Ars Grammatica* 1.489.6-8, *Grammatici Latini*, ed. Keil 1857; komedie én tragedie: Cassiodorus, *Chronica* 316 *ab urbe condita*, ed. Mommsen 1861, 2, 609; komedie, tragedie én *togata*: Donatus, *De Comedia* 5.4, ed. Wessner 1902.

2 De fragmenten van Livius Andronicus' tragedies

Van Livius Andronicus' teksten is maar weinig overgeleverd: behalve ca. 41 fragmenten die aan zijn epos *Odusia* kunnen worden toegeschreven en 5 fragmenten uit zijn *palliata*, hebben we vermoedelijk 32 fragmenten uit zijn tragedies plus drie *incerta*, dat wil zeggen fragmenten waarvan wij wel weten dat zij bij Livius Andronicus horen, maar niet bij welke tragedie.

Het eerste probleem dat we tegenkomen is dat ook de manuscripten waarin deze fragmenten zijn bewaard, niet altijd dezelfde tekst weergeven en bovendien verschillende auteurs vermelden. Zo is het enige fragment uit Livius Andronicus' tragedie *Achilles*

si malas imitabo, tum tu pretium pro noxa dabis

Als ik slechte (vrouwen?) zal imiteren, dan zul jij voor de fout betalen

ook overgeleverd als

si males imitabo, tum tu pretium pro noxa dabis

Als ik (... ?) zal imiteren, dan zul jij voor de fout betalen

of

si malas imitabo, tum pretium pro noxa dabit [i.e. zonder *tu*]

Als ik slechte (vrouwen?) zal imiteren, dan zal hij (of zij) voor de fout betalen (Livius Andronicus, fr. 1 Schauer)¹¹

Daarnaast wordt dit vers in een van de manuscripten geïntroduceerd met *Livius Achille*;¹² in een tweede met *N[ajevius in Achille]*,¹³ en in een derde met *Lucilius*.¹⁴

De manuscripten bieden dus niet alleen verschillende varianten van de tekst; ze schrijven de tekst ook aan verschillende auteurs toe. Een van de consequenties hiervan is dat ook het aantal fragmenten van editie tot editie verschilt. Wel zijn de editoren het *grosso modo* eens over de titels van de tragedies: *Achilles*, *Aegisthus*, *Ajax* (of *Ajax Mastigophorus*),¹⁵ *Andromeda*, *Danae*,

11 Het vers wordt door Nonius twee keer geciteerd: Nonius 759 en 581 Lindsay. Alle vertalingen in dit artikel zijn van de hand van de auteur.

12 Nonius 581 Lindsay (= codex Lugdunensis, tiende-elfde eeuw).

13 Nonius 581 Lindsay: *Nevius in Achille* [sic] (= Pius editie, 1511: 473).

14 Nonius 759 Lindsay (= codex Bambergensis, negende-tiende eeuw).

15 Er zijn in totaal twee fragmenten. Het eerste (= fr. 10 Schauer = Nonius 184 Lindsay) introduceert Nonius met 'Livius Aiace', het tweede (= fr. 11 Schauer = Nonius 306 Lindsay) met '[Titus] Livius †pisi† Aiace Mastigophoro'. Het is niet duidelijk of *Mastigophoros* een later toegevoegde toelichting is of dat de *titel Ajax Mastigophoros* bij een tweede tragedie (of zelfs bij een tragedie

Equus Troianus, *Hermiona*, *Tereus*, *Ino* en *Teucer*.¹⁶ Het is echter niet duidelijk welke fragmenten daadwerkelijk aan deze tragedies toegeschreven moeten worden. Ribbeck (1852), voor sommige Romeinse dramatische dichters nog steeds de standaardeditie, heeft in totaal 30 fragmenten (inclusief *incerta*); Warmington (1936¹) telt er 41 (ook inclusief alle *incerta*); Schauer (2012) ten slotte geeft 32 fragmenten, inclusief 11 *incerta*.

Dit is niet erg veel! Blijkbaar waren Livius Andronicus' tragedies niet erg populair, althans niet populair genoeg om voldoende gekopieerd te worden. Dit heeft mogelijk te maken met hun (slechte?) literaire kwaliteit. Maar het zou ook kunnen dat ze niet aan de verwachtingen voldeden die men later – ook onder invloed van het beeld van Livius Andronicus als vertaler – van de vroeg-Romeinse tragedies had: misschien waren ze gewoonweg anders dan de Griekse tragedies (of afwijkend van de verwachtingen die men in latere tijden van een 'Griekse tragedie' had). Cicero's oordeel, dat Livius Andronicus' tragedies het 'niet waard zijn om nog een tweede keer te worden gelezen' (*non satis dignae sunt quae iterum legantur*, Cicero, *Brutus* 71), zou hier een belangrijke rol in kunnen hebben gespeeld.

Inderdaad werden de originele teksten van Livius Andronicus al snel niet meer gelezen. Het valt op dat alle fragmenten door een enkele auteur zijn overgeleverd:¹⁷ de laatantieke grammaticus Nonius Marcellus.¹⁸ Hij publiceerde in de vierde eeuw n.Chr. een twintig boeken omvattend lexicon, *De Compendiosa Doctrina*, en daarin citeert hij ook wel verzen uit Livius Andronicus' tragedies. Ik kom later terug op de vraag of hij daarbij uitsluitend eerdere glossaria gebruikte of ook zelf een editie van de tragedies kon raadplegen. Feit is dat de inhoud van de teksten hem niet interesseerde. De grammaticus en lexicograaf Nonius was alleen op zoek naar de betekenis van woorden, vooral ook de uitzonderingen en rare voorbeelden.

Ondanks deze precaire toestand hebben filologen de fragmenten gebruikt om ook de inhoud van Livius Andronicus' tragedies te reconstrueren. Zo heeft bijvoorbeeld Bickel¹⁹ op grond van het boven genoemde fragment uit

van een andere auteur: Titinius?) hoort, zie de discussie in de *Tragicorum Romanorum Fragmenta*, Schauer (ed., 2012: 42 noot 13).

16 Volgens Schauer, dat wil zeggen de meest recente editie, is het aantal fragmenten: *Achilles* (1), *Aegisthus* (8), *Aiix* (soms ook *Aiix Mastigophorus*; 2), *Andromeda* (1), *Danae* (1), *Equus Troianus* (1), *Hermiona* (1), *Tereus* (4). Van de *Ino* hebben we kennis door een vermelding bij Terentius Maurus (in *Grammatici Latini* 4, 1931-1938, ed. Keil 1874) en Marius Victorinus (in *Grammatici Latini* 6.67, 31 - 68, 8, ed. Keil 1874); de titel *Teucer* wordt genoemd door Varro, *De Lingua Latina* 7.3 (= Testimonium 2 Schauer 2012: 21).

17 Wel kennen andere grammatici *Ino* en *Teucer*, zie boven, noot 16.

18 Zijn datering is omstreten. Gezien de door Nonius geciteerde auteurs en het feit dat Priscianus de eerste is die Nonius citeert, moet hij tussen Gellius en Priscianus worden geplaatst (dus tussen 200-500 n.Chr.), vergelijk Deuffert (2001: 137-149), die voor een datering ca. 400 n.Chr. pleit.

19 Bickel (1937: 1-22).

de *Achilles* – en let wel: een van de varianten van dit fragment²⁰ – de conclusie willen trekken dat Livius Andronicus een Latijnse versie heeft gepresenteerd van Euripides' tragedie *Scyrii*. Bickel suggereert een directe lijn van Griekenland naar Rome. Maar zelfs het vermeende 'model' is alleen maar fragmentarisch overgeleverd.

Het beeld van Livius Andronicus als tussenpersoon tussen Griekse en Latijnse literatuur beïnvloedde niet alleen de interpretatie en reconstructie van de fragmenten. Ook fragmentuitgaven suggereren door de manier waarop ze de fragmenten presenteren dat Livius Andronicus' tragedies weinig innovatief waren en niet méér zijn dan een intermediaire bron op de weg van Griekenland naar Rome.²¹

Ik wil dit demonstreren aan de hand van de manier waarop in de edities van de tragische fragmenten met de fragmenten uit Livius Andronicus' *Aegisthus* werd omgegaan. In totaal kunnen er 8 fragmenten aan Livius Andronicus' *Aegisthus* toegeschreven worden (= Livius Andronicus, fr. 2-9 Schauer). Daarmee rijst de vraag naar hun volgorde. En al kan een uitgever de interpretatie van een concreet fragment in het midden laten, aan de vraag naar de volgorde kan hij zich niet onttrekken.

3 De acht fragmenten uit Livius Andronicus' *Aegisthus*

Het eerste²² fragment dat we in Nonius' lexicon lezen bestaat uit twee iam-bische verzen, die geciteerd worden om de betekenis van het woord *procare* ('eisen') uit te leggen:

*quin, quod parere vos <mibi> maiestas mea
procat, toleratis temploque hanc deducitis?*

Waarom accepteren jullie niet hetgeen mijn majesteit vereist: dat jullie mij gehoorzaam moeten zijn? Sleep haar de tempel uit! (Livius Andronicus, fr. 2 Schauer (= Nonius, *De Compensiosa Doctrina* boek 1: *De Proprietate Sermonum* 34-35 Lindsay))

- 20 Bickel baseert zijn reconstructie met name op het femininum *malas*, dat hem tot het idee verleidt dat vrouwen in deze tragedie een centrale rol moeten hebben gespeeld en dat dus alleen Achilles' jeugd bij de Scyriërs als onderwerp van deze tragedie in aanmerking komt. Maar *malas* kan natuurlijk ook gewoon naar een vrouwelijk nomen verwijzen.
- 21 Een uitzondering is de benadering van de Freiburger Schule. Het idee dat Livius Andronicus innovatief was door een voorkeur voor Trojaanse onderwerpen of een speciaal Trojaans perspectief – zo de Freiburger Schule, bijvoorbeeld Lefèvre (2015b: 95-104) –, kan echter door de fragmenten noch de titels onderbouwd worden. Niettemin is het de grote verdienste van de Freiburger Schule dat zij gezien hebben dat het Romeinse drama niet zomaar onder de invloed van de Griekse tragedie staat; zij benadrukken zowel de mogelijk innovatieve elementen bij de Romeinen als ook de invloed van inheemse tradities.
- 22 De fragmenten worden hier volgens de meest recente editie, van Markus Schauer (ed., 2012: 33-41) geciteerd. Hetzelfde geldt voor de nummering.

Strikt genomen kunnen er drie conclusies uit dit fragment getrokken worden:

- 1 de woorden worden uitgesproken door een personage (mannelijk of vrouwelijk) dat zichzelf (serieus of ironisch) als *maiestas mea* aanduidt;
- 2 dit personage verzoekt de geadresseerde groep (*vos*) om een vrouwelijk personage dat op toneel present is (vergelijk het deiktische *hanc*) van een tempel weg te drijven;
- 3 de geadresseerde (niet noodzakelijkerwijs het koor) heeft enige weerstand geboden (anders was de spreker of spreekster niet zo opgewonden).

Gezien de titel van het stuk, *Aegisthus*, komen als spreker Clytaemnestra of (een tamelijk zelfingenomen) Aegisthus in aanmerking en mogen we bij *hanc* aan Electra of Cassandra denken.²³ Het lijkt misschien voor de hand te liggen dat we ergens in de buurt zitten van de moord op Agamemnon, ofwel vlak na zijn terugkeer met Cassandra uit Troje, ofwel tussen zijn dood en de wraak van Orestes en Electra.²⁴

We denken aan deze twee mogelijkheden vooral op grond van de tragedies waarvan we wél voldoende kennis hebben. Er is eenvoudigweg geen enkele tragedie overgeleverd met Aegisthus als protagonist.²⁵ Van de twee Romeinse tragedies waarin hij een centrale rol zou kunnen hebben gespeeld – Accius' *Aegisthus* en *Clytaemnestra* – zijn maar respectievelijk vijf en tien fragmenten overgebleven.²⁶ Wél overgeleverd zijn daarentegen Aeschylus' *Oresteia*, Sophocles' en Euripides' *Electra* en, wat betreft de latere Romeinse tragedie, Seneca's *Agamemnon*. Dat zijn dan ook de teksten waarop moderne filologen zich baseren bij hun interpretatie van de fragmenten.²⁷ Zo werd fr. 2 Schauer vergeleken met een scène uit Seneca's *Agamemnon*, waarin Aegisthus zijn slaven verzoekt om Electra weg te sturen (Seneca, *Agamemnon* 951 en 997-1000),²⁸ waarbij verondersteld wordt dat de verschillen op een intermediaire

- 23 Waszink (1972) en Spaltenstein (2008): Aegisthus tegen Electra (met verwijzing naar Seneca, *Agamemnon* 951 en 997-1000); Sanford (1923: 283): Aegisthus tegen Cassandra; daarnaast heeft Bothe voor Clytaemnestra en tegen Electra gepleit, zie Schauer (2012: 34).
- 24 Voor de tweede optie heeft vooral Aricò (1979) gepleit. Een argument hiervoor zijn de nauwe verbanden met Accius' *Aegisthus*. Van de vijf fragmenten die volgens Dangel (2002) aan deze tragedie kunnen worden toegeschreven, is met name fr. 5 Dangel interessant, omdat hier mogelijk naar de moord op Clytaemnestra wordt verwezen.
- 25 Waszink (1972) denkt dat Livius Andronicus' *Aegisthus* teruggaat op Sophocles; het is echter omstreden of Sophocles ooit een *Aegisthus* heeft geschreven, vergelijk *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, deel 4, ed. Radt, fr. 26 en 27. Over Aegisthus in de Griekse en Romeinse bronnen zie ook Lefèvre (2015a: 191-195).
- 26 Zie de editie van Dangel (2002: 167-168); anders Carratello (1979: 77 noot 7).
- 27 Naast de boven genoemde tragedies worden ook de relevante passages uit de homerische *Odyssee* (bijvoorbeeld 3.255-275; 11.405-412) als mogelijke modellen overwogen, vergelijk Sanford (1923: 281).
- 28 Ribbeck (1875: 30); Warmington (1936: 6). Carratello (1979: 59) en Tarrant (1985: 13-14) denken aan Accius' *Aegisthus* of *Clytaemnestra*. Anders Spaltenstein (2008: 65-68), die aan Sophocles, *Electra* 516-633 denkt.

bron teruggaan. Daarmee komt de mogelijkheid te vervallen dat Livius Andronicus in ook maar enig opzicht innovatief kan zijn geweest.

Iets vergelijkbaars geldt voor de behandeling van alle andere fragmenten. In fr. 3 Schauer wordt beschreven, dat een gewond geraakte mannelijke persoon op de grond valt:

ipsus se in terram saucius fligit cadens

Hijzelf, gewond geraakt, valt neer en stort zich op de grond. (Livius Andronicus, fr. 3 Schauer (=Nonius, lemma *fligi*, *affligi*, 110 Lindsay))

Op basis van onze kennis van de Griekse tragedie lijkt er niets méér voor de hand te liggen dan dat het in dit vers om de moord op Agamemnon gaat²⁹ – vooral omdat in fr. 4 Schauer nu ook Clytaemnestra en haar dochters expliciet genoemd worden:³⁰

< √ > *in sedes conlocat se regias,*
Clytaemestra iuxtim, tertias natae occupant.

[hij?] zet zich op de koningszetel,
Clytaemnestra zit daarnaast, de dochters nemen op de derde zetels plaats. (Livius Andronicus, fr. 4 Schauer)

Blijkbaar hebben Clytaemnestra en haar twee dochters op de *sedes regiae* plaats genomen – vermoedelijk met een vierde personage, als we (met Schauer) een komma lezen na *regias* en niet na *Clytaemnestra*.³¹ Wie komt er meer in aanmerking dan Agamemnon?

Ook fr. 5 Schauer:

iamne oculos specie laetavisti optabili?

Heb je je ogen met deze wenselijke aanblik al verblijd? (Livius Andronicus, fr. 5 Schauer)

past goed bij dit verhaal – indien het om een gesprek tussen Aegisthus en Clytaemnestra na de dood van Agamemnon gaat.³² De vraag impliceert echter niet meer dan dat er iets wenselijks te zien is. In aanmerking komt dus ook een gesprek tussen Electra en Chrysothemis na de moord op Aegisthus en Cly-

29 In principe zou ook Aegisthus als subject in aanmerking kunnen komen, vergelijk Terzaghi (1925) en Aricò (1979), die allebei ervan uitgaan, dat niet de moord op Agamemnon, maar die op Clytaemnestra en Aegisthus in de tragedie centraal stond.

30 De tekens in haakjes verwijzen naar de mogelijk ontbrekende syllabes (√ is kort; - is lang).

31 Als er na Clytaemnestra een komma (of, zoals in de Pius-editie, een dubbele punt) staat, komt ook Clytaemnestra als subject van *conlocat se* in aanmerking. In dit geval zou er geen vierde persoon nodig zijn.

32 Vergelijk bijvoorbeeld Waszink (1972).

taemnestra³³ of zelfs tussen Electra en haar moeder Clytaemnestra (waarbij de laatste optie – de aanname dat Electra hier tegen Clytaemnestra spreekt – zou veronderstellen dat het om de dood van Agamemnon gaat en de spreekster de vreugde van de aangesprokene niet redelijk vindt).³⁴ Ten slotte kan natuurlijk altijd ook aan de buit uit Troje gedacht worden.³⁵

Dat het eind van de Trojaanse oorlog enigszins een rol moet hebben gespeeld suggereert althans ook fr. 6 Schauer:

*tum autem lascivum Nerei simum pecus
ludens ad cantum classem lustratur < v x >*

Dan echter komen Nereus' uitgelaten, platgeneusde dieren, en inspecteren onze vloot, speels en gepast bij onze zang. (Livius Andronicus, fr. 6 Schauer)

De passage wordt door Nonius twee keer geciteerd: in boek 2 (*De Honestet et Nove Veterum Dictis*, Lindsay: 233) wordt het eerste vers als testimonium aangehaald om te laten zien dat het woord *pecus* niet alleen voor viervoeters, maar voor alle dieren gebruikt kan worden; in boek 4 (*De Varia Significatione Sermonum*, Lindsay: 529) citeert Nonius beide verzen om te demonstreren dat *lustrare* en *circumire* synoniem zijn. Op basis hiervan heeft men wel aan de dolfinen gedacht die – althans volgens het bodeverhaal in Seneca's tragedie *Agamemnon* – de uit Troje terugkerende Griekse vloot begeleidden.³⁶

Mocht dit het geval zijn, dan zou fr. 7 Schauer hier wederom goed bij aansluiten:

Nemo haec vostrum ruminetur mulieri.

Moge niemand van jullie de vrouw hieraan herinneren. (Livius Andronicus, fr. 7 Schauer)

Nonius gebruikt dit vers in boek 2 (Lindsay: 245) om uit te leggen dat *ruminari* 'in memoriam revocare' betekent. Het gaat hier om een vrouw (*mulier*), die niet herinnerd mag worden aan iets dat voor de mensen op toneel (*vostrum*) echter wel present is (*haec*). *Mulier* is tamelijk neutraal (anders dan bijvoorbeeld *uxor*, waarmee in eerste instantie een getrouwde vrouw is

33 Vergelijk Sanford (1923), Aricò (1979) en Spaltenstein (2008).

34 Ribbeck (1875: 31).

35 Ribbeck (1875: 30).

36 Vergelijk Seneca, *Agamemnon* 449-455: *tum* (Zwierlein: *tunc*) *qui iacente reciprocos ludit salo | tumidumque pando transilit dorso mare | Tyrrhenus omni piscis exultat freto | agitque gyros et comes lateri adnatat, | anteire naves laetus et rursus sequi; | nunc prima tangens rostra lascivit chorus, | millesimam nunc ambit et lustrat ratem*. De passage hoort bij het bodeverhaal, waarin Eurybates de aankomst van Agamemnon (die in 782 op het toneel komt) aankondigt. Volgens Sanford (1923: 282) en Carratello (1979: 60) zou het fragment van Livius Andronicus op grond hiervan eveneens bij een bodeverhaal moeten horen.

bedoeld); in aanmerking komen dus, naast Clytaemnestra, ook Electra, Chrysothemis of Cassandra. Omdat het vers suggereert dat dit vrouwelijke personage ofwel bij uitstek kwetsbaar ofwel energiek is (in ieder geval probeert de spreker mogelijke schade te voorkomen door de aanwezigen te waarschuwen), valt er wel iets te zeggen voor Cassandra; een duidelijk argument is er niet. Maar het feit dat Agamemnon in Seneca's tragedie na aankomst (782) met Cassandra spreekt en in dit gesprek er alles aan doet om Cassandra niet aan Troje te laten denken, heeft tot het vermoeden geleid dat Seneca in zijn *Agamemnon* op Livius' tragedie heeft teruggegrepen.³⁷

Ten slotte fr. 8 en 9 Schauer: het corrupte fr. 8

Sollemnitusque f̄adeo ditalif̄ laudet lubens

staat weinig conclusies toe behalve dat er iemand 'feestelijk en van harte een lofprijzing uitspreekt' (Livius Andronicus, fr. 8 Schauer (= Nonius 259 Lindsay: *sollemnitus pro sollemniter*)). Fr. 9 Schauer

< x x x x x x x > nam ut Pergama
accensa et praeda per participes aequiter
partita est

Want zodra Pergamum in brand was gestoken en de buit gelijkmatig verdeeld was over de deelnemers (Livius Andronicus, fr. 9 Schauer (= Nonius 824-825 Lindsay))

betreft echter duidelijk het gedrag van de deelnemers (*participes*) aan de Trojaanse oorlog, die na afloop van de oorlog (*Pergama accensa*) de buit (*praeda*) gelijkmatig hebben verdeeld (*aequiter partita est*).

Wat weten we nu? Titel en fragmenten demonstrenen dat Aegisthus (titel) en Clytaemnestra (fr. 4 Schauer) een rol hebben gespeeld, dat een mannelijke persoon gewond raakt (fr. 3) en een vrouwelijk personage op toneel staat (*banc*, fr. 1), de laatste blijkbaar bij een tempel. We weten verder dat iets wat althans gedeeltelijk wenselijk is, gelukt is en vervolgens ook te zien is (fr. 5), dat een vrouw niet herinnerd mag worden aan iets (fr. 7), dat iemand iets of iemand feestelijk prijst (fr. 8) en ten slotte dat er in de tragedie ook gesproken werd over enkele gebeurtenissen die na afloop van de Trojaanse oorlog (fr. 9) en mogelijk tijdens de terugreis (fr. 6) hebben plaatsgevonden.

Onduidelijk is echter – afgezien van fr. 2 en 5, die eenduidig tot een personage op het toneel zijn gericht – of de in de fragmenten geadresseerde situaties inderdaad deel uitmaakten van de actie op het toneel. Misschien horen ze eerder bij een terugblik of bericht (bijvoorbeeld een bodeverhaal) en verwijzen

37 Vergelijk Sanford (1923: 284), die de scène met Seneca, *Agamemnon* 787-791 en 800-801 vergelijkt.

ze dus naar een voorafgaande of (indien Cassandra de spreekster is)³⁸ toekomstige situatie. En natuurlijk weten we nooit zeker of de tekst serieus of ironisch is bedoeld en, gezien Nonius' gebrek aan inhoudelijke interesse, of de in de fragmenten geadresseerde situaties in de plot van de tragedie überhaupt een centrale rol speelden en voor een reconstructie van de plot relevant zijn.

Het grootste manco bij veel reconstructies is echter dat onduidelijk blijft waarom het stuk 'Aegisthus' heet. Waarom zou een stuk met die naam in feite de vertaling zijn van een stuk waarin Agamemnon of Cassandra centraal stond? Dit maakt het weer waarschijnlijker dat het stuk over de moord op Aegisthus en Clytaemnestra ging.³⁹

4 De zoektocht naar een coherente reconstructie

Er is dus weinig houvast. Maar desondanks proberen editoren een coherent verhaal te reconstrueren, waarin bovendien aan alle fragmenten een belangrijke rol toekomt – Georg Steiner heeft in een soortgelijke context over een 'Zwang zur Rekonstruktion' gesproken.⁴⁰ Dit geldt ook voor de editie die tot de publicatie van de *Tragicorum Romanorum fragmenta* (Schauer, ed. 2012) de standaardeditie is geweest: Otto Ribbecks *Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta*.⁴¹

Otto Ribbeck arrangeert de fragmenten die bij Nonius geciteerd worden zodanig, dat er een mooie en vertrouwde plot ontstaat.⁴² Aan het begin staan, volgens Ribbeck, de fragmenten over de buit, die na de val van Troje verdeeld wordt, en de dolfijnen op zee (= fr. 2-4 Ribbeck = 9 Schauer; 5-6 Ribbeck = 6 Schauer). Daarop volgen de vraag of het gewenste al gezien werd, het verzoek om een *mulier* aan 'deze dingen' niet te herinneren, de feestelijke lofprijzing (7 Ribbeck = 5 Schauer; 8 Ribbeck = 7 Schauer; 9 Ribbeck = 8 Schauer) en ten slotte de fragmenten over Clytaemnestra die plaats neemt op de *sedes regiae*, de dood van een man en het verzoek door iemand een vrouw weg te sturen (fr. 10-11 Ribbeck; 12 Ribbeck; 13-14 Ribbeck = fr. 4, 3, en 2 Schauer).

Hoewel Ribbeck zich ruim 20 jaar later in zijn werk *Die römische Tragödie*⁴³ wel voorzichtig betoont – 'Der Titel *Aegisthus* beweist, dass diesem, entgegen der Aeschyleischen Auffassung, die Hauptrolle zugewiesen war' – is

38 Dat de tekst bij een visioen van Cassandra hoort, wordt bijvoorbeeld met betrekking tot fr. 3 Schauer (*ipsus se in terram saucius fligit cadens*) overwogen; voor discussie zie Spaltenstein (2008: 62-65, hier: 63).

39 Terzaghi (1925) en Aricò (1979). Vergelijk ook Spaltenstein (2008: 28).

40 Steiner (1984: 26).

41 Ribbeck (1852); *editio maior* (1871); *editio minor* (1897). De bovengenoemde nummering verwijst naar de *editio maior* uit 1871.

42 Ribbeck (1875: 28-31).

43 Ribbeck (1875: 28).

ook de hier gegeven toelichting van de fragmenten nog steeds gebaseerd op reeds bekende verhalen. Volgens Ribbeck is het Agamemnon die de aanwezigen verzoekt om Cassandra niet aan het ongeluk van haar vaderland te herinneren, Agamemnon die vermoord wordt en Electra (of Cassandra) die door Aegisthus van de tempel wordt weggestuurd.

Ribbeck heeft zich bij zijn interpretatie en het arrangeren van de fragmenten vooral door de incidentele overeenstemming met enkele passages uit Seneca's *Agamemnon*⁴⁴ laten leiden; waar geen overeenstemming met Griekse teksten te vinden is, is hij uitgegaan van het bestaan van intermediaire bronnen die moeten verklaren waarom de twee Romeinse teksten van de bekende Griekse literatuur afwijken. Tegenover Livius Andronicus (én Seneca!) is deze veronderstelling niet erg charmant.⁴⁵ Maar er duikt nu nog een tweede vraag op: komen Ribbecks resultaten überhaupt overeen met de overige informatie die we mogelijk over de fragmenten en hun volgorde hebben?

5 Nonius' werkwijze – een meevaller bij de reconstructie van fragmenten?

Bij de problematische vaststelling van de volgorde van de fragmenten krijgen we onverwacht hulp van de (soms als stupide gedesavoueerde) techniek die Nonius in *De Compendiosa Doctrina* heeft gehanteerd. Nonius was blijkbaar in het bezit van een bibliotheek die naast glossaria en lexicografische geschriften ook een selectie van literaire teksten omvatte, waaronder enkele werken, van bijvoorbeeld Plautus, Lucretius, Vergilius en Cicero,⁴⁶ die wij ook nu nog over hebben. Op grond van deze werken kon Wallace Martin Lindsay, de uitgever van Nonius' lexicon, reconstrueren hoe Nonius bij het verzamelen van relevante tekstpassages te werk was gegaan: Nonius blijkt de teksten systematisch bestudeerd te hebben, waarbij hij aan het begin van de tekst startte, de tekst doorbladerde, relevante passages opschreef en dan verder door de tekst heen ging.⁴⁷ 'The order', aldus Lindsay, 'in which each of them [*scil.* the

44 [i] (= fr. 2-4 Ribbeck = fr. 9 Schauer): Seneca, *Agamemnon* 442 (= 421 in de huidige standaardeditie van Zwierlein 1986); [ii] (= fr. 5-6 Ribbeck = fr. 6 Schauer): Seneca, *Agamemnon* 470-476 (= 449-455 Zwierlein), [v] (= fr. 9 Ribbeck = fr. 8 Schauer): Seneca, *Agamemnon* 839-844 (= 802-807 Zwierlein); en [vi] (fr. 12 Ribbeck = fr. 4 Schauer): Seneca, *Agamemnon* 933-938 (= 875-880 Zwierlein), vergelijk Ribbeck (1875: 28-31). De Romeinse cijfers tussen vierkante haken volgen tevens Ribbeck (1875).

45 De verbanden die gelegd worden met Seneca (waarbij Seneca en Livius Andronicus op dezelfde Griekse voorbeelden zouden teruggaan) doen zowel afbreuk aan de mogelijke innovaties van Seneca als die van Livius Andronicus.

46 Volgens Keyser (1994: 370-371) heeft Nonius de volgende auteurs direct kunnen raadplegen: Accius (3 delen), Afranius, Cicero (8 delen), Ennius, Lucilius (2 delen), Lucretius, Naevius (2 delen), Novius, Pacuvius, Plautus (2 delen), Pomponius, Sallustius, Sisenna, Terentius.

47 Nonius heeft deels codices deels papyrusrollen gelezen, vergelijk Deufert (2001: 148).

fragments] appears [*scil.* in Nonius' lexicon]', is dus 'the order in which it appeared in the pages of the authors used.'⁴⁸

Lindsays reconstructie van Nonius' techniek – de zogenoemde *lex Lindsay* – is bij de reconstructie van fragmentarisch overgeleverde teksten van essentiële waarde. Soms lijkt dit zelfs het enige instrument te zijn om de volgorde van de overgeleverde fragmenten te bepalen. Kunnen we de *lex Lindsay* ook voor Livius Andronicus' *Aegisthus* gebruiken?

Op het eerste gezicht zijn er twee problemen: 1 De *lex Lindsay* blijkt niet voor alle door Lindsay genoemde antieke auteurs te gelden en is dus niet helemaal onomstreden.⁴⁹ 2 Wat betreft Nonius' omgang met de werken van Livius Andronicus suggereert zelfs Lindsays eigen onderzoek dat de *lex Lindsay* niet van toepassing is – om twee redenen:

a Volgens Lindsay⁵⁰ had Nonius geen *boeken* van Livius Andronicus ter beschikking, maar alleen andere *glossaria*; bovendien zijn de verzen uit Livius Andronicus, volgens Lindsay, afkomstig uit *verschillende* glossaria.⁵¹ De informatie die Nonius verwerkt is dus afkomstig uit meerdere secundaire bronnen.

b De citaten uit Livius Andronicus zijn verdeeld over verschillende boeken van Nonius – maar de *lex Lindsay* geldt vooral voor citaten die meer of minder nauw op elkaar volgen.

De onder a en b genoemde problemen moeten uiteraard serieus worden genomen. Niettemin lijkt het niet verkeerd de volgende punten in overweging te nemen:

Ad a:

- 1 Zoals Nettleship heeft laten zien,⁵² is Nonius niet de enige die de door Lindsay beschreven techniek gebruikt; hetzelfde geldt ook voor andere grammatici en lexicografen, dus mogelijk ook voor de glossaria waarop Nonius heeft teruggegrepen. Mocht Nonius de tragedies niet *direct* hebben bestudeerd, dan is het dus nog steeds niet uitgesloten dat de volgorde van de fragmenten die hij in een en hetzelfde glossarium heeft kunnen vinden toch net zo goed gebaseerd was op de volgorde in de tragedies zelf.
- 2 Het feit dat de titels van bijna de helft van de tragedies waaruit Nonius citeert met een A beginnen, maakt het niet onwaarschijnlijk dat Nonius (anders dan door Lindsay aangenomen) naast de glossaria ook een deel van een volledige

48 Lindsay (1901: 3). Vergelijk ook Lindsay (1902: 196-204). Een soortgelijke techniek hebben ook andere auteurs gehanteerd, vergelijk Nettleship (1882: 10): 'this method of arrangement is not peculiar to Nonius, but is found also in Varro *De Lingua Latina*, in Verrius Flaccus, in Julius Romanus, and in Macrobius.' Over *glossaria Latina* vergelijk Dionisotti (1996: 205-252).

49 Vergelijk White (1980: 111-211). White zelf heeft de *lex Lindsay* grosso modo bevestigd; voor bijvoorbeeld Plautus lijkt Lindsays methode wel te gelden, vergelijk Deufert (2002: 320-321); problematischer lijkt daarentegen de toepassing bij de reconstructie van Lucilius-fragmenten, vergelijk Charpin (1978); voor een algemene discussie zie Velaza (2007); Welsh (2012: 827-845).

50 Vergelijk Lindsays toeschrijvingen van de citaten aan de betreffende bronnen in Lindsay (1901).

51 Hierop duiden trouwens ook de twee varianten van fr. 1 Schauer, zie boven, noot 11. Nonius is dit fragment blijkbaar in twee verschillende bronnen tegen gekomen (vergelijk Lindsay 1901).

52 Zie boven, noot 48.

uitgave van Livius Andronicus' tragedies ter beschikking heeft gehad, namelijk het deel waarin zich de A-tragedies bevonden.

Ad b:

Bijna alle citaten uit Livius Andronicus zijn in de eerste vier boeken van Nonius' *De Compendiosa Doctrina* te vinden.⁵³ Van de fragmenten die aan een A-tragedie toegeschreven zijn, zijn er zelfs elf van de in totaal twaalf fragmenten in de eerste vier boeken van Nonius te vinden.⁵⁴ Nonius' eerste vier boeken zijn duidelijk langer dan de daaropvolgende (die steeds korter worden).⁵⁵ Dat suggereert dat Nonius ook echt op volgorde aan de boeken 1-20 gewerkt heeft. Dan heeft hij dus in het begin uitvoeriger en gedetailleerder gewerkt dan later. Een mogelijke aanname is dus dat Nonius aanvankelijk (bij zijn werk aan boek 1-4) een (deel-)uitgave van Livius Andronicus' teksten *direct* heeft kunnen raadplegen, zodat hier de citaten uit de A-tragedies te vinden zijn,⁵⁶ en dat hij pas in de latere boeken glossaria heeft gebruikt, waar hij de andere fragmenten incidenteel is tegengekomen.⁵⁷

6 Epiloog

Of Nonius ook een uitgave van Livius Andronicus' tragedies gebruikt heeft of uitsluitend op glossaria heeft moeten terugrijpen valt niet met zekerheid te bepalen. Het feit dat het leeuwendeel van de door hem geciteerde titels met een A begint, laat echter – met alle behoedzaamheid – het vermoeden toe dat hij ten eerste *ook* volledige teksten ter beschikking had, bijvoorbeeld een gedeelte van een volledige uitgave waarin de A-tragedies stonden, en ten tweede de glossaria, waarin hij de verzen uit de overige tragedies kon vinden.

- 53 Van de twintig fragmenten in de Schauer-editie die aan een specifieke tragedie kunnen worden toegeschreven, zijn er maar vijf in de latere boeken (5-20) te vinden, waarvan drie in boek 7 en twee in boek 11, telkens opvallend dicht bij elkaar. Livius Andronicus fr. 1 Schauer (*Achilles*) wordt zowel in boek 4 als in boek 7 geciteerd; fr. 9 (*Aegisthus*) staat in boek 11 (*De Indiscretis Adverbüs*); drie fragmenten die niet bij de A-tragedies horen – fr. 13 (*Danae*), fr. 14 (*Equus Troianus*) en fr. 19 (*Tereus*) – zijn te vinden in boek 7 (*De Contrariis Generibus Verborum*), tamelijk dicht bij elkaar: op de pagina's 759 (= fr. 13), 762 (= fr. 14) en 763 (= fr. 19); fr. 20 (*Tereus*) ten slotte staat in boek 11 – net zoals fr. 9 en trouwens dichtbij (fr. 9 op p. 825; fr. 20 op p. 829).
- 54 Fr. 9 Schauer, een van de acht bij de *Aegisthus* horende fragmenten, is het enige fragment uit de A-tragedies dat uitsluitend in boek 5-20 (hier: boek 11) te vinden is, i.e. dat *niet* in boek 1-4 staat en dat Nonius blijkbaar pas later toevallig in een glossarium tegenkwam. Ad fr. 1 Schauer (*Achilles*) zie boven noot 51.
- 55 Boek 1: *De Proprietate Sermonum* (92 pagina's); boek 2: *De Honestis et Nove Veterum Dictis* (183 pagina's), boek 3: *De Indiscretis Generibus* (65 pagina's), boek 4: *De Varia Significatione Sermonum* (335 pagina's). De rest van de boeken, dat wil zeggen boek 5-20, omvat in totaal maar 213 pagina's. Daarvan omvat het laatste boek, boek 20, maar één enkele pagina (die niet eens vol is).
- 56 Anders Lindsay (1901), die ervan uitgeaat dat ook de door Nonius in boek 1-4 geciteerde passages uit Livius Andronicus op verschillende glossaria teruggaan.
- 57 Dat er ook twee fragmenten uit de A-tragedies in boek 5-20 te vinden zijn (zie boven noot 53), spreekt dit niet tegen, want de gebruikte glossaria hebben blijkbaar bij het verzamelen van hun materialen van alle tragedies gebruik gemaakt. Geen wonder dus dat Nonius hier ook af en toe een fragment uit een A-tragedie tegenkomt.

Als dit klopt, dan komt de volgorde van de fragmenten in Nonius' lexicon overeen met de volgorde in de tragedie, waaruit de fragmenten afkomstig zijn – althans zou dit dan voor de A-tragedies moeten gelden, waartoe ook de *Aegisthus* behoort. De volgorde van de *Aegisthus*-fragmenten in de recente editie van Schauer, die (om praktische redenen) niet ordent op basis van interpretatie, maar zich gewoon aan de volgorde houdt waarin de fragmenten in Nonius' *De Compendiosa Doctrina* opduiken, zou in dit geval dus overeenstemmen met het verloop van deze tragedie. Er zou dan eerst een vrouwelijk personage van een tempel worden weggestuurd (fr. 2 Schauer), vervolgens een mannelijk personage op de grond vallen (fr. 3 Schauer), en pas daarna zouden Clytaemnestra en haar dochters op de *sedes regiae* plaats nemen (fr. 4). Dat het in fr. 3 om de moord op Agamemnon zou gaan en Agamemnon (zoals in de meeste reconstructies van dit fragment wordt aangenomen) – als de vierde persoon – kort daarop met zijn familie aan tafel zou zitten, is dan echter volledig uitgesloten. In de tragedie stond dus geen van de bekende verhalen – en zeker niet de dood van Agamemnon – centraal.

Maar zou dit zo erg zijn, aangezien de titel van de tragedie niet *Agamemnon*, maar *Aegisthus* is? Moeten we überhaupt op zoek gaan naar een plot die klopt met een Griekse tragedie?

Livius Andronicus heeft zeker ook op elementen uit de Griekse traditie teruggesproken. Maar hij was beslist niet zomaar wat de latere filhellenisten wilden: een weinig creatieve vertaler en een bewijs voor de stelling dat de oorsprong van alle ontwikkelingen alleen maar in Griekenland kan liggen.

Wat er in Livius Andronicus' tragedie daadwerkelijk gebeurd is zullen we nooit meer kunnen reconstrueren. Ook over de rol die hij als auteur bij de feitelijke ontwikkeling van het Romeinse drama heeft gespeeld, kunnen we uiteindelijk alleen maar speculeren. Zeker is echter dat fragmenten – en beslist niet alleen die van Livius Andronicus – er in bijzondere mate toe uitnodigen om contemporaine visies uit te dragen en deze visies met behulp van wetenschappelijke technieken keurig te onderbouwen. Om met een fictief voorbeeld af te sluiten: het zou zeker makkelijk zijn om uit het losse vers *tum breviter Barcen nutricem adfata Sychaei* ('Toen sprak zij kort tot Barce, Sychaeus' voedster') te concluderen dat de auteur vooral op Punische bronnen heeft teruggesproken. Maar dat had alleen gekund als dit citaat het enige was dat van de auteur en het werk waaruit het afkomstig is,⁵⁸ bewaard was gebleven.

GLTC, Universiteit Leiden
Doelensteeg 16
2311 VL Leiden
a.b.wessels@hum.leidenuniv.nl

⁵⁸ Vergilius, *Aeneis* 4.632.

Bibliografie

- Albrecht, M. von. 2012³. *Geschichte der römischen Literatur*, Berlin/Boston.
- Aricò, G. 1979. 'Sull'*Aegisthus* di Livio Andronico', in G. Arrighetti (ed.), *Studi di poesia Latina in onore di Antonio Traglia*, deel 1, Rome, 3-9.
- Baier, T. 2010. *Geschichte der römischen Literatur*, München.
- Berning, M., S. Jordans en H. Kruschwitz (eds). 2015. *Fragment und Gesamtwerk. Relationsbestimmungen in Edition und Interpretation*, Kassel.
- Bickel, E. 1937. 'Die *Skyriai* des Euripides und der *Achilles* des Livius Andronicus', *Rheinisches Museum für Philologie* Neuste Folge 86, 1-22.
- Carratello, U. 1979. *Livio Andronico*, Rome.
- Charpin, F. 1978. 'Nonius Marcellus et le classement des fragments de Lucilius', *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes* 52, 284-307.
- Dangel, J. 2002. *Accius Oeuvres*, Parijs.
- Deufert, M. 2001. 'Zur Datierung des Nonius Marcellus', *Philologus* 145, 137-149.
- Deufert, M. 2002. *Textgeschichte und Rezeption der plautinischen Komödien im Altertum*, Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 62, Berlin/New York.
- Dionisotti, A.C. 1996. 'On the Nature and Transmission of Latin Glossaries', in J. Hamesse (ed.), *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'antiquité tardive à la fin du Moyen Âge*, Actes du Colloque international organisé par le 'Ettore Majorana Centre for Scientific Culture' Erice, 23-30 septembre 1994, Louvain-la-Neuve, 205-252.
- Falk, R. en G. Mattenklott (eds). 2007. *Ästhetische Erfahrung und Edition, Editio* 27, Tübingen.
- Feeney, D. 2016. *Beyond Greek. The beginnings of Latin literature*, Cambridge MA/Londen.
- Keyser, P.T. 1994. 'Late Authors in Nonius Marcellus and Other Evidence of His Date', *Harvard Studies in Classical Philology* 96, 369-389.
- Lefèvre, E. 2015a. 'Der *Thyestes* des Lucius Varius Rufus. Zehn Überlegungen zu seiner Rekonstruktion', *Studien zur Originalität der römischen Tragödie. Kleine Schriften*, Beiträge zur Altertumskunde 324, Berlin/München/Boston, 167-200. (oorspronkelijk gepubliceerd in: Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwiss. Klasse 9, Wiesbaden 1976)
- Lefèvre, E. 2015b. 'Die politisch-aitiologische Ideologie der Tragödien des Livius Andronicus', *Studien zur Originalität der römischen Tragödie. Kleine Schriften*, Beiträge zur Altertumskunde 324, Berlin/München/Boston, 95-104. (oorspronkelijk gepubliceerd in: *Quaderni die Cultura e di Tradizione Classica* 8, 1990/1992, 9-20)
- Lindsay, W.M. 1901. *Nonius Marcellus' Dictionary of Republican Latin*, Oxford.
- Lindsay, W.M. 1902. 'De fragmentis scriptorum apud Nonium servatis', *Rheinisches Museum für Philologie* Neuste Folge 57, 196-204.
- Lindsay, W.M. (ed.). 1903. *Nonii Marcelli De compendiosa doctrina libros xx ed. W.M. Lindsay* (3 delen), Leipzig.
- Nettleship, H. 1882. 'Nonius Marcellus', *American Journal of Philology* 3, 1-16.
- Norden, E. [1909] 1961⁶. *Die römische Literatur*, Leipzig.
- Polheim, K.K. 2009. 'Textkritik und Interpretation bedingen einander', in G. Mitterauer, U. Müller, M. Springeth en V. Vitzthum (eds), *Was ist Textkritik?*, Tübingen, 209-220.
- Ribbeck, O. 1852. *Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta*, deel 1, *Tragicorum Romanorum Fragmenta*, Leipzig; editio maior (Leipzig 1871); editio minor (Leipzig 1897).
- Ribbeck, O. 1875. *Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik*, Leipzig (herdrukt Cambridge 2014).
- Sanford, E.M. 1923. 'The Tragedies of Livius Andronicus', *Classical Journal* 18, 274-285.
- Schauer, M. (ed.). 2012. *Tragicorum Romanorum Fragmenta*, deel 1, *Livius Andronicus, Naevius, Tragicum Minores, Fragmenta Adespota*, Göttingen.
- Spaltenstein, F. 2008. *Commentaire des fragments dramatiques de Livius Andronicus*, Collection Latomus 318, Brussel.

- Steiner, G. 1984. 'Das totale Fragment', in L. Dillenbach en C.L. Hart Nibbrig (eds), *Fragment und Totalität*, Frankfurt am Main, 18-29.
- Terzaghi, N. 1925. 'Studi sull' antica poesia latina. Due tragedie di Livio Andronico, 1 *Equos Troianus*, 2, *Aegisthus*', *Atti della Accademia delle Scienze di Torino* 60, 660-674, herdrukt in Terzaghi, 1963. *Studia Graeca et Latina 1901-1956*, ed. Francesco della Corte, Turijn, 685-700.
- Velaza, J. 2007. 'La *lex Lindsay* y el método de trabajo de Nonio Marcelo. Hacia una formulación flexible', *Emerita* 75, 225-254.
- Warmington, E.H. 1936. *Remains of Old Latin*, deel 1, *Livius Andronicus, Naevius, Pacuvius and Accius*, Cambridge.
- Waszink, J.H. 1972. 'Zum Anfangsstadium der römischen Literatur', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 1, Tübingen, 869-927.
- Welsh, J. 2011. 'Accius, Porcius Licinus and the Beginning of Latin Literature', *Journal of Roman Studies* 101, 31-50.
- Welsh, J. 2012. 'The Methods of Nonius Marcellus' Sources 26, 27 and 28', *Classical Quarterly New Series* 62, 827-845.
- Wessels, A. (te verschijnen). 'Shaping the (Hi)story of Innovation. Livius Andronicus as the First Poet of Latin Literature'.
- White, D.C. 1980. 'The Method of Composition and Sources of Nonius Marcellus', *Studi Noniani* 8, 111-211.
- Zwierlein, O. 1986. *L. Annaei Senecae Tragoediae*, Oxford.

De nieuwe stichters van de Eeuwige Stad

Meervoudige verankering in het Rome van Augustus en de Late Oudheid*

RAPHAEL HUNSUCKER

Summary: Anchoring can be a powerful strategy to legitimize innovation and changes, but its success also depends on the choice of the anchor. If a given anchor proves to be successful in one context, it may be purposefully employed again and again in highly different circumstances. The foundation of Rome is a case in point: major innovations were repeatedly related to the city's most distant beginnings, and founders of Rome came to act as mirrors through which the Romans recognized the novelties of the present in a primordial past.

A concrete application of this idea is the phenomenon of 'kristic renewal': re-defining the concept of foundation, influential agents of innovation could be seen as 'second founders' of the city. This epithet was famously applied to the emperor Augustus, comparing him to Romulus. The way his innovative regime was anchored in turn functioned as an anchor for later innovations. In Late Antiquity, the apostles Peter and Paul were also seen as new founders of a reborn, Christian Rome. In both periods, foundational figures thus played a role as anchors to legitimate far-reaching religious and political changes. This article examines the repeated recourse to new and second founders in the Augustan Age and Late Antiquity to highlight the success of one anchoring device in two very distinct contexts. Obviously, such double or incremental anchoring may call for innovation in the use of the anchor itself – and that is exactly what this contribution aims to study.

1 Inleiding: Augustus als stichter

Soms is de manier waarop vernieuwing wordt verankerd in het verleden nog succesvoller dan de vernieuwing zelf. In januari van het jaar 27 v.Chr. stond de Romeinse senaat voor de schone taak om met een gepaste titel de ongeken- de machtspositie te omschrijven van één man, die feitelijk alle macht in handen had, maar zich onder geen beding van de traditionele term *dictator* wilde bedienen, laat staan *rex*. De keuze viel op *Augustus*, een oud Latijns woord

* Dit artikel is gebaseerd op een promotieonderzoek gefinancierd door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor wetenschappelijk Onderzoek (NWO) aan OIKOS, de landelijke onderzoekschool voor klassieke studiën. Naast vele anderen dank ik met name Olivier Hekster, Sible de Blaauw en David Rijser voor hun waardevolle commentaar en talrijke interessante discussies, en Ineke Sluiter voor de mogelijkheid om in dit themanummer mijn onderzoek te bespreken.

dat ‘verheven’ betekent, en bij gebrek aan een officieel ambt van keizer de latere Romeinse geschiedenis inging als de geldende keizertitel.¹ Vele ‘verhevenen’ heersten na Augustus in zijn naam, maar ook na de val van het Romeinse rijk en het verdwijnen van de rijken die zich daarop beriepen, leeft de eretitel van Augustus voort in het leven van alledag. Omdat de Romeinse maand *Sextilis* nog tijdens zijn leven tot *Augustus* werd omgedoopt, en zowel de christelijke kerk als moderne seculiere staten de Romeinse kalender overnamen, beleeft een aanzienlijk deel van de wereldbevolking de jaarlijkse zomervakantie onder de aegis van de eerste Romeinse keizer.

1.1 *Suetonius over de naam Augustus*

Het had echter niet al te veel gescheeld of we waren er massaal op uitgetrokken in de maand ‘Romulus’. Verschillende antieke auteurs noemen de naam van Romes oorspronkelijke stichter als het belangrijkste alternatief voor de eretitel Augustus, en dit laat zien op welke manier men probeerde de nieuwe alleenheerschappij in het verleden te verankeren. Het regime van de adoptiefzoon en opvolger van de vergoddelijkte Caesar werd vergeleken met de stichting van de stad alsof zijn bewind een nieuwe stichting van Rome betekende.² Het meest uitgesproken hierover is de tweede-eeuwse keizerbiograaf Suetonius:

[...] Augusti cognomen assumpsit [...] Munati Planci sententia, cum quibusdam censentibus Romulum appellari oportere quasi et ipsum conditorem urbis, praevaluisse, ut Augustus potius vocaretur, non tantum novo sed etiam ampliore cognomine, quod loca quoque religiosa et in quibus augurato quid consecratur augusta dicantur, ab auctu vel ab avium gestu gustave, sicut etiam Ennius docet scribens:

Augusto augurio postquam incluta condita Roma est.

[...] hij nam op grond van een voorstel van Munatius Plancus de bijnaam Augustus aan. Sommigen hadden voorgesteld hem Romulus te noemen, omdat hij als het ware de nieuwe grondvester van Rome was, maar uiteindelijk had het voorstel om hem liever Augustus te noemen de overhand gekregen. Deze naam, afgeleid van *auctus* (vermeerdering) of van *avium gestus* dan wel *gustus* (de vlucht of de manier van pikken van de vogels) was, zo redeneerde men, niet alleen nieuw, maar tegelijk verhevener, omdat ook plaatsen van godsdienstige betekenis, waar na het raadplegen van de vogeltekens iets wordt gewijd, deze benaming dragen, zoals blijkt uit het vers van Ennius: ‘Sinds het roemruchte Rome is gesticht onder gewijde tekens (*augusto augurio*)’.³ (Suetonius, *Augustus* 7.2)³

1 Zie ook de vakdidactische bijdrage van Adema en Dijkstra in dit nummer.

2 Zie in het algemeen Von Ungern-Sternberg (1998).

3 Tekst volgens Ihm (1908). Vertaling Daan den Hengst (2010).

Ogenschijnlijk betekenen ‘Romulus’ en ‘Augustus’ twee heel verschillende dingen. De eerste optie verwijst naar de omstandigheid dat Romes nieuwe machthebber ‘als het ware ook zelf een stichter van de stad’ was. Wat dit precies betekent komt in de rest van deze bijdrage nog uitgebreid aan bod. De tweede optie lijkt vooral te verwijzen naar de religieuze sanctieering van het nieuwe regime: religieuze plaatsen en wat daarin na vogelschouwing wordt ingewijd worden ook *augusta* genoemd, een benaming die Suetonius etymologisch probeert te verklaren door haar af te leiden van *auctus* of een bepaalde gedraging van vogels: hetzij hun *gestus* (‘beweging’, al dan niet door de lucht), hetzij hun *gustus* (‘proeven’, van het hun ritueel toegeworpen voedsel). De naam Augustus zou er dan op doelen dat de drager ervan de macht over Rome op religieus gesanctioneerde wijze had verkregen, of Rome in welke zin dan ook had vergroot. Dat was allebei mogelijk waar, maar het lijkt mij niet waarschijnlijk dat Munatius Plancus met deze etymologieën zowel de senaat als de jonge Caesar zou hebben overtuigd in 27 v.Chr.

Waar Munatius wel de handen mee op elkaar kon krijgen was, mijns inziens, een verhulde verwijzing naar de stichting van Rome. Het citaat van Ennius, dat Suetonius toevoegt ter ondersteuning van zijn betoog, lijkt rechtstreeks uit de koker van Augustus’ kersverse spindokter Munatius te komen. Het ondersteunt namelijk niet zozeer Suetonius’ betoog, als wel de keuze voor Augustus als alternatief voor Romulus: net als de naam van de stichter verwijst ook de titel Augustus naar de stichting van de stad, maar dan zonder de negatieve connotaties van Romulus (broedermoord, koningschap). Daarom is Augustus, zoals Suetonius (of wellicht Munatius) benadrukt(e), ook *non tantum novum sed etiam amplius cognomen*: nieuw omdat het, in tegenstelling tot Romulus, nog niet als naam in gebruik was, maar ook (zoals Den Hengst prachtig *ad sententiam* vertaalt) ‘verhevener’ dan Romulus, omdat het precies de bovenmenselijke eigenschappen van Romulus als stichter van het grootse Rome in gedragen taal weet te vatten. Voor ons is het lastig om de ‘nieuwigheid’ van Augustus als naam nog te voelen, maar die moet in de jaren 20 van de eerste eeuw v. Chr. voorop hebben gestaan, en daarmee waarschijnlijk ook de verklarende koppeling met het *augurium augustum*. De naam Augustus is dus een voorbeeld van ‘anchoring innovation’ in optima forma: ze benoemt de nieuwe positie van een niet-dictatoriale alleenheerser met een term die als persoonsnaam volledig nieuw en uniek is, maar tegelijk door Ennius gesanctioneerd is en bovendien verwijst naar de stichting van Rome, de historische omstandigheid waar het nieuwe regime mee werd vergeleken om het aanvaardbaar te maken.

1.2 Stichtingsassociaties buiten Rome: Nicopolis

Behalve dat dit voorbeeld inhoudelijk relevant is voor mijn specifieke behandeling van nieuwe stichters van Rome, laat het goed zien dat ‘anchoring innovation’ een dynamisch en complex proces is. Om een vernieuwing te verankeren in het verleden kan het goed zijn om dat verleden eerst te kneden tot de juiste vorm, en die connotaties en eigenschappen ervan te benadrukken die voor het heden van de vernieuwing het meest van belang zijn. Als we onder de loep nemen hoe verschillende omwentelingen in de geschiedenis van Rome worden gepresenteerd als een nieuwe stichting van de stad, is het dus belangrijk om ons te realiseren dat de betekenis van die stichting geen statisch en gefixeerd gegeven is.⁴ Elke vernieuwing die als herstichting van de stad wordt gebracht kan het concept van stichten al doende herdefiniëren.

In 31 v.Chr. versloeg de man die toen nog bekend stond als *Imperator Caesar Divi filius* Antonius en Cleopatra bij Actium. De zege werd gevierd en kracht bijgezet door ter plaatse een ‘overwinningstad’ te stichten, Actia Nicopolis.⁵ De nieuwe stad werd een groots opgezet paradepaardje, met een stadion en een theater waar Actische Spelen werden gehouden, visueel gedomineerd door een overwinningsmonument voorzien van prachtige reliëfs en een enorme Latijnse inscriptie. De dakgoten van dit monument waren versierd met terracotta afbeeldingen van de wolvin met de tweeling, en verwezen dus expliciet naar de stichting van Rome. Op de lokale munten werd trots melding gemaakt van de *princeps* als stichter.⁶ Ook op de centrale Romeinse muntslag lijkt dat thema te worden uitgedragen: in een serie indrukwekkende *denarii* verscheen ook een muntafbeelding van het ritueel van een stadsstichting.⁷ Een gangbare interpretatie is dat deze munt verwijst naar de stichting van Nicopolis. Het is duidelijk dat de adoptiefzoon van Julius Caesar zich al vóór 27 publiekelijk associeerde met de rol van stedenstichter. Aangezien hij buiten Rome ook daadwerkelijk een stichter was, wekt het misschien nog minder verwondering dat hij die status ook in Rome kreeg toebedeeld als een manier om zijn positie in de Romeinse staat en zijn vergaande omvorming van de Eeuwige Stad onder woorden te brengen.

4 Zie bijvoorbeeld Mac Sweeney (2015: 1-3) over onderling tegenstrijdige of concurrerende stichtingsverhalen in de antieke wereld en over het interessante moderne geval van Nijmegen Brabers in Brabers (ed, 2005: 427-428), de lezing ‘Een Academische Kwestie. Zin en humor van de titel “honoris causa” “oudste stad” van Nederland’ door Titus Panhuysen, online onder independent.academia.edu/TitusPanhuysen (laatst geraadpleegd op 19 september 2018) en Hospers, Voutta en Loges (2011).

5 Zachos (2003).

6 *Roman Provincial Coinage* 1.1363-1367.

7 *Roman Imperial Coinage* 1.60, nummer 6 = *Roman Imperial Coinage* 1².272; zie Ruscu (2006: 252-253) en Betjes (2017) over de serie.

2 Een herdefiniëring van het begrip stichten in de augusteïsche literatuur

Augusteïsche auteurs speelden een grote rol in het presenteren van de *princeps* als nieuwe stichter van de stad. Als voorbeelden behandel ik hier Livius en Vergilius, te beginnen met de eerste.

2.1 Livius: een opeenvolging van conditores

Volgens zijn *Res Gestae* (20.4) liet Augustus zich erop voorstaan talrijke tempels in Rome, door ouderdom en gebrek aan onderhoud vervallen, gerestaureerd te hebben. Zelf gebruikt hij daarvoor het werkwoord *refeci*. Livius omschreef Augustus, op een van de weinige bewaard gebleven plaatsen in zijn monumentale geschiedwerk waar de *princeps* prominent naar voren komt, echter veel pregnanter als *templorum omnium conditorem aut restitutorem*, ‘stichter of hersteller van alle tempels’ (4.20.7).⁸ Deze typering staat in een passage over de tempel van Jupiter Feretrius; in boek 1 was Romulus al als stichter ervan (*conditor templi*, 1.10.7) omschreven. Dit geeft de gebeurtenis een heel andere connotatie dan in de *Res Gestae* en verbindt Augustus met Romulus.

Livius’ typering hangt nauw samen met zijn gebruik van de term *conditor* in de eerste tien boeken van zijn geschiedwerk. In het kielzog van Romulus worden talrijke Romeinse leiders als zodanig omschreven,⁹ zoals de overige koningen (2.1.2) en Brutus (8.34.3).¹⁰ Met name Camillus wordt als tweede stichter en opvolger van Romulus gepresenteerd: *dictator recuperata ex hostibus patria triumphans in urbem redit interque iocos militaris, quos inconditos iaciunt, Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur*, ‘nadat hij het vaderland op de vijanden had heroverd, keerde de dictator in triomf terug naar de stad en werd hij, tussen de lompe grappen door die de soldaten in het rond strooiden, met allesbehalve loze loftuitingen als Romulus en vader des vaderlands en tweede stichter van de stad begroet’ (5.49.7-8; vergelijk 7.1.8-10).¹¹ Het is in deze reeks vermeldingen dat we ook de omschrijving van Augustus als *conditor* moeten plaatsen.¹² Door allusies op Romulus en expliciete koppelingen tussen nieuwe *conditores* en de oorspronkelijke stichter van de stad wordt de semantische waarde van de term *conditor* opge-rekt om van toepassing te zijn op al diegenen, die een wezenlijke bijdrage aan de ontwikkeling van Rome als stad en staat geleverd hebben. In zijn uitvoerige studie van *conditores* bij Livius omschrijft Miles (1988: 195) dit idee als volgt:

8 Zie Miles (1988: 199), Sailor (2006: 338-339, 364-365).

9 Miles (1988: 193-204).

10 Zie ook Smith (2007).

11 Tekst volgens Ogilvie (1974). Tenzij anders vermeld zijn de vertalingen van eigen hand.

12 Miles (1988: 199).

The early prominence of these successive *conditores*, each with an additional contribution to make, reinforces other elements in Livy's narrative that present Rome's history as one of gradual evolution. Similarly, insofar as these *conditores* are innovators, their prominence also calls attention to and dramatizes the importance of change and innovation both as facts of Roman history and as explanations for Rome's rise to greatness.

We zouden in de overgebleven boeken van Livius dus een poging kunnen ontwaren om Augustus, vergelijkbaar met het eerdere citaat uit Suetonius, in de positie van stichter van Rome te manoeuvreren. Dat Livius daarbij gebruik maakt van allusies op Romulus en Camillus, in plaats van zijn poging expliciet te maken, was waarschijnlijk bewust. Net zoals Augustus zelf er immers voor waakte de vergelijking met Romulus al te expliciet te maken (door simpelweg de naam Romulus aan te nemen), zijn augusteïsche auteurs eveneens voorzichtig en gaan ze subtiel te werk in het presenteren van Augustus als stichter.

2.2 *Vergilius: Augustus als herstichter*

Dezelfde combinatie van allusie en voorzichtigheid zien we ook bij Vergilius. In zijn *Aeneis* trekt er, net als bij Livius, een hele reeks stichters aan de lezer voorbij, naar aanleiding waarvan het werk terecht als 'ktistisch' epos is omschreven.¹³ Deze gedeelde karakteristiek van beide werken is op zich al opvallend en interessant. De *Aeneis* maakt bovendien duidelijk hoezeer die nadruk op stichters en stichtingen door bewuste keuzes tot stand komt. Zo kon het moment waarop Aeneas en zijn makkers na hun schipbreuk (boek 1) in het Carthago van koningin Dido aankomen, niet significanter gekozen zijn: Dido en haar Tyriërs zijn net bezig om, voor Aeneas' ogen, een nieuwe stad te stichten. Die stad heeft, in Vergilius' beschrijving, bovendien alles weg van een Romeinse kolonie. Dat feit moet bij de eigentijdse lezer bijzonder hebben geresoneerd, omdat Augustus precies in de jaren 20 v. Chr. Carthago opnieuw had gesticht als de Romeinse Colonia Iulia Concordia. Opnieuw lopen oeroude stichters en moderne herstichters dus in elkaar over. Het is in dat kader ook veelbetekenend dat Livius' vermelding van Augustus als stichter van tempels in de *Aeneis* weerklank vindt in de schildering van Dido's stichtingsactiviteiten. Zij is, met een markant imperfectum,¹⁴ juist bezig een tempel voor Juno te stichten (*hic templum Iunoni ingens Sidonia Dido | condebat*, 1.446-447): de eerste van de stad, mogen we aannemen, zoals Romulus bij Livius de tempel van Jupiter Feretrius sticht.

Een ander voorbeeld is Aeneas' aankomst in het latere Rome, in boek 8. Evander leidt Aeneas rond in het door hemzelf gestichte Pallanteum, en ver-

¹³ Hardie (1990: 224), (1994: 11-12).

¹⁴ Austin (1971: 153). Zie ook de te verschijnen studie van Adema (2018), waarin dit voorbeeld meermaals wordt behandeld.

wijst daarbij bovendien naar eerdere stedenstichtingen door Janus en Saturnus.¹⁵ Als enige in de hele *Aeneis* wordt Evander als *conditor* getypeerd met de pregnante uitdrukking *Romanae conditor arcis*, ‘stichter van de Romeinse burcht’ (8.313). Door Evander min of meer uit het niets (vóór Vergilius stond hij zeker niet zo bekend) tot stichter van Rome *avant la lettre* te bombarderen,¹⁶ draagt Vergilius op significante wijze bij aan de verruiming van het begrip van ‘stichter’ van Rome, waardoor dit niet alleen terug in de tijd, tot aan Janus en Saturnus, maar door analogie ook tot in de latere geschiedenis kon worden opgerekt. Rome heeft, net als bij Livius, niet één stichter die op één enkel moment de stad in zijn geheel heeft gesticht, maar is ontstaan in een aaneenschakeling van stichtingsmomenten, zelfs nog vóór Romulus. ‘Stichten’ is dus geen eenmalige scheppingsdaad, maar eerder een incrementeel proces dat in potentie voort kan blijven duren.¹⁷ Hoe hier precies over gedacht werd vóór de augusteïsche tijd zal uit verder onderzoek moeten blijken, maar het heeft er alles van weg dat de semantische verruiming van het door Livius en Vergilius gebezigde stichtingsbegrip in hoge mate augusteïsch is.¹⁸

Behalve dat dit in conceptuele zin de mogelijkheid creëert om ook Augustus als stichter te betitelen, en de *princeps* inderdaad op allerlei subtiële manieren als ‘ktistische’ opvolger van Evander, Aeneas en Romulus wordt voorgesteld,¹⁹ is er één passage waar dat in het bijzonder naar voren komt. Het betreft de beroemde onderwereldscène in boek 6, waarin Anchises aan Aeneas de toekomst van Rome voorspelt aan de hand van een stoet Romeinse helden die nog geboren moeten worden. Het is in deze passage dat Augustus, naar wie al eerder in het werk impliciet was verwezen, onomwonden met zijn recente ‘ktistische’ *cognomen* wordt geïdentificeerd:

*hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
proferet imperium; [...].*

Dit is hem, deze man, die je zo vaak aan jou voorspeld hebt horen worden: Augustus Caesar, nageslacht van een god, die in Latium opnieuw gouden eeuwen zal stichten overall in de streken waar ooit Saturnus heerste, en die zijn heerschappij zal uitbreiden voorbij woestijnberbers en Indiërs; [...]. (Vergilius, *Aeneis* 6.791-795)²⁰

15 Deze analyse bouwt voort op Hunsucker (2015); zie daar voor meer details en verwijzingen.

16 Papaioannou (2003).

17 In taalkundige termen zou men kunnen zeggen dat *condere* geen momentane, maar een duratieve stand van zaken weergeeft. Een reflectie hiervan is wellicht te zien in Livius’ omschrijving van zijn materie als *quae ante conditam condendamve urbem [...] traduntur* (*Praefatio* 6) – het gerundivum is anders moeilijk goed te verklaren.

18 Miles (1986) (= (1995: 75-109); vergelijk (1988: 195)); *contra* Forsythe (1996).

19 Het standaardwerk op dit gebied is Binder (1971: 31-38, 118-122, 137-141, 157-169).

20 Tekst volgens Mynors (1969).

Op allerlei manieren wordt – wederom zonder het helemaal uit te spellen – Augustus hier als tweede stichter van Rome voorgesteld. Precies en alleen op dit punt in zijn voorspelling van de Romeinse geschiedenis onderbreekt Anchises de chronologische volgorde: Augustus komt direct na Romulus, die als stichter van Rome de rij had geopend.²¹ Om uit te drukken dat Augustus een nieuwe gouden tijd doet aanbreken is *condere* een gewaagde keuze. Het voert te ver om de interpretatie van dit woordgebruik hier in detail te bespreken,²² maar cruciaal is in mijn ogen een verwijzing naar de profetie van Jupiter in boek 1.

Daar voorspelde de oppergod eveneens de stichting van Rome door Romulus en een tijd van voorspoed onder Augustus. In boek 1 lezen we dat Romulus *Mavortia condet | moenia*, ‘aan Mars gewijde stadsmuren zal stichten’ (1.276-277), nadat de stichtingen van Lavinium door Aeneas en Alba Longa door Ascanius niet met *condere* maar met minder programmatische woorden waren omschreven. Het zwaartepunt in die passage ligt op de stichting van Rome door Romulus, gemarkeerd door *condere* en Jupiters monumentale woorden *imperium sine fine dedi* (‘heerschappij zonder grenzen heb ik hun gegeven’, 1.279). Dat grenzeloze *imperium* keert in boek 6 terug, maar dan gekoppeld aan Augustus in plaats van Romulus. Belangrijker nog: Anchises omschrijft Romulus’ activiteit niet meer met *condere*, maar reserveert het woord voor Augustus. *aurea condet | saecula* verwijst duidelijk naar *Mavortia condet | moenia*, en in een soort voortschrijdende, macro-tekstuele profetie is de focus daarmee opgeschoven van Romulus naar Augustus als tweede stichter – niet meer van Rome alleen, maar van een nieuwe gouden tijd voor heel de beschaafde wereld.

Wederom schurkt de weergave van Augustus zeer dicht tegen de status van Romes stichter aan, zonder evenwel dit idee volledig expliciet te maken. Interessant is daarbij dat Vergilius Augustus expliciet voorstelt als *herstichter* van een gouden tijd door het gebruik van *rursus* (6.793): opnieuw stichten is precies wat Augustus met Rome zou hebben gedaan. Door de termen *conditor* en *condere* op creatieve en saillante wijze te gebruiken lijken auteurs als Livius en Vergilius een belangrijke conceptuele bijdrage te hebben geleverd aan een zodanige verruiming van het begrip ‘stichten’, dat Augustus’ innovatieve regime en zijn herstel van zowel de stad als de staat als een ‘stichting’ of ‘herstichting’ van Rome konden worden omschreven. Net als de oorspronkelijke stichting van de stad (of beter: eerdere opeenvolgende stichtingshandelingen) betekende dat een cesuur in de geschiedenis, een punt waarop Rome een bepalende

21 Omdat Romulus in de hieraan voorafgaande verzen met Cybele wordt verbonden, wier Romeinse tempel op de Palatijn stond, en de beroemde archaïserende hut van Romulus op de Palatijn zich in de buurt van Augustus’ huis bevond, weerspiegelt deze literaire juxtapositie een letterlijke, topografische nabijheid in het augusteïsche Rome. Zie daarover Hunsucker (2014: 60-61) en Hall (2014: 119-143, 167-185).

22 Vergelijk Thomas (2001: 3-7).

nieuwe richting insloeg. Soms was daarbij sprake van een terugkeer naar een eerdere toestand die door verval verloren was gegaan. Zowel de flagrante innovaties als de programmatische wederopleving van omstandigheden uit het verleden konden dus onder het begrip van ‘stichten’ worden geschaard, en daarmee was dat een krachtig paradigma om de augusteïsche revolutie mee te duiden en te omschrijven.

3 De Late Oudheid

Er zijn nog meer voorbeelden en aspecten van augusteïsche stichtingsvernieuwing,²³ maar het is wellicht interessanter om de toepassing en ontwikkeling van dit concept in de Late Oudheid te bespreken, een periode waarin Rome – net als in de augusteïsche tijd – ingrijpende veranderingen en een culturele revolutie doormaakte.²⁴

Met de machtsovername door Constantijn (312 n.Chr.) en de vestiging van zijn alleenheerschappij in het sinds Diocletianus in delen geregeerde Romeinse rijk (324 n.Chr.) gingen een aantal fundamentele omwentelingen gepaard. Net als de regeerperiode van Augustus was die van Constantijn vooral een katalysator en climax van een aantal langer lopende ontwikkelingen.²⁵ Religieuze veranderingen, als onderdeel waarvan het Christendom als nieuwe godsdienst was opgekomen, kregen hun voorlopige beslag in een tolerantiebeleid en actieve ondersteuning door de keizer. Geopolitieke machtsverschuivingen, waarbij de focus van de keizer steeds meer op de rijksgrenzen kwam te liggen, mondden geleidelijk uit in de overname van de rol van Rome als politiek en economisch centrum van het rijk door Constantinopel.

Dat had onherroepelijk consequenties voor de identiteit van de stad Rome, en het is interessant om te zien hoe ook deze veranderingen zich in stichtingsverhalen weerspiegelden. Daarbij veranderde niet alleen, wederom, de betekenis van het concept ‘stichten’, maar ook die van ‘Rome’ als concept. Aan de ene kant herdefinieerde de stad aan de Tiber zich gaandeweg als christelijke metropool. Aan de andere kant ging Constantinopel, als nieuw bestuurlijk centrum van het rijk, zich steeds sterker profileren als een ‘nieuw’ of ‘tweede’ Rome aan de Bosporus. Beide ontwikkelingen zijn niet op één specifiek omslagmoment vast te pinnen, maar we zullen zien dat het redelijk goed mogelijk is om de verankering van die veranderingen in ideeën over stichtingsvernieuwing (ook chronologisch) te traceren.

23 Een uitvoerige analyse van Propertius’ ‘künstlerische’ poëtica in boek 4 van zijn *Elegieën* biedt Gazich (1997); voor Ovidius zie Hardie (1994) en Nikolopoulos (2006).

24 Zie voor een uitstekend overzicht Drijvers (1989) en Van Dam (2007).

25 De twee keizers worden treffend met elkaar vergeleken door Burgersdijk (2016).

3.1 *Maximianus: incrementele verankering*

Dat de stichting van Rome ook lang na Augustus een belangrijk anker bleef blijkt allereerst uit enkele niet-christelijke voorbeelden. Eind derde eeuw, nog voor de Tetrarchie, installeerde Diocletianus aanvankelijk een diarchie, waarin hij als Augustus van het Oosten het rijk bestuurde samen met Maximianus als Augustus van het Westen. In de religieus getinte legitimering van hun gedeelde macht verbond Diocletianus zich met Jupiter en Maximianus zich met Hercules: dat was één manier om de nieuwe regeringsvorm te verankeren in bekende conceptuele kaders.²⁶ Een andere verankeringsstrategie zien we terug in een Latijnse lofrede voor Maximianus uit het jaar 289 n.Chr., gehouden in Trier op de geboortedag van Rome, 21 april.²⁷ De redenaar wist Maximianus als ‘Herculische’ keizer handig met de stichting van Rome te verbinden door Hercules’ rol daarin als ‘ktistische’ held voorop te stellen. Hij greep terug op eerdergenoemde episode uit boek 8 van de *Aeneis*, waar Evander ook nog aan Aeneas had verteld hoe Hercules (als een soort typologische voorganger van Augustus) het gebied waar later Rome zou verrijzen tot beschaving had gebracht. Omdat Hercules niet als letterlijke stichter gold, staat de redenaar expliciet stil bij de band tussen de rol van Evander als stichter en Hercules als degene die die stichting heeft ‘ingewijd’, alsof de stichting door Evander anders niet voltooid was:

verum est enim profecto quod de origine illius civitatis accepimus, primam in ea sedem numinis vestri, sanctum illud venerandumque palatium, regem advenam condidisse sed Herculem hospitem consecrasse.

het is immers zeker waar wat wij over de oorsprong van die stad hebben vernomen, namelijk dat de eerste zetel van uw goddelijkheid aldaar, dat heilige en eerbiedwaardige paleis, door een buitenlandse koning is gesticht, maar door Hercules, toen die te gast was, is ingewijd. (*Panegyrici Latini* X (2) 1.2)²⁸

Uit de grabbelton van Romeinse stichtingsverhalen komt Hercules in 289 dus opeens met nadruk naar voren. De mythische held wordt tot voorbeeld gekneed voor zijn verre nazaat Maximianus als rechtmatige opvolger en stichter. De keizer viert de stichtingsdag van Rome zo uitbundig, na zijn recente zegen aan de rijksgrenzen,

[...] ut urbem illam sic colas conditam, quasi ipse condideris. Re vera enim, sacratissime imperator, merito quivis te tuumque fratrem Romani imperii dixerit conditores [...].

26 Zie Roels (2013).

27 Een uitgebreide versie van deze analyse is in het Engels gepubliceerd als Hunsucker (2018).

28 Tekst volgens Mynors (1964).

[...] dat u die (reeds) gestichte stad zo eert, dat het lijkt alsof u die zelf gesticht zou hebben. Inderdaad zou iedereen immers, meest eerbiedwaardige keizer, u en uw broer met recht de stichters van het Romeinse rijk kunnen noemen [...].

(*Panegyrici Latini* X (2) 1.4-5)

In die woorden kunnen we gevoeglijk een directe reminiscentie ontdekken van de traditie om Augustus te typeren als *quasi et ipsum conditorem urbis*, en daarmee wordt de voorstelling van Maximianus als herstichter van Rome dubbel verankerd: niet alleen in Hercules, als voor de gelegenheid opgewaardeerde ‘stichter’ van Rome, maar ook in Augustus als een eerdere ‘tweede stichter’. Omdat die twee ankers ook onderling verbonden zijn en elkaar versterken (Augustus greep ook al terug op eerdere stichters, en zelfs specifiek op Hercules als stichtingsheld),²⁹ zouden we dus van ‘incrementele verankering’ kunnen spreken. Maximianus’ heerschappij wordt niet alleen in het mythische voorbeeld van Hercules verankerd, maar deze verankeringsstrategie is op haar beurt tevens verankerd in de eerdere verankeringsstrategie van Augustus als tweede stichter.

Dat gebeurt op nog twee manieren. Ook het augusteïsche model om een nieuwe stichter in een reeks eerdere stichters (in plaats van één enkele stichter) te verankeren keert hier terug. Terwijl Maximianus als Herculische keizer in zijn ‘eigen’ stichtingsheld wordt verankerd, wordt de diarchie van Diocletianus en Maximianus teruggevoerd op Remus en Romulus. Om de innovatie van de diarchie in de stichting van de stad te verankeren wordt de stichtingsgeschiedenis nogmaals gekneed: Remus wordt als medestichter van Rome gerehabiliteerd om een ‘ktistisch’ precedent te scheppen voor Diocletianus en Maximianus. Om de discutabele positie van Remus zoveel mogelijk onschadelijk te maken (met de onvermijdelijke vraag: wie van de twee keizers is Remus?) benadrukte de redenaar in allerijl dat de keizers in hun eendracht de kibbelende tweelingstichters ruimschoots overtreffen, net zoals het gebied waarover ze heersen het oorspronkelijke *pomerium* van Rome veruit overstijgt. In plaats van enkel de stichters van Rome zijn zij de stichters van het hele Romeinse rijk geworden. Ook dat was, tot slot, een rol die eerder aan Augustus was toegeschreven,³⁰ waarmee Maximianus’ verankeringsstrategie driemaal teruggrijpt op de stichter van het keizerrijk als tussenstap. Maximianus deed dat zo succesvol dat zijn zoon en zelfverklaarde opvolger Maxentius (306-312) zijn eigen positie als herstichter van Rome niet meer in het augusteïsche model verankerde, maar direct in het voorbeeld van zijn eigen vader.³¹ In nauwelijks twintig jaar was Maximianus zelf het anker geworden.

29 Zie Hekster (2004: 240-241), met verwijzingen.

30 Florus, *Epitoma Historiae Romanae* 2.34/4.12.66: *Tractatum etiam in senatu, an, quia condidisset imperium, Romulus vocaretur [...]*.

31 Zie verder Hunsucker (2018).

3.2 *Constantinopel: een christelijk Rome?*

Als we het hebben over herstichtingen van Rome in de Late Oudheid kan niet voorbij worden gegaan aan de stichting van Constantinopel. Omdat de laat-antieke en Byzantijnse bronnen daarover vaak een connectie met Rome veronderstellen, is een van de gangbare interpretaties dat Constantijn een ‘nieuw Rome’ wilde stichten, al dan niet als christelijke versie van de oude hoofdstad. Die bronnen zijn echter dermate gekleurd (en bijna zonder uitzondering geschreven met de kennis van achteraf) dat het moeilijk is om deze interpretatie aan de historische intenties van Constantijn toe te schrijven. Zeker is dat de stad gesticht is in de nasleep van Constantijns overwinning op Licinius bij Chrysopolis, aan de overkant van de Bosporus. Algemene waarschijnlijkheid spreekt daarom in het voordeel van de theorie van Stephenson dat Constantinopel niet zozeer als langgekoesterde nieuwe hoofdstad, maar eerder als door de gelegenheid ingegeven overwinningssonument is gesticht, in de geest van Augustus’ Nicopolis.³²

Hoewel dat moeilijk te bewijzen is, is het idee dat Constantijn Constantinopel als ‘nieuw Rome’ zou hebben gesticht waarschijnlijk het product van latere tijden, ongeveer vanaf Theodosius, toen de stad aan de Bosporus steeds meer de rol van centrale hoofdstad begon te vervullen. Die nieuwe rol van Constantinopel valt samen met de ontwikkeling ervan tot expliciet en exclusief christelijke stad. Beide vernieuwingen moeten retrospectief aan Constantijn als stichter zijn toegeschreven. Daarmee werd Constantinopel waarschijnlijk de eerste belangrijke stad in het Romeinse rijk waarvan men betoogde dat die als christelijke stad was gesticht. De nieuwe hoofdstad in het Oosten kon zich misschien niet, zoals Rome, op een oorsprong en bijna voortdurende machtspositie beroemen die al meer dan 1000 jaar terug in de tijd ging,³³ maar kon die ouderdom allicht pareren met een ideologisch ‘zuivere’ ontstaansgeschiedenis, zonder broedermoord en heidense bijsmaak. Constantinopel was bovenal een nieuwe stad, althans in naam, en het is natuurlijk een slimme marketingstrategie om unieke eigenschappen maximaal uit te buiten. Er is meer onderzoek nodig om deze hypothese te bevestigen, maar het valt te overwegen dat de Eeuwige Stad op een dergelijke claim in Constantinopel reageerde door zich zelf ook op een christelijke stichting te gaan beroepen. Rome zou daarbij Rome niet zijn geweest, als ze het beroep op de eerste christelijke keizer als stichter op haar beurt niet wist te pareren met de oudste en meest prominente christenen als stichters: de apostelen Petrus en Paulus.

32 Stephenson (2009: 192, 200-201).

33 Voor Byzantijnse geschiedschrijving in relatie tot Rome en haar ouderdom, zie Praet (2018).

3.3 *Apostelen als nieuwe stichters*

In de derde eeuw n.Chr. was het idee steeds breder gedeeld geraakt dat Petrus en Paulus in Rome waren geweest, daar christenen hadden gedoopt, een kerkgemeente hadden gesticht (met Petrus als eerste bisschop) en tenslotte onder Nero in Rome de marteldood waren gestorven.³⁴ Dit idee kreeg een eerste monumentale uitdrukking onder Constantijn met de bouw van de oude Sint-Pietersbasiliek bovenop het vermeende graf van de prins der apostelen.³⁵ Onder bisschop Damasus (366-384) werd de rol van Petrus en Paulus als stichters van de Romeinse kerk een leidend motief in de internationale profilering van Rome als hoeder van de orthodoxie en machtscentrum in kerkpolitieke kwesties. Damasus maakte zich er met name hard voor de leidende rol van zijn ‘apostolische’ zetel ten opzichte van de machtige oosterse patriarchaten in Alexandrië, Antiochië en (in toenemende mate) Constantinopel veilig te stellen. Een andere voorvechter van het primaat van Rome was de invloedrijke bisschop van Milaan, Ambrosius. Van zijn hand is de eerste letterlijke omschrijving van Petrus en Paulus als stichters van de stad Rome als geheel, in plaats van enkel de Romeinse kerk. Het betreft een hymne gecomponeerd voor de religieuze feestdag van beide apostelen op 29 juni, bedoeld om in de kerk te worden gezongen en dus voor een breed publiek geschreven. In de zesde strofe wordt Rome als volgt bezongen:

*Hinc Roma celsum verticem
devotionis extulit,
fundata tali sanguine
et vate tanto nobilis.*

Vandaar heeft Rome haar hoog uitstekende hoofd van devotie opgericht, gesticht op dergelijk bloed en nobel door een zo grote ziener. (Ambrosius, *Hymne 12, Apostolorum Passio*, 21-24)³⁶

Rome wordt duidelijk voorgesteld als gesticht ‘op’ of misschien voornamelijk ‘door dergelijk bloed’, een verwijzing naar de in de eerdere strofen uitgebreid beschreven marteldood van Petrus en Paulus. De stichting van het christelijke Rome, als *caput devotionis*, gaat dus terug op weer een heel ander soort stichtingsdaad. Niet het waarnemen van vogeltekens, het ploegen van het tracé van stadsmuren, het vestigen van een nieuw politiek bestel of het brengen van vrede en voorspoed, maar de marteldood omwille van Christus en het vergieten van gewijd bloed zijn de sluitsteen van een alternatieve, op christelijk-devotionele leest geschoeide stichtingsgeschiedenis van Rome geworden. Be-

34 Zie Eusebius, *Kerkgeschiedenis* 2.25.5-8 voor de daar geciteerde relevante bronnen, met Zwierlein (2009: 4, 139-141), en verder Hall (2014: 187-206).

35 Zie Liverani (2015) voor het debat over de datering van de bouw van deze kerk.

36 Tekst volgens Fontaine *et al.* (1992).

halve het concept van ‘stichten’ wordt ook het begrip ‘Rome’ daarmee opnieuw gedefinieerd. De omwenteling van een militair en politiek oppermachtig centrum van een grenzeloos imperium naar een spiritueel en metafysisch bolwerk van orthodoxie en devotie wordt dus wederom als stichtingsvernieuwing gepresenteerd, maar om die vernieuwing te verankeren moet ook het anker weer drastisch worden gheredefinieerd.

Hoewel Ambrosius de stichting van het christelijke Rome door Petrus en Paulus presenteert als losstaand van eerdere stichters, duurt het niet lang voor de traditionele stichtingsverhalen met de nieuwe christelijke versie in dialoog worden gebracht. Ambrosius’ verankeringsstrategie was allicht dermate vernieuwend, dat een incrementele verankering in eerdere strategieën (zoals we al bij Maximianus zagen) geen overbodige luxe was. De uit Hispania afkomstige dichter Prudentius lijkt in precies dit gat te zijn gesprongen.

Zijn christelijke Rome is, evenmin als het Rome van Augustus, het werk van één enkele stichter. Romulus en Numa hebben zich ook tot het Christendom bekeerd, Petrus en Paulus heersen over Rome als apostelvorsten, maar de daadwerkelijke stichter van Rome is bij hem niemand minder dan Jezus Christus.³⁷ Prudentius bedient zich dus van het augusteïsche model, dat inhoudt dat nieuwe stichters van Rome in een climactische reeks van opeenvolgende stichters worden geplaatst en als eindpunt daarvan worden voorgesteld. Zo is er wederom sprake van meervoudige verankering. De aantrekkingskracht van die augusteïsche strategie heeft dus de christianisering van Rome overleefd, en bleef een populaire manier om verregaande veranderingen te omschrijven, duiden, legitimeren en historiseren – te verankeren dus.

De augusteïsche verankeringsstrategie, en überhaupt het concept van stichtingsvernieuwing, waren in het vroegchristelijke Rome echter niet alleen een beproefd succesverhaal. Het heeft er alles van weg dat de voorstelling van Petrus en Paulus als christelijke stichters van Rome in christelijke kringen aanvankelijk uiterst omstreden moet zijn geweest. In tegenstelling tot de klassieke traditie van stichtingsvernieuwing in het algemeen en de augusteïsche variant daarvan in het bijzonder liet de bijbelse traditie nauwelijks ruimte voor menselijke stichters. In de Griekse Septuagint-vertaling van het *Oude Testament* werd God als κτίστης omschreven; in de Griekse boeken van het *Nieuwe Testament* werd het werkwoord κτίζειν gebruikt om de scheppingsdaad van God te omschrijven, en was die term ook aan het opperwezen voorbehouden.³⁸ Aardse stichtingen worden in bijbels Grieks steevast met andere termen omschreven, zoals οἰκοδομέω en θεμελιόω. Zelfs christelijke geloofsgemeenschappen op aarde gesticht door apostelen zijn uiteindelijk allemaal tijdelijk, in afwachting van een hemelse toekomst. Het enige eeuwige is de scheppingsdaad van God. Wellicht kan dit verklaren waarom Ambrosius

37 Prudentius, *Peristephanon* 2.413-416, 441-444, 457-460.

38 Nelis (1966-1969: 1285); vergelijk Speyer in Cornell en Speyer (1983: 1145, 1148).

het woord *fundare* gebruikte in zijn karakterisering van Rome als gesticht door het voor God vergoten bloed der apostelen: in een andere, naar die openingswoorden genoemde hymne is God bij Ambrosius immers *aeternae rerum conditor*. Prudentius, die een deel van de gewetensnood al kon verhelpen door Christus zelf tot stichter van Rome te maken, koos misschien bewust niet voor de term *conditor*, maar voor het minder beladen *auctor*.

Hoe dan ook is het duidelijk dat Ambrosius en Prudentius zich theologisch gezien op glad ijs bevonden met hun christelijke stichtingsvernieuwing van Rome. Dat is, naast de opkomende concurrentie van Constantinoepel als christelijke stichting, wellicht een tweede reden dat het na 312 nog zo'n twee generaties duurde voor men Rome van een christelijke stichtingsgeschiedenis begon te voorzien. Het anker was wel voorhanden, maar vooralsnog moeilijk hanteerbaar. Mogelijk speelden deze twee redenen op elkaar in, en was de gewaagde opwaardering van Constantijn tot christelijke stichter van Constantinoepel aanleiding om de doctrinaire reserve ook in Rome overboord te gooien en Petrus en Paulus, die inmiddels al tot volwaardige stichters van de Romeinse kerk waren uitgegroeid, ook tot stedenstichters te bombarderen.

In Noord-Afrika was iemand daar bepaald niet zo enthousiast over. De bijbelse bezwaren tegen aardse stichters van christelijke entiteiten liggen bij Augustinus nog zo zwaar op de maag, rond 420 n.Chr., dat hij in zijn *De Civitate Dei* nauwelijks melding maakt van Petrus en Paulus, en al helemaal niet als stichters van Rome. Dat zwijgen legde uiteraard redelijk wat gewicht in de schaal, maar hoewel de *De Civitate Dei* van de bisschop van Hippo in de middeleeuwen ongekend invloedrijk zou worden in de ontwikkeling van visies op de geschiedenis van Rome, trok het augusteïsche model van Prudentius in de vijfde eeuw vooralsnog aan het langste eind. De pragmatische paus Leo de Grote gaf in 441 de genadeslag voor Augustinus' gewetensbezwaren, door in een openbare preek op 29 juni vanaf de spreekwoordelijke *cathedra Petri* onomwonden en pontificaal te verkondigen dat Rome gesticht was door de beide apostelen:

Isti sunt sancti patres tui verique pastores, qui te regnis coelestibus inserendam multo melius multoque felicius condiderunt, quam illi quorum studio prima moenium tuorum fundamenta locata sunt: ex quibus is qui tibi nomen dedit fraterna te caede foedavit.

Dat zijn jouw heilige vaders en ware herders, zij die, zodat jij in de hemelse rijken kunt worden opgenomen, jou veel beter en veel voorspoediger hebben gesticht dan degenen door wier ijver de eerste fundamenten van jouw muren zijn gelegd. Eén van hen, die jou je naam heeft gegeven, heeft jou met broederlijk bloed bezoedeld. (Leo de Grote, *Sermo* 82.1)³⁹

39 Tekst volgens Chavasse (1973).

Het is wellicht een treffende verbeelding van de manier waarop meervoudige verankering in ideeën over stichtingsvernieuwing werkte dat de kerkvorst met de woorden *multo melius multoque felicius condiderunt* de passage (13.1) in de lofrede uit 289 citeert, waarin Diocletianus en Maximianus (twee van de grootste christenvervolgers) als nieuwe stichters van Rome worden voorgesteld. Opnieuw vloeien stichters en herstichters in elkaar over. De geschiedenis van Rome is dus niet alleen een geschiedenis *ab urbe condita*, maar ook, om Livius te parafaseren, een van een eeuwige *urbs condenda*.

Via Giovanni Battista Falda 24
000152 Rome, Italië
laguenesie@gmail.com

Bibliografie

- Adema, S.M. 2018. *Tenses in Vergil's Aeneid. Narrative structure and style*, Leiden.
- Austin, R.G.P. 1971. *Vergili Maronis Aeneidos Liber Primus*, Oxford.
- Betjes, S. 2017. 'Verleden verbeeld – De impact van Actium op munten. De nalatenschap van een Augusteïsch munttype', *Ex Tempore* 36, 77-81.
- Binder, G. 1971. *Aeneas und Augustus. Interpretationen zum 8. Buch der Aeneis*, Meisenheim am Glan.
- Brabers, J. (ed.). 2005. *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland*, deel 3: *Negentiende en twintigste eeuw*, Wormer.
- Burgersdijk, D. 2016. *De macht van de traditie. Het keizerschap van Augustus en Constantijn*, Amsterdam.
- Chavasse, A. 1973. *Sancti Leonis Magni Romani pontificis tractatus septem et nonaginta*, Turnhout.
- Cornell, T.J., en W. Speyer. 1983. Lemma 'Gründer', in T. Klauser et al. (eds), *Reallexikon für Antike und Christentum* 13, Stuttgart, 1107-1171.
- Drijvers, J.W. 1989. 'Constantijn de Grote en de christianisering van Roma Aeterna', in P.W. de Neeve en H. Sancisi-Weerdenburg (eds), *Kaleidoscoop van de Oudheid. Opstellen van Nederlandse oud-historici*, Groningen, 202-214, 250-251.
- Fontaine, J. et al. 1992. *Ambrosius Mediolanensis, Hymnes*, Paris.
- Forsythe, G. 1996. Recensie van Miles (1995), *Bryn Mawr Classical Review* 3, 135-140.
- Gazich, R. 1997. 'Moenia disponere. Properzio, Callimaco e la città augustea', *Aevum Antiquum* 10, 289-226.
- Hardie, P.R. 1990. 'Ovid's Theban History. The first "anti-Aeneid"?'', *Classical Quarterly* 40, 224-235.
- Hardie, P.R. 1994. *Virgil. Aeneid, book 9*, Cambridge.
- Hall, J.M. 2014. *Artifact & Artifice. Classical archaeology and the ancient historian*, Chicago.
- Hekster, O. 2004. 'The Constraints of Tradition. Depictions of Hercules in Augustus' reign', in C. Gazdac et al. (eds), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 235-241.
- Hengst, D. den. 2010¹¹. *Suetonius. Keizers van Rome*, Amsterdam.
- Hospers, G.-J., A. Voutta en J. Loges. 2011. 'De oudste stad van het land? Imago en marketing van het moderne Nijmegen', *Jaarboek Numaga* 63, 113-125.
- Hunsucker, R. 2014. 'Romulus en Augustus – *nomen est omen*? Suetonius en Cassius Dio over de *princeps* en de stichter van Rome', *Hermeneus* 86, 57-62.
- Hunsucker, R. 2015. 'Aeneas in de literaire tijdmachine van Vergilius. Een denkbeeldige reis door het Rome van alle tijden (*Aeneis* VIII.26-369)', *Roma Aeterna* 3, 16-35.

- Hunsucker, R. 2018. 'Maxentius and the *aeternae urbis suae conditores*. Rome and its founders from Maximian to Constantine (289-313)', in D. Burgersdijk en A. Ross (eds), *Imagining Emperors in the Later Roman Empire*, Leiden, 83-112.
- Ihm, M. 1908. *C. Suetoni Tranquilli de Vita Caesarum libri VIII*, Leipzig.
- Liverani, P. 2015. 'Old St. Peter's and the Emperor Constans? A debate with G.W. Bowersock', *Journal of Roman Archaeology* 28, 485-504.
- Mac Sweeney, N. (ed.). 2015. *Foundation Myths in Ancient Societies. Dialogues and discourses*, Philadelphia.
- Miles, G.B. 1986. 'The Cycle of Roman History in Livy's First Pentad', *American Journal of Philology* 107, 1-33.
- Miles, G.B. 1988. 'Majores, conditores, and Livy's Perspective on the Past', *Transactions of the American Philological Association* 118, 185-208.
- Miles, G.B. 1995. *Livy. Reconstructing early Rome*, Ithaca NY.
- Mynors, R.A.B. 1964. *XII Panegyrici Latini*, Oxford.
- Mynors, R.A.B. 1969. *P. Vergili Maronis opera*, Oxford.
- Nelis, J. 1966-1969. Lemma 'Schepping', in A. van den Born (ed.), *Bijbels Woordenboek*, Roermond, 1282-1286.
- Nikolopoulos, A.D. 2006. 'Patriam mutare. Colonization in Ovid's *Metamorphoses*', *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 83, 71-81.
- Ogilvie, R.M. 1974. *Titi Livi ab urbe condita libri I-V*, Oxford.
- Papaioannou, S. 2003. 'Founder, Civilizer and Leader. Vergil's Evander and his role in the origins of Rome', *Mnemosyne* 56, 680-702.
- Praet, R.G.L.M. 2018. *From Rome to Constantinople. Antiquarian echoes of cultural trauma in the sixth century*, proefschrift, Groningen.
- Roels, E. 2013. 'Iovius Augustus en Hercules Caesar? Het belang van de signa 'Iovius' en 'Herculus' onder de keizers van de tetrarchie', *Skript Historisch Tijdschrift* 35, 16-29.
- Ruscu, L. 2006. 'Actia Nicopolis', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 157, 247-255.
- Sailor, D. 2006. 'Dirty Linen, Fabrication, and the Authorities of Livy and Augustus', *Transactions of the American Philological Association* 136, 329-388.
- Smith, S.C. 2007. 'Brutus as an Earthborn Founder of Rome (Livy 1.56)', *Mnemosyne* 60, 285-293.
- Stephenson, P. 2009. *Constantine. Unconquered emperor, Christian victor*, Londen.
- Thomas, R.F. 2001. *Virgil and the Augustan Reception*, Cambridge.
- Ungern-Sternberg, J., von. 1998. 'Die Romulusnachfolge des Augustus', in W. Schuller (ed.), *Politische Theorie und Praxis im Altertum*, Darmstadt, 166-182.
- Van Dam, R. 2007. *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge.
- Zachos, K.L. 2003. 'The *tropaeum* of the Sea-Battle of Actium at Nikopolis. Interim report', *Journal of Roman Archaeology* 16, 64-92.
- Zwierlein, O. 2010. *Petrus in Rom. Die literarischen Zeugnisse*, Berlijn.

Voor anker in drijfzand

De obelisk en de *Codex* van het Mussolini-Forum

HAN LAMERS EN BETTINA REITZ-JOOSSE

Summary: Italian Fascism anchored its revolutionary ideology in the Roman past, embedding and legitimising changes in every sphere of life through an appeal to a supposedly shared Roman heritage. In this article, we scrutinise these Fascist dynamics of anchoring through an analysis of the Mussolini obelisk in Rome and the Latin text hidden below it: Aurelio Amatucci's *Codex Fori Mussolini*. We focus especially on the Fascist manipulation of the obelisk tradition, the significance of Amatucci's choice of language, and his use of ancient authors within the *Codex*. We argue that the 'ground' in which monument and text are anchored is fundamentally unstable: the Roman past itself is a dynamic and adaptable construction. Obelisk and *Codex* selectively evoke and (re-)combine a multiplicity of elements – from antiquity to the twentieth century, from the Renaissance to the Risorgimento. In doing so, obelisk and text shape the very tradition in which they anchor.

1 Inleiding¹

Rome, 1932. De fascistenvieren de tiende verjaardag van de Mars op Rome: de staatsgreep waarmee Benito Mussolini eind oktober 1922 aan de macht was gekomen. In de tien jaar van hun bewind hebben zij in Rome een gigantisch bouwprogramma in gang gezet, en de stad is overal aan het veranderen. Volledige stadsdelen worden met de grond gelijk gemaakt om de overblijfselen van het antieke Rome te 'bevrijden' en de infrastructuur van de stad te verbeteren.² Helemaal in het noorden van de stad, aan de overkant van de Tiber, wordt een spectaculair nieuw gebouwencomplex ingewijd om het eerste decennium van het regime te vieren (afbeelding 1). Het complex was oorspronkelijk bedoeld als sportterrein voor de fascistische jeugdvereniging (Opera Nazionale Balilla), maar gaandeweg kwamen daar functies bij. Met een duidelijke verwijzing naar het antieke Rome doopt men dit complex het 'Foro

1 Beide auteurs hebben aan dit artikel en aan het achterliggende onderzoek in gelijke mate bijgedragen. Het materiaal dat in dit artikel gepresenteerd wordt, werd voor het overgrote deel reeds in meer uitvoerige vorm gepubliceerd in Lamers en Reitz-Joosse (2017).

2 Zie Painter (2005) voor een overzicht van de bouwprojecten in Rome onder het fascistische bewind.

Afb. 1 Het onvoltooide Foro Mussolini ten tijde van de inwijding, ca. 1932, met het Stadio dei Marmi (links) en het Stadio dei Cipressi (rechts). Bron: ONB (1937: 112).

Mussolini' (na de val van het regime omgedoopt tot 'Foro Italico').³ Bij de ingang richt men een markant monument op, dat in dit artikel centraal staat: een obelisk uit een enorm stuk wit marmer (afbeelding 2). Op de obelisk zelf staat een Latijnse inscriptie: *MVSSOLINI DVX*. In de basis van het monument heeft men een perkamenten codex met een Latijnse tekst verstoppt: de *Codex Fori Mussolini*. Deze tekst blijft onzichtbaar voor de aanwezigen bij de plechtige onthulling van de obelisk, natuurlijk in het bijzijn van Mussolini.⁴

In dit artikel nemen we de obelisk met de *Codex* als voorbeeld voor de manier waarop de fascistie op het antieke Rome teruggrepen als inspiratiebron voor bijna alle aspecten van hun publieke leven. Ze zagen zichzelf daarbij graag als de erfgenamen van de oude Romeinen. Zelf noemden ze dit hun *romanità* of 'Romeinsheid' – een concept dat trouwens bepaald geen fascistische uitvinding was, maar zijn wortels in de negentiende eeuw en het Italiaanse *Risorgimento* had.⁵ De fascistische toe-eigening van het antieke Rome kan worden gezien als een manier om de nieuwe en revolutionaire orde van Mussolini's regime in een ver Romeins verleden te verankeren. Door hun politieke en culturele idealen als 'typisch Romeins' neer te zetten verschaften de fascistie hun nieuwe orde legitimiteit en een schijn van vanzelfsprekendheid. De obelisk op het Foro Mussolini is een sprekend voorbeeld van die veranke-

3 Voor het Foro Mussolini-complex zie Painter (2005: 40-9), Kallis (2014: 163-70), Caporilli en Simeoni (1990).

4 Over de *Codex* zie Aicher (2000: 130-2) en Lamers en Reitz-Joose (2017).

5 Over de flexibele en dynamische notie van *romanità* onder het Italiaanse fascisme, zie onder anderen Visser (1992), Stone (1999), Lazzaro en Crum (2005), Griffin (2007), Nelis (2011), en Arthurs (2012). Zie ook De Haan (2015) over de negentiende-eeuwse wortels van het fenomeen *romanità*.

*Afb. 2 De monolite.
Foto van Bettina Reitz-
Joosse.*

ringsstrategie. Hij laat echter ook goed zien dat ‘anchoring innovation’ vaak complexer is dan we op het eerste gezicht denken. Want het antieke verleden waarin de fascistische nieuwe orde probeerden te verankeren, was bepaald geen ‘vaste grond’. Om dit te laten zien zullen we zowel de obelisk als wat eronder ligt, kort bespreken. In onze analyse van de *Codex* besteden we bijzondere aandacht aan de betekenis die het Latijn voor de fascistische had, en de concrete inhoud van de tekst zelf.

2 De obelisk

Al voor zijn inauguratie was de obelisk van het Foro Mussolini een mediasensatie.⁶ Het monument bestaat, afgezien van de basis, uit een monoliet van 300 ton. Vanuit de marmergroeve van Carrara werd het reusachtige stuk marmer naar Rome getransporteerd: een enorm karwei en een spectaculair ge-

6 D’Amelio (2009) biedt een zeer volledig beeld van de geschiedenis van de obelisk en van de media-aandacht rondom het monument.

Afb. 3 Transport van de monolite in de steengroeve van Carrara. Bron: ONB (1937: 238).

Afb. 4 Oprichting van de obelisk. Bron: ONB (1937: 241).

zicht. De reis die de obelisk van de steengroeve naar de hoofdstad moest afleggen, werd minutieus in de media gevolgd. Afbeeldingen 3, 4 en 5 geven een beeld van de manier waarop het proces werd geënceneerd.⁷ Zo toont afbeelding 3 het gevaarlijke transport vanuit de marmergroeve naar de zee, en ook de spectaculaire oprichting van het monument werd uitvoerig gedocumenteerd (zie afbeeldingen 4 en 5).

Maar de obelisk was uiteraard meer dan enkel een hoogstandje van fascistische bouwkunde. Hij was op een aantal manieren verankerd in een lange traditie. Obelisken zijn in Rome bepaald niet zeldzaam. Zo'n vijftig exemplaren werden reeds in de Oudheid uit Egypte naar Rome getransporteerd en daar opnieuw opgericht. Tijdens de Renaissance herontdekten de pausen deze obeliskentraditie; ze begonnen zelf ook obelisken te plaatsen of te verplaatsen en opnieuw op te richten (afbeelding 6).⁸ Het oprichten van een obelisk was in 1932 dus bepaald geen *novum*, en juist deze traditie speelde in de berichtgeving rond de obelisk een belangrijke rol. In de media werd met name het 'Romeinse' karakter van de obelisk benadrukt.⁹ Door een nieuwe obelisk aan

7 Zie Tiberi (2009) voor de filmische en fotografische encenering van het spektakel rond het transport en de oprichting van de obelisk door het Istituto Luce, het filminstituut en tevens een belangrijk propaganda-instrument van het regime. Talrijke foto's en video's van het transport en de oprichting van de monoliet zijn te vinden op de website van Archivio Luce (www.archivioluce.com, geraadpleegd op 24 mei 2018).

8 Voor de obelisken van Rome en hun geschiedenis, zie Iversen (1968) en D'Onofrio (1992). Zie ook Curran *et al.* (2009) over de cultuurgeschiedenis van obelisken van de Oudheid tot nu.

9 Voorbeelden in Lamers en Reitz-Joosse (2017: 48-61).

Afb. 5 *Het verwijderen van de installatie om te obelisk op te richten. Bron: ONB (1937: 242).*

en vergelijkbare monumenten uit de Oudheid. De stijl van de obelisk doet namelijk bepaald niet ‘antiek’ aan. Integendeel: het monument lijkt eerder afstand te nemen van neoklassieke stijlen. De elementaire rechthoekige contouren, de strakke kubussen van de basis, de geprononceerde horizontalen en verticalen in het ontwerp doen denken aan het Russische constructivisme en het Italiaanse rationalisme veeleer dan aan fascistisch neoclassicisme.¹⁰

Ook de Latijnse inscriptie *MVSSOLINI DVX* is minder antiek dan je op het eerste gezicht zou denken. Romeinse obeliskken waren *Egyptische* importproducten en waren bedekt met hiërogliefen. Juist de uitheemse, Egyptische oorsprong van deze monumenten maakte indruk op de Romeinen. Er zijn dan ook geen antieke obeliskken bekend met Latijnse inscripties (ook al hebben sommige bases natuurlijk wél Latijnse inschriften). Door de obelisk van een Latijnse tekst te voorzien creëerde de architect een vernieuwend monument, dat alleen *ogenshijnlijk* antiek-Romeins was.

Ten slotte wijkt de obelisk qua materiaal af van de obeliskken die we uit de Oudheid kennen. Mussolini’s *monolite* bestaat uit marmer uit de steengroeven van Carrara en niet, zoals zijn antieke voorgangers, uit Egyptisch graniet. Ook deze innovatie is een poging om de obelisk bij het Romeinse (eerder dan

de indrukwekkende lijst Romeinse obeliskken toe te voegen plaatste Mussolini zich naast keizers en pausen in een lange reeks Romeinse heersers die hetzelfde hadden gedaan. Tegelijkertijd benadrukte men dat de fascistten met ‘hun’ obelisk de Romeinse voorgangers in technisch kunnen hadden geëvenaard of zelfs overtroffen.¹⁰ Het monument werd dus gezien als een hoogtepunt in een lange traditie die volgens de propaganda terugging op de Romeinen.

De ‘Romeinse’ traditie van de obelisk kon het publiek destijds nauwelijks zijn ontgaan. Maar wie goed naar de obelisk kijkt, merkt al snel dat er geen een-op-eenrelatie bestaat tussen het monument op het Foro Itali-

10 Vergelijk bijvoorbeeld D’Amelio (2009: 10, met noot 15) over een *cinogiornale* (bioscoopjournaal) waarin trots een marmerblok voor de basis van de obelisk werd getoond dat blijkbaar aan de ene kant de sporen van Romeinse beitels en aan de andere die van moderne bewerking vertoonde.

11 Voordat het ontwerp van Costantino Costantini (1904-1982) werd aangenomen, waren er heel wat meer traditionele, classicistische plannen gesneuveld. Zie hierover uitvoeriger Lamers en Reitz-Joosse (2017: 54 met noot 105); vergelijk ook Benton (2001: 97).

Afb. 6 De obelisk voor de Sint-Pietersbasiliek in Rome, naar Rome gebracht door keizer Caligula in 37 n. Chr. en heropgericht door paus Sixtus V in 1586. Fotograaf: 'Danbu14'. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported. Link: commons.wikimedia.org/wiki/File:Vatican_Obelisk_St_Peter's_Square.jpg.

Egyptische) verleden aan te laten knopen. De groeven van Carrara waren namelijk voor het eerst door de Romeinen ontgonnen. Ook al was er geen duidelijk Romeins precedent voor een obelisk van wit marmer, toch was het materiaal van het monument nauw met het antieke Rome verbonden.¹²

De obelisk toont ons iets van de complexiteit van verankeringsstrategieën. Het Romeinse karakter van de obelisk, dat de fascistten benadrukten, lijkt bij nader inzien een originele constructie. De eigenschappen van de obelisk (stijl, inschrift, materiaal) verwijzen weliswaar naar het oude Rome, maar niet specifiek naar antieke obeliskken. Dat de obelisk toch als onderdeel van de Romeinse obeliskentraditie werd opgevat, suggereert dat de verankering van het nieuwe in het oude vooral een *indruk* van stabiliteit en continuïteit met het verleden creëert.¹³ Bovendien laat deze obelisk zien dat we het verleden waarin een vernieuwing wordt verankerd, niet als 'vaste grond' moeten opvatten, maar dat het juist veranderlijk is. Door consequent het 'Romeinse' karakter

12 Het specifiek 'Romeinse' karakter van het Carrara-marmer werd door initiatiefnemer Renato Ricci zelf benadrukt; zie Benton (2001: 97).

13 Zie Sluiter (2016: 32): 'Anchors are the concrete phenomena or concepts that are *perceived* or *experienced* as the stable basis for innovation.' (onze cursivering).

van de obelisk te benadrukken wordt de oorspronkelijke, Egyptische voorgeschiedenis van het monument, die voor de Romeinen juist centraal stond, verdonkeremaand. De obelisk wordt op die manier als het ware geromaniseerd, maar krijgt tegelijkertijd een andere betekenis dan hij in het oude Rome had.

3 De *Codex Fori Mussolini*

Onder de 300 ton wegende obelisk ligt een metalen kistje verstopt met daarin de *Codex Fori Mussolini*. Behalve de tekst ligt er ook een aantal gouden medailles in. Een daarvan toont op één zijde vermoedelijk een profielportret van Mussolini, uitgedost als Hercules, en op de andere kant de obelisk. Helaas zijn er nog geen foto's van de *Codex* zelf opgedoken, maar het document moet er tamelijk indrukwekkend hebben uitgezien. We weten dat de tekst op perkament werd gekalligrafeerd en versierd door Enrico Brignoli, een naaste medewerker van de toen wereldberoemde Nestore Leoni, kalligraaf en boekverluchter in Rome. Een vergelijkbaar document (afbeelding 7) toont hoe een versierde bladzijde uit de *Codex* eruit kan hebben gezien.

De tekst zelf werd geschreven door de classicus Aurelio Giuseppe Amatucci (1867-1960), een Italiaanse classicus die zijn loopbaan begon als onderwijzer en inspecteur in Zuid-Italië, later aan de universiteiten van Napels, Palermo en Rome doceerde en vanaf 1935/6 de leerstoel Latijn van de Università del Sacro Cuore in Milaan bekleedde.¹⁴ De originele tekst ligt voor zover we weten nog altijd onder de obelisk. Dit lijkt te betekenen dat het origineel was bedoeld voor een publiek in de verre toekomst: dat zou de tekst vinden nadat Mussolini's obelisk zou zijn ingestort of zijn verplaatst, zoals zo veel andere obeliskken in het verleden.¹⁵ Toch was de tekst ook toegankelijk voor tijdgenoten. We kennen de inhoud van de *Codex*, omdat hij in de jaren 30 een aantal keren werd gepubliceerd.¹⁶

De *Codex Fori Mussolini* is een tekst van 1200 woorden die bestaat uit drie delen. Het eerste en langste deel (regel 1-62) gaat over Mussolini's politieke carrière. Het schetst de situatie van Italië vlak voor de opkomst van het fascisme, gevolgd door Mussolini's optreden als een redder van Italië en een opsomming van Mussolini's 'prestaties'. Het tweede deel van de tekst behandelt de jeugdbeweging, de Opera Nazionale Balilla, en haar voorzitter, Renato

14 Meer informatie over de auteur is te vinden in Lamers en Reitz-Joosse (2017: 10-15).

15 Over het toekomstige publiek van de *Codex* zie, uitvoeriger, Lamers en Reitz-Joosse (2017: 22, 46-7, 61, 75-81 en *passim*).

16 De tekst werd in november 1932 gedrukt in een nieuwsbrief van de Opera Nazionale Balilla. Deze versie van de tekst werd in 1937 opnieuw uitgegeven in de appendix van een pronkboek over het Foro. Een andere versie van de tekst werd in 1933 gepubliceerd in een tijdschrift voor leraren, *Scuola e Cultura*, en in het persoonlijke archief van de auteur vonden we overdrukjes van de tekst. Voor de verschillende edities zie Lamers en Reitz-Joosse (2017: 8-9).

Afb. 7 Het perkament in de grondsteen van het Istituto Luce (Rome), verlucht en gekalligrafeerd door Enrico Brignoli (ca. 1937). Originele foto uit de collectie van Han Lamers.

Ricci (regels 63-94). Het laatste deel (95-134) is ten slotte helemaal gewijd aan de bouw van het Foro Mussolini en vooral aan het transport en de oprichting van de obelisk waaronder de tekst ligt.

Net als de obelisk kan de *Codex Fori Mussolini* als een poging worden gezien om de nieuwe orde van het Italiaanse fascisme in het antieke Romeinse verleden te verankeren, zij het in een ander medium. Hierbij speelt zowel de taal waarin de *Codex* werd geschreven als de manier waarop Amatucci die taal gebruikte, een belangrijke rol.

4 De taal van de *Codex*: Latijn onder Mussolini

Als de taal van het oude Rome riep het Latijn natuurlijk gemakkelijk associaties met de Oudheid op. Het ligt in zekere zin dus voor de hand dat de fascistische regime deze taal zouden gebruiken om uitdrukking te geven aan hun zelfver-

klaarde *romanità*. Toch heeft die keuze ook iets paradoxaals. Waarom werd een taal van het verleden zo geschikt geacht voor het vastleggen en overbrengen van een revolutionaire ideologie? Waarom zou je een *nieuwe* orde bezingen in een *oude* taal? De antwoorden moeten worden gezocht in de speciale betekenissen die het Latijn voor de fascistten kreeg.¹⁷

In een van de uitgaves van de *Codex Fori Mussolini* wordt de *Codex* met de volgende aantekening ingeleid, waarschijnlijk van de uitgever:

Wij zijn verheugd om hier de tekst te publiceren, die werd geschreven door A.G. AMATUCCI voor de perkamenten codex die – ter herinnering aan de tiende verjaardag van het fascisme – in de basis van de monoliet op het FORO MUSSOLINI is geplaatst. Er is geen waardiger *praeconium* [‘verklondiging’] van de waarlijk Romeinse grootheid van de [recente] gebeurtenissen dan de taal van Rome, die in dit belangrijke document haar volmaakte vermogen toont om in organische gebaltheid gedachten en daden uit het hedendaagse leven tot uitdrukking te brengen.¹⁸

Deze passage illustreert een aantal van de betekenissen die het Latijn onder het fascisme werd toegedicht. Allereerst beschrijft de uitgever de ‘taal van Rome’ hier als bijzonder toegerust om de recente gebeurtenissen (zoals de opkomst van het fascisme en de constructie van het Foro) te verkondigen, omdat deze gebeurtenissen volgens hem zelf ook ‘Romeins’ zijn in hun grootheid. De *romanità* van de prestaties van het fascisme maakt dat ze het beste kunnen worden beschreven in de taal van de Romeinse Oudheid. Tegelijkertijd wordt in deze passage echter ook benadrukt dat juist het Latijn in staat is om uitdrukking te geven aan ‘gedachten en daden uit het hedendaagse leven’, om de *moderne* wereld te beschrijven.

Deze gedachte wordt in fascistische geleerdenkringen breed gedragen. De *Codex* blijkt dan ook bij lange na niet de enige Latijnse tekst te zijn geweest uit het *ventennio fascista*, de periode waarin Mussolini Italië regeerde (1922-1943). Er waren ook redevoeringen, lesboeken, korte gedichten en epen over het fascistische Italië, en vooral over ‘Dux’ Mussolini. Veel van deze teksten werden in tijdschriften gepubliceerd of in kleine oplagen als zelfstandige publicaties onder vrienden en liefhebbers verdeeld. Andere schrijfsels werden ingediend bij proza- en poëziewedstrijden, die werden georganiseerd door onder andere het Istituto di Studi Romani en het Ministerie van Onderwijs.

17 De betekenissen van het Latijn tijdens het *ventennio* worden uitvoeriger besproken in Lamers en Reitz-Joosse (2017), Lamers en Reitz-Joosse (2016) en Lamers en Reitz-Joosse (2014).

18 Alle vertalingen in dit artikel zijn van de hand van de auteurs. ‘Siamo lieti di pubblicare il testo apprestato da A. G. AMATUCCI per il codice in pergamena collocato a ricordo del primo Decennale fascista nella base del monolito al FORO MUSSOLINI. Alla grandezza veramente romana degli eventi nessun più degno *praeconium* che la lingua di Roma, la quale nell’insigne documento rivela la sua perfetta capacità ad esprimere in organica sintesi pensieri e fatti della vita contemporanea’ (Amatucci 1933: 153).

Het Latijn werd ook van overheidswege gestimuleerd, niet alleen als schoolvak, maar ook als gebruikstaal.

Deze Latijnse productie ging vergezeld van gedachtevorming over de rol die het Latijn in de fascistische cultuur zou moeten spelen. De auteur van de *Codex*, Amatucci, was een pionier op dit gebied en publiceerde al vroeg artikelen over de speciale betekenis die het Latijn volgens hem voor Italië – en in het bijzonder het *fascistische* Italië – had. Een paar jaar voordat hij de *Codex* schreef, had hij bijvoorbeeld al betoogd dat de taal van het oude Rome uitdrukking gaf aan het hernieuwde nationalisme van de fascistten.¹⁹ Hij noemde het Latijn in dat artikel een moderne en fascistische taal en zag een gebrek aan aandacht voor de taal als een vorm van desertie of landverraad. Maar het Latijn was niet enkel een taal van het ‘hier en nu’. Het werd ook gezien als een taal die de grenzen tussen verleden, heden en toekomst kon overbruggen. In het voorwoord tot een Latijnse vertaling van Mussolini’s speeches uit 1936 noemt de uitgever de Latijnse tekst *destinato a sfidare i secoli*: ‘bestemd om de eeuwen te trotseren’.²⁰ Het Latijn werd dus niet enkel als een taal van het verleden (het antieke Rome) gepresenteerd, maar ook als een taal van het heden (fascisme) én van de toekomst.

5 Amatucci’s gebruik van het Latijn in de *Codex*

Voor de manier waarop Amatucci de nieuwe fascistische orde met het antieke Rome associeerde, is niet alleen zijn taalkeuze relevant. Ook de *manier waarop* hij het Latijn literair gebruikt, speelt hierbij een heel belangrijke rol.

Dat blijkt bijvoorbeeld al uit het motto dat hij voor de *Codex* koos. De tekst begint met een opzichtig citaat uit de vierde ecloge van Vergilius: *magnus ab integro saeculorum nascitur ordo* (‘de grote orde der eeuwen wordt herboren’) (*Ecloge* 4, 5). In dit beroemde gedicht beschrijft Vergilius de geboorte van een goddelijk kind dat een gouden tijdperk aankondigt. De dichter schreef zijn *Eclogen* in de overgangperiode tussen de Romeinse Republiek en de vestiging van Augustus’ Principaat. Door dit citaat als motto te gebruiken plaatst Amatucci de *Codex* van meet af aan in een ‘augusteïsch licht’. Hij suggereert een direct verband tussen Mussolini en Augustus, Augustus’ Rome en Mussolini’s Italië.²¹ Verderop in de *Codex* maakt hij dit verband nog wat explicieter door Vergilius’ formulering over te nemen, zij het met een belangrijke aanpassing. Hij schrijft daar (regel lvi) dat voor de Italianen op de dag van de Mars op Rome *novus ab integro saeculorum ordo [...] natus est* (‘een nieuwe

19 Zie zijn opstel ‘Il latino e la nostra rinascita nazionale’ (‘Het Latijn en onze nationale wedergeboorte’), Amatucci (1929).

20 Zie Rispoli in Mussolini (1936: 5).

21 Aicher (2000: 131).

orde der eeuwen herboren werd'). Door *magnus in novus* te veranderen benadrukt Amatucci dat het fascisme een *nieuwe* 'orde der eeuwen' inluidt; Mussolini's Italië is geen reconstructie van Augustus' Rome, maar een *hernieuwing* van Rome's grootsheid. Hij verankert de nieuwe orde van het fascisme hier dus bijna letterlijk in de antieke orde van Augustus, zonder zijn eigenheid te ontkennen.

Maar ook dit 'ankerpunt' is niet eenduidig. De vierde ecloge van Vergilius heeft immers een rijke en wel bekende interpretatiegeschiedenis in de *christelijke* traditie. Daarin werd het gedicht opgevat als een voorspelling van de geboorte van Christus: het goddelijke kind dat over de wereld zou heersen en een nieuw tijdperk zou inluiden.²² Het citaat suggereert dus niet alleen een parallel tussen Mussolini en Augustus, maar ook tussen de 'Duce' en de christelijke Messias.²³ Ook al komt deze associatie op ons misschien vergezocht over, fascistische propaganda verbeeldde Mussolini vaak als een messianistische figuur. Ook in de *Codex* wordt hij neergezet als een 'aardse Messias', zoals we verderop nog zullen zien. Het motto van de *Codex* is dus een mooi voorbeeld van de manier waarop één citaat een nieuwe situatie op twee verschillende 'plaatsen' in het verleden kan verankeren.²⁴

Ook op andere manieren weefde Amatucci antieke uitdrukkingen door de tekst om het fascistische Italië te presenteren als onderdeel van een lange, Romeinse traditie. De eerste paragraaf van de *Codex* opent bijvoorbeeld al met een kort exposé over de gebeurtenissen die aan de opkomst van het fascisme vooraf gingen:²⁵

Bellum maxime omnium memorabile quae umquam gesta essent ab anno MCMXIV ad annum MCMXVIII tota paene Europa exarsit, quod, cum aliae gentes vel armis vel opibus pugnantes adiuvisent fereque omnes anxia mente fuissent, totius orbis terrae bellum factum atque appellatum est.

De meest gedenkwaardige oorlog van alle oorlogen die ooit werden gevoerd, woedde van 1914 tot 1918 in vrijwel geheel Europa. Omdat andere volkeren de strijdende partijen ook te hulp schoten met wapens en geld, en bijna iedereen in angst leefde, werd deze oorlog tot een wereldoorlog en werd dan ook zo genoemd. (*Codex Fori Mussolini* i-iv)

De specifieke formulering die Amatucci hier kiest om naar de Eerste Wereldoorlog te verwijzen, doet sterk denken aan een van de bekendste openingszinnen uit de antieke Latijnse literatuur. Aan het begin van boek 21 van zijn *Ab Urbe Condita* begint Livius zijn beschrijving van de tweede Punische oorlog (218-201 v.Chr.) met de woorden *bellum maxime omnium memorabile*

22 Voor deze exegetische traditie, zie bijvoorbeeld Ziolkowski en Putnam (2008: 487-502).

23 Aicher (2000: 131-132).

24 Vergelijk het artikel van Raphael Hunsucker in dit *Lampas*-nummer.

25 De tekst van *Codex Fori Mussolini* volgt de editie van Lamers en Reitz-Joosse (2017).

quae umquam gesta sint [...] (21.1). Deze oorlog tussen Rome en Hannibals Carthago bracht Rome op de rand van de afgrond, maar maakte de stad uiteindelijk ook tot het ontegenzeggelijke centrum van de Mediterrane wereld. Amatucci activeert hier voor zijn toekomstige publiek een parallel tussen de moeizame en hard bevochten opkomst van twee Romeinse ‘imperia’.

Vervolgens gaat de auteur over op een lofprijzing van de leider van het fascisme, Benito Mussolini, waarin hij wordt gepresenteerd als de redder van Italië:²⁶

Ea tempestate caelesti quodam nutu atque numine VIR exstitit, qui singulari acie ingeni animoque firmissimo praeditus et ad omnia fortia facienda ac patienda paratus, non solum res inclinatatas eversasque in pristinum restituere sed etiam Italiam illam, quam veteres Romani orbis terrarum lumen effecissent, Italis reddere diuina mente concepit consiliisque facta adaequare est aggressus. Qui Vir fuit BENITVS MVSSOLINI.

In deze tijd verscheen, met jaarlijk goddelijke goedkeuring en door goddelijke wil, een MAN. Hij was begiftigd met een uitzonderlijk scherp verstand en een wel zeer standvastige geest en hij was bereid om alles onverschrokken te ondernemen en te ondergaan. In zijn goddelijke brein vatte hij het plan op niet alleen om de gevallen en verslechterde toestand van Italië weer naar het oude niveau op te heffen, maar zelfs aan de Italianen dat Italië terug te geven dat de oude Romeinen tot het licht van de gehele wereld hadden gemaakt, en hij begon dadelijk zijn woorden in daden om te zetten. Deze Man was BENITO MUSSOLINI. (*Codex Fori Mussolini xix-xxv*)

Met *ea tempestate* verwijst Amatucci naar wat hij in een hieraan voorafgaande passage beschreven heeft: de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog, die werd gekenmerkt door sociale conflicten en economische malaise. De auteur beschrijft Mussolini’s verschijning als die van een Messias: deze bovenmenselijke persoonlijkheid komt op goddelijk bevel naar Italië om het land met zijn *divina mens* van de ondergang te redden.²⁷ In Amatucci’s formulering klinkt christelijk, of eigenlijk: pseudo-christelijk, idioom mee. Met de formulering *orbis terrarum lumen* (‘het licht van de gehele wereld’) lijkt Amatucci de figuur Mussolini met die van Christus als ‘licht der wereld’ op één lijn te stellen (vergelijk *lumen ad revelationem gentium*, Lukas 2:32, en *lux mundi*, Johannes 8:2), terwijl het fascisme de plaats van het Christendom als lichtbrenger lijkt over te nemen.²⁸

26 Aicher (2000: 130-131).

27 Antieke auteurs gebruikten de uitdrukking *divina mens* meestal om de goddelijke voorzienigheid uit te drukken (bijvoorbeeld Cicero, *De Divinatione* 1.120, *De Legibus* 2.11; Vitruvius, *De Architectura* 6.1.11; Apuleius, *De Mundo* 29). Vitruvius, een augusteïsche auteur die over architectuur schreef, gebruikte de uitdrukking echter ook voor de *mens* van een individu, namelijk die van Augustus (*De Architectura* 1. Praefatio 1). Hier suggereert Amatucci dus opnieuw een parallel tussen Mussolini en Augustus (zie ook Lamers en Reitz-Joosse 2017: 23-7 en 107 *ad locum*).

28 Het verband tussen Latijn als de taal van de Romeinse Oudheid en van het christelijke Rome onder het Italiaanse fascisme wordt op dit moment in het kader van het Anchoring Innovation-

Amatucci's voorstelling van Mussolini roept ook een ander stukje Livius in herinnering, ditmaal uit het tweede boek van zijn geschiedwerk. Het betreft de overbekende passage waarin de republikeinse held Mucius Scaevola zijn Romeinse onverschrokkenheid aan de Etruskische koning Lars Porsena bewijst door zonder een teken van pijn zijn rechterhand in het vuur te steken (2.12.9). Voordat hij zijn hand in de vlammen steekt, verklaart hij volgens Livius: *et facere et pati fortia Romanum est* (vrij vertaald: 'het is typisch Romeins om onverschrokken te handelen en te lijden'). Dit citaat werd tijdens het *ventennio* veelvuldig gebruikt en geciteerd,²⁹ maar was in Italië ook reeds populair voordat Mussolini de macht greep. De formulering werd vanaf de jaren 10 van de twintigste eeuw met name in de context van de nationale herdenking van de Eerste Wereldoorlog gebruikt en prijkte op een groot aantal oorlogsmonumenten.³⁰ Door dit citaat te gebruiken verankert Amatucci 'zijn' uitspraak dus tegelijkertijd in (minstens) twee perioden uit de heldengeschiedenis van Italië: de vroeg-republikeinse geschiedenis van het antieke Rome en het recente Italiaanse oorlogsverleden.³¹

Amatucci's opvattingen over het Latijn en zijn gebruik ervan in de *Codex* laten zien hoe de taal van Rome een rol kon spelen in de verankering van het fascisme in een ver Romeins verleden. Maar net als de obelisk illustreert ook de tekst dat strategieën van verankeren niet zozeer daadwerkelijke continuïteit zichtbaar maken als wel continuïteit *suggereren*. Het gebruik van de Latijnse taal wekt weliswaar de indruk dat er een direct verband bestaat tussen het antieke Rome en het nieuwe, fascistische Italië, maar de betekenis van de oude taal verandert tegelijkertijd ook, niet alleen omdat aan het Latijn zelf een nationale en zelfs intrinsiek fascistische betekenis wordt gegeven, maar ook omdat specifieke formuleringen van antieke auteurs uit hun oorspronkelijke samenhang worden losgemaakt en met nieuwe betekenissen worden geladen.

programma onderzocht door Nicolò Bettegazzi (Groningen). Zie ook www.anchoring-fascism.com.

- 29 Deze antieke formulering van Romeinse durf was zeer populair onder Latinisten uit het *ventennio*. Luigi Illuminati (1881-1962) legt deze woorden zelfs Mussolini in de mond in zijn prijswinnende gedicht ter ere van de Duce, getiteld 'Dux'. In Illuminati's gedicht spoort Mussolini zijn Zwarthemden bij de Mars op Rome aan: *Dux: 'Eia - clamat - Fortia, milites, / Romana virtus est facere et pati'* - 'De Duce schreeuwt: 'Eia! Romeinse deugd, soldaten, bestaat erin onverschrokken te handelen en onverschrokken te lijden' (Illuminati 1932: 6).
- 30 De populariteit van het citaat voor de opkomst van Mussolini wordt ook besproken in een hoofdstuk over Latijnse epigrafie uit het *ventennio fascista* van Antonino Nastasi (te verschijnen).
- 31 De 20e eeuwse geschiedenis van dit citaat herinnert ons er ook aan dat het fascistische gebruik van het Latijn veel continuïteit vertoonde met de jaren voor het *ventennio*. Zie hierover binnenkort Sacré (te verschijnen).

6 Verankering in de toekomst

Zoals we in het voorgaande hebben laten zien, streefden de bedenkers van het Foro, de obelisk en de *Codex* ernaar om de omwentelingen van hun tijd in het verleden (althans hun versie daarvan) te verankeren. Maar evenzeer als in het verleden waren zij in de toekomst geïnteresseerd. Zowel het Foro-complex als de tekst onder de obelisk waren bedoeld om toekomstige generaties aan te spreken.

Wij vermoeden dat de grote aandacht voor het antieke Rome en de fascinatie voor Romeinse veldheren en keizers tijdens het *ventennio* fascistische leiders inspireerde tot het stileren van hun eigen Romeinse nagedachtenis. Begin jaren 30 waren Italiaanse archeologen overal in Italië – en vooral in Rome – druk met het opgraven, conserveren en restaureren van Romeinse resten. Rond de tijd dat de obelisk werd opgericht, hadden archeologen bijvoorbeeld net de resten van de zogenaamde keizersfora opgegraven: uitgebreide complexen met tempels, open ruimtes, plaatsen voor rechtspraak, gebouwd door de beroemdste keizers. Mussolini liet zelfs een middeleeuwse wijk in het hart van de stad met de grond gelijk maken om deze antieke resten te ‘bevrijden’. Een boulevard, Via dell’ Impero gedoopt, moest het Colosseum met de Piazza Venezia verbinden, zodat passanten de fora van Caesar, Augustus, Nerva en Trajanus van bovenaf konden bewonderen (afbeelding 8).³²

Tegen deze achtergrond is het heel goed denkbaar dat men bij de bouw van het Foro van Mussolini een vergelijkbare toekomstige herontdekking in het achterhoofd had. Op het moment waarop de *Codex Fori Mussolini* ooit ontdekt zou worden, zou het Foro zelf erg veranderd zijn of zelfs in puin liggen, net als de monumenten van het oude Rome in de jaren 30. Opmerkelijk genoeg besteedt de auteur van de *Codex* ruim aandacht aan de beschrijving van het Foro Mussolini. Die begint als volgt:

Locus est amoenissimus inter Montem Marium et flumen Tiberim: ibi stadia duo, quorum alterum amplitudine, alterum candore marmorum insigne, aedificata instructaque sunt, praeterea palaestrae, piscinae, hippodromi, exedrae, bibliothecae, theatra, nemora, horti, ambulationes, in quibus mentes doctrinarum litterarumque studiis, corpora adsiduis exercitationibus educarentur, animi variis oblectationibus recrearentur solemnique certamina ederentur.

Er is een zeer aangename plek tussen Monte Mario en de Tiber. Daar werden twee stadions gebouwd en uitgerust, de één opvallend wegens zijn afmetingen; de ander wegens de schoonheid van zijn marmeren beelden. Verder waren er worstelscholen, zwembaden, paardenrenbanen, collegezalen, bibliotheken, theaters, bossages, tuinen, promenades – plaatsen waar de geest ontwikkeld moest worden

32 Zie bijvoorbeeld Cardilli (1995), Schieder (2006: 717-720) of Painter (2005: 22-25), en de afbeeldingen, afkomstig van Istituto Luce, die in Insolera (2001: 132-159) te vinden zijn.

Afb. 8 Ansichtkaart (1940) van de Via dell'Impero. Fotograaf: onbekend. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons CC0 1.0 Universal Public Domain Dedication. Link: commons.wikimedia.org/wiki/File:Roma_-_Via_dell%27Impero_postcard.jpg.

door de studie van wetenschap en literatuur, het lichaam door regelmatige oefeningen; waar de geest moest worden verkwikt door verschillende vormen van vermaak en waar jaarlijkse wedstrijden gehouden moesten worden. (*Codex Fori Mussolini lxxxvii-xciii*)

De tekst, veilig bewaard onder de obelisk, zou de toekomstige ‘bevrijders’ van het vervallen Foro Mussolini een indruk kunnen geven van de vergane glorie van het complex. Tegelijkertijd bracht de *Codex* deze toekomstige resten en ruïnes zowel met de geschiedenis van het fascisme zelf als met het antieke Rome in verband.³³ De *Codex* laat ons dus zien hoe de Italiaanse fascistenaars streefden om hun innovaties niet alleen in het heden, maar ook in een onzekere toekomst te verankeren.

33 In zijn beschrijving van het Foro-complex noemt Amatucci overigens ook gebouwen waarvan de bouw in 1932 nog niet eens begonnen was. Zo werd een door hem genoemde paardenrenbaan nooit voltooid. Omdat de plannen van de architecten van het complex bleven veranderen, kon Amatucci zich enkel op voorlopige plannen baseren om het toekomstige publiek een beeld te geven van het Foro.

7 Conclusie

De manieren waarop de fascistten hun ‘nieuwe orde’ in het antieke verleden verankerden, toont ons iets van de complexiteit die het begrip verankering kenmerkt. Zoals het hier besproken voorbeeld laat zien, veronderstelt verankering niet per definitie een eenduidig verband tussen heden en verleden. Zo namen de bedenkers van het Foro, de obelisk en de *Codex* geen genoegen met één vaste ankerplaats in het verleden, maar verankerden zij hun boodschap van vernieuwing strategisch op verschillende plaatsen. Hierbij gingen ze eclecticisch te werk. De Romeinse republiek, het keizerrijk, de Renaissance en het meer recente verleden speelden allemaal een rol. Deze ankerplaatsen veranderen bovendien van betekenis, onder andere door het verankeringsproces zelf – ze lijken soms drijfzand eerder dan vaste bodem. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop antieke citaten in hun fascistische samenhang nieuwe betekenissen krijgen. Of de manier waarop men de obelisk ‘romaniseerde’ ten koste van zijn oorspronkelijke herkenbaarheid als Egyptisch monument.

De hierboven besproken casus laat daarnaast nog iets anders zien. Het begrip ‘innovatie’ wordt vaak automatisch geassocieerd met *positieve* vernieuwing, met wat als maatschappelijke of wetenschappelijke vooruitgang wordt gezien: van e-mobiliteit tot en met digitalisering. Dit laat echter onverlet dat we veel ‘innovaties’ uit de geschiedenis (met kennis van de feiten achteraf) niet meer als vooruitgang beschouwen. Sommige maatschappelijke vernieuwingsbewegingen, zoals het Italiaanse fascisme, hebben hun onhoudbaarheid bewezen. Maar ook dergelijke maatschappelijke ‘vooruitgangsbewegingen’ maakten (en maken) gebruik van verankeringsstrategieën om hun bedenkelijke denkbeelden voor een groter publiek acceptabel te maken. Het voorbeeld dat in dit artikel centraal stond, illustreert dit en laat bovendien zien hoe classici met hun kennis en expertise aan politieke propaganda hebben bijgedragen. Het verhaal van de obelisk op het Foro Italico is daarom een sinister maar tegelijkertijd ook heel leerzaam hoofdstuk uit de geschiedenis van ons vak. Onderzoek naar dit type ‘anchoring innovation’ kan ons gevoeliger maken voor de manipulatie van het verleden voor politieke of ideologische doeleinden, en zal ons zo (hopelijk) kritischer en wellicht ook weerbaarder maken.³⁴

34 We wijzen de lezer in dit verband graag op een boeiend online platform dat erop is gericht om het manipulatieve gebruik van de Grieks-Romeinse Oudheid door ‘hate groups’ met een kritische blik in kaart te brengen en te ontzenuwen: *Pharos. Doing justice to the classics* (pages.vassar.edu/pharos), beheerd door Curtis Dozier.

Instituut for filosofie, idé- og kunsthistorie og klassiske språk,
 Universitetet i Oslo
 Postboks 1020
 0315 Oslo, Noorwegen
 han.lamers@ifikk.uio.no

GLTC, Rijksuniversiteit Groningen
 Oude Kijk in 't Jatstraat 26
 9712 EK Groningen
 B.L.Reitz-Joosse@rug.nl

Bibliografie

- Aicher, P. 2000. 'Mussolini's Forum and the Myth of Augustan Rome', *The Classical Bulletin* 6, 117-140.
- Amatucci, A.G. 1929. 'Il latino e la nostra rinascita nazionale', *Scuola e cultura. Annali della istruzione media* 5, 12-25.
- Amatucci, A.G. 1933. 'Codex Fori Mussolini', *Scuola e cultura. Annali della istruzione media* 9, 153-158.
- Arthurs, J. 2012. *Excavating Modernity. The Roman past in fascist Italy*, Ithaca.
- Benton, T. 2001. 'Humanism and Fascism', in E.S. Schaffer (ed.), *Humanist Traditions in the Twentieth Century*, Cambridge, 69-115.
- Caporilli, M. en F. Simeoni. 1990. *Il Foro italico e lo stadio olimpico. Immagini dalla storia*, Rome.
- Cardilli, L. (ed.). 1995. *Gli anni del Governatorato (1926-1944). Interventi urbanistici, scoperte archeologiche, arredo urbano, restauri*, Quaderni dei monumenti, Rome.
- Curran, B.A., A. Grafton, P. O. Long en B. Weiss. 2009. *Obelisk. A history*, Cambridge.
- D'Amelio, M.G. 2009. *L'obelisco marmoreo del Foro Italico a Roma. Storia, immagini e note tecniche*, Rome.
- D'Onofrio, C. 1992. *Gli obelischi di Roma. Storia e urbanistica di una città dall'età antica al XX secolo*, Rome.
- Griffin, R. 2007. *Modernism and Fascism. The sense of a beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke.
- Haan, N. de. 2015. 'Fare gli italiani. Het Romeinse verleden in modern Italië', *Lampas* 48, 395-410.
- Illuminati, L. 1932. *Dux. Carme latino premiato nella gara bandita dell'Associazione Naz. Insegnanti Fascisti*, Turijn.
- Insolera, I. 2001. *Roma fascista nelle fotografie dell'Istituto Luce*, Rome.
- Iversen, E. 1968. *Obelisks in Exile 1. The obelisks of Rome*, Kopenhagen.
- Kallis, A. 2014. *The Third Rome, 1922-43. The Making of the Fascist Capital*, New York.
- Lamers, H. en B.L. Reitz-Joosse. 2014. 'Fascisme in de taal van Augustus. De Latijnse literatuur van het ventennio fascista (1922-1943)', *Roma Aeterna* 2.1, 63-72.
- Lamers, H. en B.L. Reitz-Joosse. 2016. 'Lingua Lictoria. The Latin literature of Italian fascism', *Classical Receptions Journal* 8, 216-252.
- Lamers, H. en B.L. Reitz-Joosse. 2017. *The Codex Fori Mussolini. A Latin text of Italian fascism*, Londen (licht herziene paperback; hardcover 2016).
- Lamers, H., B.L. Reitz-Joosse en V. Sanzotta (eds). Te verschijnen. *Studies in the Latin Literature and Epigraphy of Italian Fascism*.
- Lazzaro, C. en R.J. Crum (eds). 2005. *Donatello Among the Blackshirts. History and modernity in the visual culture of fascist Italy*, Ithaca.
- Mussolini, B. 1936. *La fondazione dell'Impero nei discorsi del Duce alle grandi adunate del popolo italiano*, vertaald door Nicola Festa, Napels.

- Nastasi, A. Te verschijnen. 'L'epigrafia in latino negli anni del fascismo. L'uso dei classici tra continuità e fratture', in H. Lamers, B. L. Reitz-Joosse en V. Sanzotta (eds).
- Nelis, J. 2011. *From Ancient to Modern. The myth of romanità during the ventennio fascista. The written imprint of Mussolini's cult of the 'third Rome'*, Brussel, Rome.
- Opera Nazionale Balilla (ONB). 1937. *Il Foro Mussolini*, Milaan.
- Painter, B.W. 2005. *Mussolini's Rome. Rebuilding the eternal city*, New York.
- Sacré, D. Te verschijnen. 'Die neulateinische Literatur in Mussolinis Italien. Eine Einführung', in H. Lamers, B.L. Reitz-Joosse en V. Sanzotta (eds).
- Schieder, W. 2006. 'Rom – die Repräsentation der Antike im Faschismus', in E. Stein-Hölkeskamp en K.-J. Hölkeskamp (eds), *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt*, München, 701-721.
- Sluiter, I. 2016. 'Anchoring Innovation. A classical research agenda', *European Review* 25, 20-38.
- Stone, M. 1999. 'A Flexible Rome. Fascism and the cult of *romanità*', in C. Edwards (ed.), *Roman Presences. Receptions of Rome in European culture, 1798-1945*, Cambridge, 205-220.
- Tiberi, L. 2009. 'L'istituto Luce a la sua documentaristica', in M.G. D'Amelio (ed.), 169-170.
- Visser, R. 1992. 'Fascist Doctrine and the Cult of the *romanità*', *Journal of Contemporary History* 27, 5-22.
- Ziolkowski, J M. en M.C.J. Putnam (eds). 2008. *The Virgilian Tradition. The first fifteen hundred years*, New Haven.

Augustus' ankers

Wetenschappelijk onderzoek voor leerlingen

SUZANNE ADEMA EN SOPHIE DIJKSTRA

Summary: In this article we present teaching materials based on the concept 'anchoring innovation', meant for students in year three of secondary school. The purpose of the materials is to illustrate how 'anchoring innovation' worked in Antiquity and to illustrate that these principles are still relevant today. A secondary goal is to give students insight into Classics as an academic discipline. Within the context of the classroom 'anchoring innovation' helps students to understand the relationship between different historical events, texts and material culture.

In this set of teaching materials we focus on Augustus and his big innovation: the principate. Students will discover how Augustus anchored this political change. After analyzing texts, coins, buildings and works of art, they will present their findings in an infographic. They will find out that Augustus used all types of media to secure his principate. At the same time they will see that Augustus is careful not to use the wrong anchor.

1 Inleiding

'Dat Augustus zichzelf als de nieuwe Saturnus ziet.' is een van de antwoorden die leerlingen gaven op de vraag wat ze hadden geleerd tijdens het project Augustus' Ankers, een lessenreeks over 'anchoring innovation', Augustus en het principaat. Een andere leerling schrijft: 'Het is erg belangrijk om een nieuwe uitvinding of andere nieuwe dingen niet te veel te laten verschillen van het originele ding' en een klasgenoot heeft geleerd 'om nieuwe informatie/ideeën/projecten aan oudere projecten te linken en daarmee een vertrouwd gevoel op te roepen'.

In dit artikel presenteren we het lesmateriaal dat de leerlingen tot deze definities van 'anchoring innovation' bracht. Leerlingen ontdekken dat Augustus op verschillende terreinen een grote verandering in de Romeinse staatsvorm verankert in ideeën die de Romeinen al hadden. Ze zien ook dat Augustus er voor oppast om niet het verkeerde anker te kiezen. In ongeveer drie lessen onderzoeken en presenteren ze hoe Augustus' principaat op verschillende manieren verankerd wordt in het gedachtegoed van de Romeinen.

Het lesmateriaal is te downloaden op de website van *Lampas* en *Quam-*

libet.¹ We gaan in dit artikel eerst in op de inbedding van het lesmateriaal in het curriculum van GTC en LTC. Het ontwerp van het lesmateriaal bespreken we aan de hand van het *curriculaire spinnenweb* dat we eerst kort zullen introduceren. We gebruiken de concepten uit het curriculaire spinnenweb ook voor een evaluatie van het testen van het lesmateriaal in twee derde klassen van het Kandinsky College in Nijmegen.²

2 Augustus' ankers in het curriculum van GTC en LTC

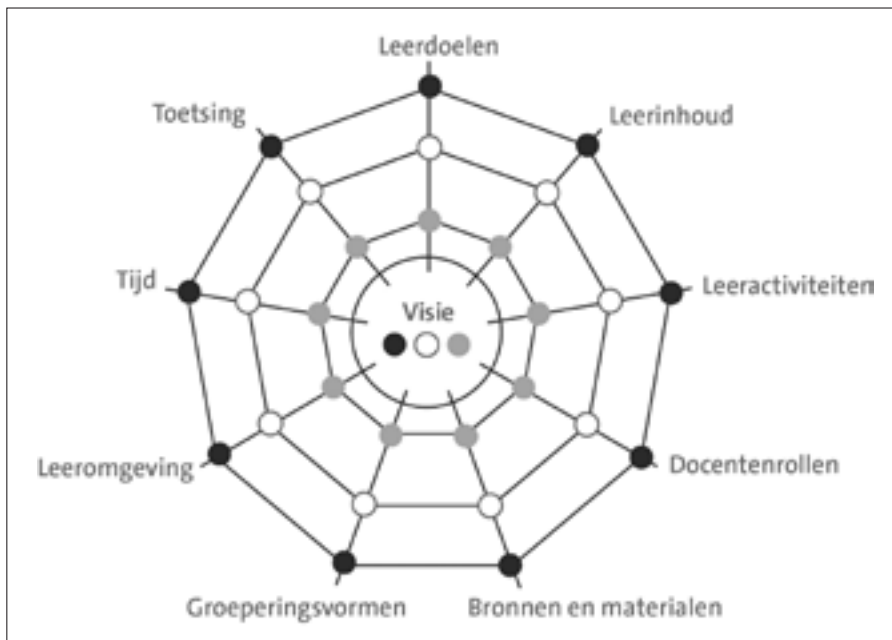
‘Oriëntatie op studie en beroep’ is een van de eindtermen van alle schoolvakken, dus ook van GTC en LTC. In de derde klas is ‘oriëntatie op studie en beroep’ misschien een wat zware term, maar in het belang van de profielkeuze en het vakkenpakket is het op dat moment wel relevant om aandacht te besteden aan de invulling van onze vakken in de bovenbouw en op de universiteit. Leerlingen kunnen zich vaak maar lastig voorstellen hoe wetenschappelijk onderzoek bij Latijn en Grieks in zijn werk gaat. Dat komt enerzijds doordat voor wetenschapsbeoefening veel voorkennis nodig is, anderzijds doordat er veel verschillende typen onderzoek zijn binnen de geesteswetenschappen.

Het onderzoeksproject en het concept ‘anchoring innovation’ bieden de mogelijkheid om leerlingen kennis te laten maken met verschillende typen onderzoek, terwijl de samenhang door de toepassing van één concept gewaarborgd blijft. Het concept is in het onderzoeksproject bedoeld om verbanden te leggen tussen verschillende subdisciplines binnen klassieken. Deze functie kan het concept ook in de klas hebben: het kan leerlingen helpen verbanden te leggen tussen verschillende historische gebeurtenissen, teksten en materiële cultuuruitingen. In het materiaal dat we in dit artikel presenteren, is dat uitgewerkt tot het leggen van verbanden tussen verschillende teksten, munten, gebouwen en kunstuitingen uit de augusteïsche periode.

Leerlingen in derde klas beschikken al over enige basiskennis over Augustus. De extra kennis die ze opdoen tijdens de lessen komt goed van pas in de bovenbouw, bijvoorbeeld bij het lezen van Latijnse teksten uit het principaat of tijdens een Romereis. Het lesontwerp kan ook goed gebruikt worden als onderdeel van een lessenserie over de geschiedenis van Rome. Uiteindelijk zijn de lessen bedoeld om leerlingen te laten inzien dat kennis over de Oudheid toepasbaar is in ons dagelijks leven. Zodra leerlingen het concept ‘anchoring innovation’ onder de knie hebben, is het interessant om een klassengesprek te voeren over hoe we het concept in onze tijd terug kunnen zien. Zo krijgt het leren over de Oudheid relevantie in het heden. Bovendien kunnen

1 Op lampas.verloren.nl en quamlibet.nl.

2 We bedanken deze leerlingen van het Kandinsky College voor hun inzet, inzichten en infographics.

Afb. 1 *Het curriculaire spinnenweb.*

we in deze lessenserie derdeklassers vóór de profielkeuze kennis laten maken met wetenschappelijk onderzoek binnen de klassieken.

3 Werkwijze ontwerpen: spinnenweb

Bij het ontwerpen van het lesmateriaal hebben we gebruik gemaakt van het curriculaire spinnenweb, zoals dat gepubliceerd en toegelicht is op de website van Stichting Leerplan Ontwikkeling.³ Het spinnenweb (zie afbeelding 1) bestaat uit een kern en negen draden die allemaal een aspect vertegenwoordigen dat nodig is bij het ontwerpen van een les of lessenserie. Alle aspecten zijn verbonden met de centrale visie, of het overkoepelend leerdoel. De docent stelt vanuit die visie leerdoelen en leerinhoud vast, met leeractiviteiten die toewerken naar de leerdoelen. De rol van de docent in de klas houdt nauw verband met de leeractiviteiten van de leerlingen. De docent verzamelt van tevoren de bronnen en materialen en denkt na over praktische zaken als de groepering en locatie van de lessen (in de klas, of bijvoorbeeld in een museum?)

³ Op de website curriculumontwerp.slo.nl/spinnenweb wordt aan de hand van vragen duidelijk gemaakt hoe het spinnenweb te gebruiken is bij het ontwerpen van curricula op verschillende niveaus, van een complete leerlijn tot een korte lessenserie. Zie ook Thijs en Van den Akker (2009).

en de tijd. De toetsing sluit vervolgens weer aan op de leerdoelen: hierin wordt vastgesteld of deze gehaald zijn.

Voor ons vormden deze onderdelen een werkbaar systeem om samen te brainstormen over de lessenserie en daarbij het overzicht te bewaren over wat we moesten uitzoeken en voorbereiden. Het ontwerpen van een lessenserie kan met ieder aspect van het spinnenweb beginnen; voor ons waren dat de visie (wetenschappelijk onderzoek in de klas), de leerinhoud ('anchoring innovation' en Augustus), de doelgroep (derde klas) en de leeractiviteiten (zelf onderzoeken en presenteren).

Het spinnenweb bood na uitvoering van de lessen ook een handig kader om de reacties van leerlingen en onze eigen evaluatie van de lessenserie te ordenen. We konden vaststellen waar in het spinnenweb we nog iets moesten en wilden verbeteren. Dat was vooral in de sturende vragen in het leerlingmateriaal. Ook kwamen we door deze werkwijze op tips voor docenten die zelf iets willen ontwerpen, bijvoorbeeld rond het concept 'anchoring innovation'. Het is aan te raden om iets te ontwerpen bij een boek of artikel waarin de beoogde leerinhoud al grotendeels weergegeven wordt. De docent kan zich dan op het ontwerpen richten en hoeft geen uitvoerig vakinhoudelijk onderzoek te doen. Het meest tijdrovende aspect van het spinnenweb bleek voor ons het zoeken naar bronnen en het maken van de materialen.

4 Augustus' ankers in het curriculaire spinnenweb

Het lesmateriaal zoals dat ontworpen, getest en bijgesteld is wordt hieronder weergegeven aan de hand van de onderdelen van het spinnenweb.

4.1 Visie

Ons startpunt was dat we leerlingen in de onderbouw zelf wilden laten ervaren wat wetenschappelijk onderzoek bij Grieks en Latijn – en in dit specifieke geval 'anchoring innovation' – inhoudt. Een lessenreeks voor de onderbouw heeft als voordeel dat het leerlingen helpt om zich beter te oriënteren op hun profielkeuze: ze krijgen een beter beeld van de inhoud van de wetenschappelijke disciplines die zich met de Oudheid bezighouden.

4.2 Leerdoelen

In deze lessenserie wilden we zowel materiële als tekstuele cultuuruitingen gebruiken. We hebben voor de tekstuele cultuuruitingen besloten te werken met teksten in vertaling. Deze keuze beïnvloedt natuurlijk de leerdoelen: de lessenserie heeft geen leerdoelen gericht op de talige kant van onze vakken,

maar vooral leerdoelen gericht op geschiedenis, contextualiseren en cultuurbeschouwing. De leerdoelen zijn de volgende:

- 1 leerlingen kunnen in eigen woorden uitleggen wat ‘anchoring innovation’ inhoudt;
- 2 leerlingen kunnen dit concept toepassen op verschillende typen bronnen uit de Oudheid;
- 3 leerlingen kunnen in eigen woorden uitleggen hoe Augustus het principaat verankert in het gedachtegoed van de Romeinen;
- 4 leerlingen kunnen hun bevindingen verwerken tot een infographic.

Deze doelen werken toe naar verschillende eindtermen van het vak. Leerlingen oefenen in deze lessenserie om cultuuruitingen te plaatsen in de cultuurhistorische en maatschappelijke context. Ze gebruiken deze cultuuruitingen als bron om hun kennis en begrip van de cultuurhistorische en maatschappelijke context te vergroten. Ze herkennen een maatschappelijk proces, dat van ‘anchoring innovation’, in bronnen uit de Oudheid en verbinden dat met situaties uit hun eigen wereld.⁴

4.3 *Leerinhoud*

Het concept ‘anchoring innovation’ is intuïtief goed te begrijpen, ook voor leerlingen, zeker als het gepresenteerd wordt aan de hand van duidelijke voorbeelden. Voor de introductie van het concept konden we gebruik maken van de heldere voorbeelden in diverse powerpointpresentaties en artikelen van de onderzoeksgroep (zie ook de introductie van Ineke Sluiter bij dit themanummer).

We wilden dat leerlingen het concept zelf zouden toepassen op antieke bronnen. Ook voor die toepassing zijn we op zoek gegaan naar een duidelijk voorbeeld: een grote verandering die op verschillende manier verankerd werd in ideeën waaraan de Romeinen of Grieken al gewend waren. Voor zowel de innovatie als de verankering hadden we duidelijke bronnen nodig. Het moest dus gaan om een rijk gedocumenteerde innovatie, liefst in een context waar leerlingen uit de derde klas al iets vanaf weten. Hierdoor kwamen we uit op de overgang van de republiek naar het principaat in Rome.

Voor classici en leerlingen is het interessant stil te staan bij de omvang van deze innovatie. We zijn er aan gewend dat het principaat volgt op de republiek, maar goed beschouwd mag het een wonder heten dat de Romeinen het accepteerden dat Augustus zichzelf tot een bijna-alleenheerser bombardeerde. De politieke staatsvorm veranderde dusdanig dat ook de nodige nieuwe terminologie in het leven werd geroepen: een nieuwe werkelijkheid vroeg om

⁴ Eindterm A, subdomein 2, eindterm B en eindterm C, zie de eindtermen op www.examenblad.nl. We hebben hier de formuleringen gebruikt van een aantal tussendoelen voor de onderbouw, zoals gepresenteerd in Adema en Van der Plaats (2017: 62-64).

een nieuw begrippenkader, dat tevens moest aansluiten bij de bestaande ideeën. Augustus' ankers zijn niet alleen een manier om zijn principaat te vestigen, maar ook een middel voor de Romeinen om vat krijgen op de nieuwe werkelijkheid.⁵ Al in de Oudheid werd de grootsheid van Augustus' innovatie onderkend en als we Suetonius mogen geloven, was het Augustus eigen opzet om geschiedenis te schrijven door de ideale staatsvorm in te richten.⁶

‘Ik hoop dat het mij vergund zal zijn de staat een krachtig en veilig fundament te geven en daarvoor de beloning te ontvangen die ik najaag, de grondlegger te worden genoemd van de beste staatsinrichting, en te sterven met de hoop dat de fundamenten die ik heb gelegd onaangestast zullen blijven.’

Zelf heeft hij deze wens in vervulling doen gaan door er zich op alle mogelijke manieren voor in te spannen dat de nieuwe staatsinrichting bij niemand misnoegen wekte. (Suetonius, *Augustus* 28)

Gezien Augustus' bekendheid en relevantie, vormde zijn innovatie een mooi onderwerp voor onze lessenreeks. De verandering van staatsvorm van republiek naar principaat staat centraal, ook de koningstijd wordt kort behandeld in de inleiding. Deze inleiding eindigt met de hierboven aangehaalde passage uit Suetonius. Het citaat leidt tot de vraag *op welke manieren* Augustus er voor gezorgd heeft dat de nieuwe staatsinrichting bij niemand misnoegen wekte.

In de lessenserie beantwoorden we die vraag door het concept ‘anchoring innovation’ toe te (laten) passen op verschillende onderwerpen. Leerlingen krijgen een setje bronnen dat ze als *case study* gebruiken om zelf te ontdekken van welke ankers Augustus gebruik maakt. Hieronder beschrijven we de ankers die we gekozen hebben en de bronnen die de leerlingen te zien krijgen.

1 *De heerschappij van Saturnus in woord en beeld*

De situatie in Rome tijdens Augustus' heerschappij wordt gekoppeld aan de Gouden tijd, toen Saturnus over Latium heerste. Bronnen:

- Hesiodus, *Werken en dagen* 109-120 (Gouden tijd);
- Vergilius, *Aeneis* 8.314-327 (Saturnus in Latium) en 6.789-796 (aankondiging gouden tijd onder Augustus);
- Tellus op de Ara Pacis en Augustus op de Ara Pacis.

2 *De tempel van Janus*

Augustus sluit naar oud gebruik de tempeldeuren van de tempel van Janus drie keer. Dat mag alleen als er vrede is. Dit oude gebruik symboliseert de vrede die tijdens Augustus' regime heerst. Bronnen:

5 Hekster (2017).

6 De vertaling van Suetonius is van Daan den Hengst (2002).

- Vergilius, *Aeneis* 7.601-615 (openen van de tempel van Janus) en 1.290-296 (aankondiging van het sluiten van de tempel van Janus);
- Horatius, *Ode* 4.15;
- Augustus, *Res Gestae Divi Augusti* 13;
- foto van resten van een Janustempel (Frankrijk);
- schilderij van Louis de Boullogne le Jeune.

3 *De koningstijd*

De ideeën van de Romeinen over het koningschap, zoals bijvoorbeeld Livius die laat verwoordend door Brutus, maken dat het onverstandig is voor een heerser om zich 'rex' te laten noemen. De koningstijd is dus geen geschikt anker. Bronnen:

- Livius, *Ab Urbe Condita* 1.59-60;
- Suetonius, *Caesar* 79 en *Augustus* 7;
- munt van de moordenaars van Caesar (munt met *EID MAR*, dolken en vrijheidsmuts).

4 *Antonius*

Marcus Antonius maakt vanuit Romeins oogpunt de verkeerde keuze: een Romein wil niet iemand aan de macht die zichzelf koning noemt en zich laat vereren als koning of misschien zelfs god. Bronnen:

- Livius, *Ab Urbe Condita* 1.59-60;
- Plutarchus, *Antonius* 54;
- munt met Cleopatra op de ene kant en Antonius op de andere.

5 *De namen van Augustus*

Voor Augustus' functie bestaat nog geen naam. Hij is zo verstandig om ere- en aansprektitels te kiezen die positieve associaties hebben: de term *princeps* werd eerder gebruikt voor belangrijke staatsmannen zoals Cato. De naam *Augustus* roept associaties op met gewijde plaatsen. Bronnen:

- Cicero, *De Republica* 1.6;
- Cicero, *De Natura Deorum* 3.11;
- Suetonius, *Augustus* 7;
- Augustus, *Res Gestae* 34;
- munt met Augustus en op muntzijde diverse religieuze attributen.

6 *Rituelen*

De *fetiales* waren priesters die zich bezig hielden met de wetten en procedures rond het verklaren van oorlogen en het sluiten van verdragen. Als een bui-

tenlands grondgebied de oorlog verklaard moest worden, was het onderdeel van de procedure dat een van de *fetiales* een speer wierp naar het vijandelijk gebied. Het volgen van de procedure zorgde ervoor dat de oorlog een *bellum iustum* was. Het werpen van de speer werd beschouwd als een eeuwenoud gebruik. Door Augustus wordt dit ritueel (opnieuw?) uit de kast getrokken om zijn oorlog met Marcus Antonius als een buitenlandse oorlog te kunnen presenteren. Bronnen:

- Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 16.4.1;
- Livius, *Ab Urbe Condita* 1.32;
- munt met afbeelding van de tempel van Jupiter Feretrius;
- Horatius, passage uit *Ode* 1.37.

7 *Mythevorming*

Suetonius beschrijft hoe Augustus' moeder Atia bevrucht wordt door een slang om de goddelijke komaf van Augustus aan te tonen. Dit bijzondere geboorteverhaal wordt echter ook verteld over Alexander de Grote en over Scipio Africanus. Er is dus sprake van een dubbele verankering: met Apollo én met Alexander en Scipio. Bronnen:

- Plutarchus, *Alexander* 2;
- Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 4.1;
- Suetonius, *Augustus* 94;
- afbeelding van Apollo die de Python verslaat.

In de lessenserie gaan groepen leerlingen ieder met een van deze zeven onderwerpen aan de slag.

Voor bijna elk van de onderwerpen geldt dat ze geproblematiseerd kunnen worden. Over de tempel van Janus is bijvoorbeeld geen bron van vóór de tijd van Augustus waarin staat dat deze tempel inderdaad altijd gesloten werd als er vrede heerste. Het is de vraag of auteurs in Augustus' tijd dit gebruik niet deels hebben bedacht of gedefinieerd om Augustus aan een fictief anker te helpen.⁷ Dit geldt bijvoorbeeld ook voor het ritueel met de speer van de *fetiales*. Ook een bedachte traditie kan natuurlijk als anker voor een innovatie fungeren. De docent kan er voor kiezen deze problematisering en extra laag in de verankering onder de aandacht te brengen bij leerlingen of dat te laten zitten.

De leerinhoud en de bronnen hebben we aan de hand van handboeken en secundaire literatuur vastgesteld. Een goed startpunt waren naslagwerken als *The Oxford Classical Dictionary*, *The Classical Tradition* (Grafton, Most

7 Dit mechanisme is het onderwerp van de bundel *The Invention of Tradition* (Hobsbawm en Ranger 1983). De bundel bevat geen bijdragen over de Oudheid, de meeste bijdragen gaan over landen in het Britse Rijk.

en Settis 2010) en de *Neue Pauly* en natuurlijk de vele biografieën en boeken over Augustus (bijvoorbeeld Zanker 1990). Voor *Anchoring Innovation* hebben we gebruik gemaakt van publicaties van de leden van de onderzoeksgroep (Sluiter 2017, Hekster 2017). Een behulpzame publicatie voor concreet bronnenmateriaal was de Engelse OCR syllabus *Imperial Image* (voor AS en A level) en het bijbehorende tekstboek (Hancock-Jones, Renshaw en Swift 2017).

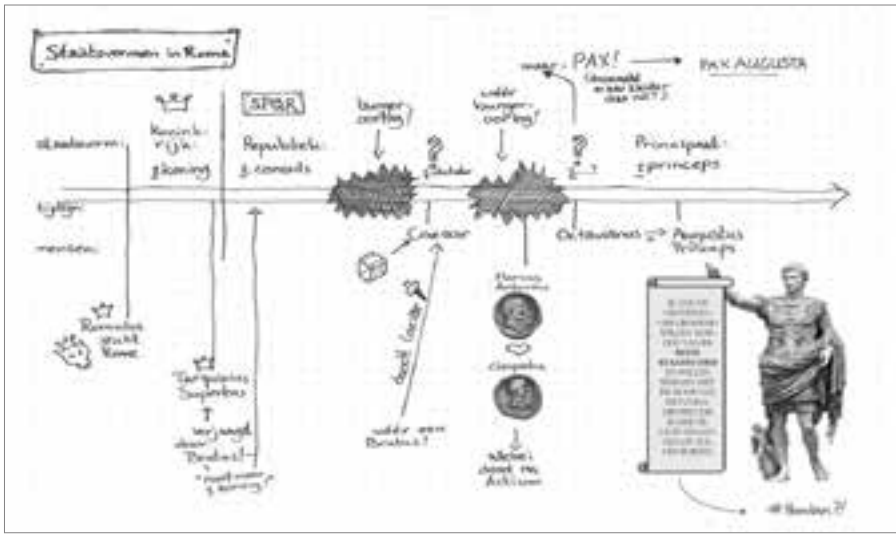
4.4 *Leeractiviteiten*

Leerlingen volgen eerst de inleiding van de docent. Een infographic plaatst Augustus' verandering in een historisch perspectief: dit biedt de eerste aanzet tot reflecteren op hoe de Romeinen tegen hun nieuwe alleenheerser aan zullen hebben gekeken. Aansluitend hierop volgen de leerlingen de uitleg over 'anchoring innovation'. Aan de hand van enkele moderne en antieke voorbeelden krijgen de leerlingen het concept uitgelegd. Ze denken na over een voorbeeld van 'anchoring innovation' dat ze uit hun eigen omgeving kennen (zie leerdoel 1).

Na de uitleg kunnen de leerlingen zelfstandig aan de slag. De eerste taak is de bronnen rustig door te lezen en te bestuderen. Aan de hand van een aantal bijgevoegde vragen en hulp van de docent, ontdekken de leerlingen welk(e) anker(s) in hun bronnen zit(ten) (zie leerdoel 2). Tijdens de uitvoering van de lessen kwamen we er achter dat enige hulp van de docent wel noodzakelijk is en dat de sets sturende vragen nog wat uitgebreid moesten worden. Ook is het in deze fase handig als leerlingen achtergrondinformatie kunnen opzoeken op internet.

Zodra leerlingen helder hebben welk anker centraal staat in hun bronnen-set, volgt er een uitwisselingsronde: van ieder groepje gaan één of twee leerlingen naar een ander groepje om kort aan elkaar te vertellen welk anker zij hebben gevonden (zie leerdoel 3). Na drie ronden heeft (bijna) iedereen elkaar gesproken. De uitwisseling moet leerlingen helpen ook hun eigen anker beter te plaatsen. Dat Octavianus wél Augustus wil heten, maar geen Romulus, wordt namelijk logischer als je van een ander groepje hoort dat Marcus Antonius zich – zonder al te veel succes – als koning presenteert.

Na de uitwisselingsronde passen leerlingen hun ontwerp voor de infographic eventueel aan en daarna kunnen ze de nette –handgemaakte– versie uitwerken (zie leerdoel 4). Aan de hand van de uitgewerkte infographic kunnen de leerlingen ten slotte in enkele minuten hun bevindingen presenteren (zie leerdoel 3). Dit vormt de afronding van de lessenserie. Leerlingen ontvangen van de docent feedback op hun infographic.

Afb. 2 Infographic staatsvormen in Rome, bij inleidende tekst (Suzanne Adema).

4.5 Docentrollen

Na de inleiding is de taak van de docent tijdens de lessen vooral het begeleiden van de leerlingen. Door zijn of haar brede achtergrondkennis kan de docent de leerlingen door middel van vragen en tips op het juiste spoor helpen. Als leerlingen in een bron bijvoorbeeld lezen dat de naam Augustus in verband wordt gebracht met vogelschouwen, dan weten (of beseffen) ze niet altijd dat het bestuderen van de vlucht van vogels een religieuze functie was – of dat dit een manier was om de wil van de goden te begrijpen.

Om deze rol als begeleider goed op te kunnen pakken, is het wel verstandig dat de docent zich van tevoren kort inleest, zodat hij of zij al een goed beeld heeft van welke casus in de opdracht zitten. Dit kan door middel van het docentmateriaal bij de lessenserie en de beschrijving van de leerinhoud in dit artikel.

Uiteindelijk beoordeelt de docent ook de gemaakte infographics en eventueel de presentatie (zie ook de paragraaf over toetsing).

4.6 Bronnen en materialen

Ter voorbereiding op het geven van de les hebben we verschillende materialen ontwikkeld. Om te beginnen is dat een powerpoint over Augustus en ‘anchoring innovation’. Leerlingen krijgen een inleidende tekst en een infographic over de staatsvormen in Rome op papier om de informatie nog eens na te kunnen lezen (afbeelding 2).

Daarnaast hebben we een zevental casus ontworpen met teksten en visuele bronnen (zie onder leerinhoud). Voor iedere groep leerlingen is er een pakketje met een korte inleiding op hun onderwerp, hun set bronnen en enkele sturende vragen om de leerlingen te helpen het materiaal verder te onderzoeken.

Na het testen zijn de sturende vragen nog wat aangevuld en zijn de sets voorzien van een lijst voorwaarden voor de infographic (zie toetsing).

Naast de powerpoint en het leerlingmateriaal hebben leerlingen kladpapier, A3-vellen en schrijf- en tekengerei nodig om hun infographic te kunnen maken.

4.7 *Groeperingsvorm*

De leerlingen werken in groepjes aan de opdracht. Zoals we al aangaven bij de leeractiviteiten werken leerlingen in een soort expertgroepen: iedere groep richt zich op een deelonderwerp en de resultaten worden uitgewisseld.⁸ Voordelen van deze uitwisseling zijn dat leerlingen alvast een keer 'droog' oefenen voor het presenteren en dat ze ook kunnen uitproberen hoe ze hun verhaal het best onder woorden kunnen brengen. De uitwisselingsronde is ook het gedeelte waar de leerling individueel het actiefst zullen zijn: doordat ze in hun eentje of in een tweetal hun verhaal moeten presenteren, heeft iedereen een eigen rol.

Bij het gedeelte waar de expertgroep samenwerkt is het raadzaam om leerlingen aan te moedigen een taakverdeling te maken en om zelf een oogje in het zeil te houden of er geen groepsleden zijn die veel minder bijdragen aan de samenwerking dan de anderen.

Tijdens de uiteindelijke klassikale uitwisseling moet de leerlingen duidelijk worden dat Augustus' ankers niet los van elkaar te zien zijn, maar dat juist het samenspel van alle onderdelen Augustus' politiek zo krachtig maakt.

4.8 *Leeromgeving*

De lessenreeks kan in het klaslokaal uitgevoerd worden. Wel is het aan te raden dat leerlingen de beschikking hebben over laptops of computers om achtergrondmateriaal op te zoeken. Bij de casus staan alle antwoorden op de vragen in de bronnen zelf, maar soms missen de leerlingen wat achtergrondkennis om de bron goed te interpreteren. Hierbij is overigens vooral ook wat docent hulp wenselijk. Rondlopen en tussendoor met de verschillende groepjes in gesprek gaan is noodzakelijk.

⁸ Het SLO (Stichting Leerplanontwikkeling) heeft een overzicht van allerhande werkvormen. Onze uitwisseling/expertgroepen zijn een variant op de vormen 3.4. en 3.7, zie www.slo.nl/downloads/archief/activerende-werkvormen.pdf (laatst geraadpleegd op 19 september 2018).

4.9 *Tijd*

De reeks was geschreven voor drie lesuren van 60 minuten. Uiteraard kan het ook in 50-minuten uren, maar dan is er wellicht een extra lesuur nodig. Het is ook mogelijk om na een eerste volledige les ter introductie dit project in halve lessen uit te voeren (naast andere lesinhoud). De door ons geplande opzet was als volgt:

Les 1: introductie en start analyse bronnen door leerlingen.

Les 2: afmaken bronnenanalyse, uitwisselen en verwerken tot infographic.

Les 3: presenteren infographics aan elkaar en klassengesprek.

Een zekere tijdsdruk zorgt ervoor dat leerlingen goed doorwerken. Als ze er thuis aan mogen werken bestaat de kans dat sommige groepjes zich er helemaal in verliezen en er veel te veel tijd in steken; aan de andere kant zullen sommige minder gemotiveerde groepjes het werk blijven uitstellen. Bij het testen werd de tijdsdruk door de leerlingen zeker gevoeld, we hoorden ze erover overleggen aan het begin van het tweede uur bijvoorbeeld. We hadden de indruk dat ze hierdoor sneller en gericht aan de slag gingen met hun opdracht.

Toch bleek de geplande tijd bij het uittesten iets te kort. In de planning hadden leerlingen zo'n anderhalf lesuur voor het maken van de infographic, van het lezen en interpreteren van de bronnen tot aan het zetten van de laatste kleurlijntjes. In de praktijk hadden de meeste leerlingen hier zo'n twee uur voor nodig. Sommigen leerlingen hebben daarom hun infographic thuis afgemaakt.

Idealiter moeten de leerlingen de nette versie van de infographic aan het eind van een lesuur afhebben. Dan heeft de docent de gelegenheid om alle infographics in te scannen, om ze op het smartboard (of beamer) te zetten voor de presentaties.

4.10 *Toetsing*

De belangrijkste toetsing of de leerdoelen gehaald zijn bestaat uit de infographic en de presentatie. Deze toetsen de toepassing van het concept op antieke bronnen, het in eigen woorden formuleren van de verankering van het principaat en de verwerking tot een infographic.

We hebben ervoor gekozen om leerlingen de infographic met de hand te laten maken (en niet op de computer) om de mogelijkheden en daarmee de tijd die leerlingen aan deze opdracht besteden wat te beperken. Bovendien vergt het maken van een infographic op de computer wat technische vaardigheid; niet alle leerlingen beschikken daarover en van de docent vraagt het dan ook meer om leerlingen hierin aan te sturen. Ook de voorbeeld-infographic (over

staatsvormen in Rome, afbeelding 2) is met de hand geschreven en getekend.⁹ Leerlingen kunnen natuurlijk wel afbeeldingen in hun infographic verwerken (bijvoorbeeld de afbeeldingen van de visuele bronnen in hun pakketjes).

De infographic moet aan de voorwaarden in tabel 1 voldoen.

Tabel 1. Voorwaarden voor infographic

Inhoud	
De vragen uit het pakket zijn beantwoord	1
Alle bronnen zijn verwerkt	1
Het anker staat centraal en legt een verband met alle verschillende bronnen	2
Vorm	
Er zit een duidelijke structuur in de infographic	2
De infographic is duidelijk leesbaar	1
Evenwicht tussen tekst en beeld	1
Aantrekkelijk, uitnodigen tot bekijken	2

Als een docent de infographic wil becijferen, kan dat door bijvoorbeeld voor vier eisen één punt toe te kennen en voor drie eisen twee. De eisen met betrekking tot de verankering, de structuur en de afwerking leken ons de eisen waarbij de grootste verschillen in de infographics te zien zullen zijn. Voor die drie eisen stellen wij voor maximaal twee punten toe te kennen.

Het eerste leerdoel, een eigen definitie kunnen formuleren van ‘anchoring innovation’, werd niet getoetst in de infographic. We hebben dat en de andere leerdoelen gecheckt door middel van een vragenlijst waarin we de lessenserie ook kort evalueerden (digitaal, via Socrative.com). De andere vragen waren ‘wat vond je leuk en/of goed aan deze lessenreeks’ en ‘wat kan beter’ en dienden als input voor de verbetering van de lessenserie (zie ook de volgende sectie).

5 Opbrengsten in de klas: eindproducten, reacties van leerlingen, aanpassing materiaal

De lessen zijn uitgetoetst in twee derde klassen. De leerlingen vonden de leerinhoud en leeractiviteiten interessant. Ze vonden de infographic leuk en konden de informatie makkelijk koppelen aan hun eigen voorkennis. Het concept ‘anchoring innovation’ hadden ze eveneens snel onder de knie. Aan

9 Prachtige infographics over de Oudheid zijn te vinden op de website www.greekmythcomix.com (laatst geraadpleegd op 19 september 2018).

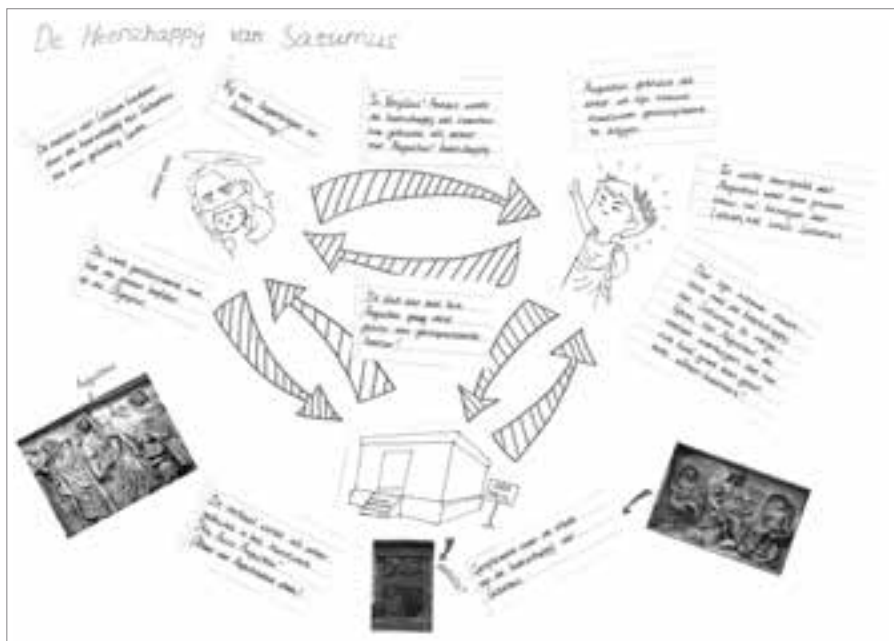
Afb. 3 Wordwolk: wat hebben leerlingen geleerd.

de hand van de *case studies* konden leerlingen uitleggen van welk anker er sprake was.

De afsluiting van de lessenreeks was een klassengesprek waarbij leerlingen konden aangeven hoe zinnig ze het concept ‘anchoring innovation’ vonden. Eigenlijk iedereen was overtuigd van het belang van *anchoring*, in de Oudheid, maar ook in onze tijd. Al filosoferend vroegen we ons wel af of *anchoring* áltijd nodig is. ‘Soms niet’, zei een leerling, ‘als iemand bijvoorbeeld iets heel nieuws uitvindt, dat helemaal nergens bij aansluit.’ ‘Wat voor uitvinding zou dat dan kunnen zijn?’ ‘Tsjja, dat weet ik niet, want het bestaat nog niet.’ Misschien is dit wel de mooiste illustratie van hoe fundamenteel het begrip ‘anchoring’ – ook in de ogen van leerlingen – is.

Hiermee lijkt tenminste een van de leerdoelen behaald te zijn. Ook in de evaluatieve vragenlijst noemden veel leerlingen het begrip ‘anchoring innovation’ in antwoord op de vraag wat ze geleerd hadden in de lessenreeks. Om een globaal idee te geven van hun antwoorden hebben we die weergegeven in een woordwolk (afbeelding 3). De grootte van de woorden *anchoring*, *innovatie*, *Augustus* en *infographic* illustreren dat veel leerlingen aangeven dat ze hierover iets geleerd hebben. Dit suggereert dat het eerste leerdoel gehaald is. De infographics lieten zien dat ook de andere leerdoelen gehaald zijn. We hebben een aantal infographics ter illustratie opgenomen (afbeelding 4-6).

Uit de lessen en de vragenlijst bleek dat leerlingen het spannend vonden dat

Afb. 4 Infographic over de heerschappij van Saturnus en Augustus.

er een zekere tijdsdruk achter zat: ze hadden het gevoel dat ze veel moesten doen in weinig tijd. Sommige leerlingen benoemden dat ze het groepswerk prettig vonden.

Ook leverde het testen en de vragenlijst suggesties op voor de verbetering van de lijst van bronnen en materialen en de toetsing. Toen de leerlingen begonnen aan hun eigen casus, bleken ze deze lastiger te vinden dan de voorbeelden uit de inleiding. De belangrijkste reden was dat veel leerlingen bij eerste lezing de bronnen vaak niet doorgrondden. Ze vonden het daardoor lastig om te bedenken waar ze moesten beginnen en konden het anker niet goed vinden. Veelal hielp het hier als de docent leerlingen liet vertellen wat ze gelezen hadden en hen daarbij naar belangrijke overeenkomsten laten zoeken (zie ook de paragraaf over docentrollen). Soms hadden ze ook wat extra achtergrondinformatie nodig – ze begrepen bijvoorbeeld de betekenis van het bestuderen van de vlucht van vogels niet en misten daardoor de link met religieuze vroomheid. We hebben het materiaal enigszins aangepast en wat meer sturende vragen opgenomen. Leerlingen hadden ook behoefte aan meer (schriftelijke) instructie over de infographic. In de huidige versie zijn de criteria daarom opgenomen in de pakketjes voor het groepswerk.

Afb. 5 Infographic over Marcus Antonius en zijn keus voor het koningschap als anker.

6 Conclusie

In dit artikel presenteren we lesmateriaal om leerlingen kennis te laten maken met het concept 'anchoring innovation' en dit toe te laten passen op bronnen uit de Oudheid. Het concept is natuurlijk breder inzetbaar in de klas dan alleen via dit lesmateriaal. We hopen dat docenten zich geïnspireerd voelen om zelf ook materiaal of lessen te ontwerpen rond 'anchoring innovation'.

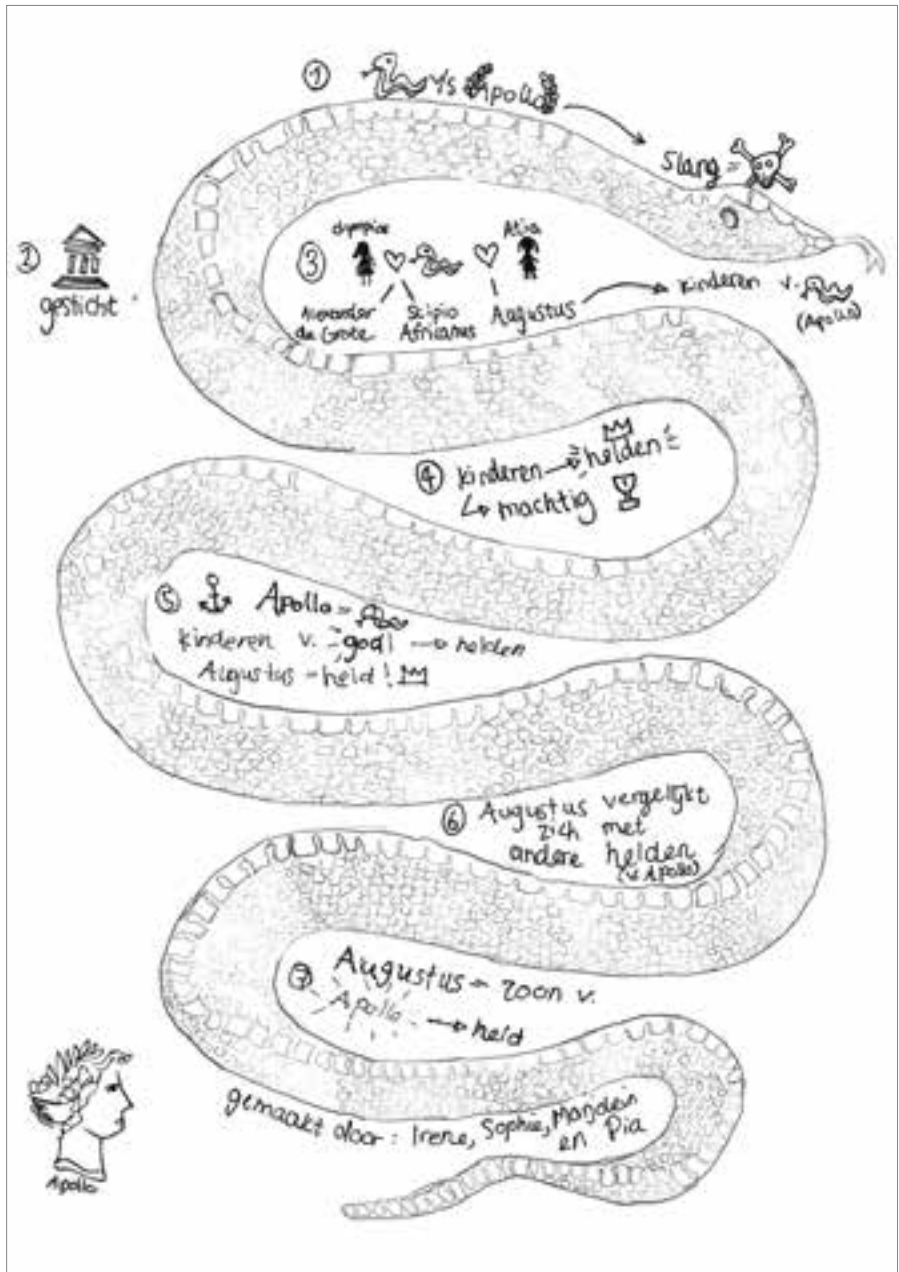
Het ontwerpen van eigen materiaal is dankbaar, maar tijdrovend werk. Het curriculaire spinnenweb was voor ons een werkbaar kader om alle aspecten van het materiaal uit te denken en de taken te verdelen. De leerinhoud en de bronnen en materialen kostten de meeste tijd bij het ontwerpen. We raden daarom aan om concrete publicaties of vertrouwde onderwerpen als uitgangspunt te nemen. Ook scheelt het om een serie samen met collega's te ontwerpen: als de visie en leerdoelen in overleg zijn vastgesteld kan ieder een deel van de materialen verder uitwerken.

GLTC, Universiteit van Amsterdam
Turfdragsterpad 9
1012 XT Amsterdam
s.m.adema@uva.nl

Kandinsky College Nijmegen
Malderburchtstraat 11
6535 ND Nijmegen
s.dijkstra@kandinskycollege.nl

Bibliografie

- Adema, S.M. en A. van der Plaats. 2017. *Leerplankader Griekse en Latijnse taal en cultuur. Een voorbeelduitwerking voor de onderbouw*, Enschede.
- Grafton, A., G.W. Most en S. Settis. 2010. *The Classical Tradition*, Cambridge.
- Hancock-Jones, R., J. Renshaw en L. Swift. 2017. *OCR Classical Civilisation AS and A Level Components 21 and 22. Greek theatre and imperial image*, London.
- Hekster, O. 2017. 'Identifying Tradition. Augustus and the constraint of formulating sole rule', *Politica Antica* 7, 47-60.
- Hobsbawm, E. en T. Ranger (eds). 1983. *The Invention of Tradition*, Cambridge.
- Sluiter, I. 2017. 'Anchoring Innovation. A classical research agenda', *European Review* 25, 1-19.
- Thijs, A., en J. van den Akker, J. 2009. *Curriculum in Development*, Enschede.
- Zanker, P. 1990. *Augustus und die Macht der Bilder*, München.

Afb. 6 Infographic over geboortemythes, slangen, Apollo en Augustus.

Auteurs 51.4

Suzanne Adema is universitair docent bij de Universiteit van Amsterdam. Zij zet zich binnen het landelijke project ‘Meesterschap in de vakdidactiek’ in voor de ontwikkeling en verspreiding van vakdidactische kennis over GTC en LTC.

Sophie Dijkstra is docent Grieks en Latijn op het Kandinsky College Nijmegen. Als Teacher in Residence aan de Radboud Universiteit droeg zij bij aan de verbinding tussen middelbare school en universiteit en aan de bevordering van de schooltalen.

Raphael Hunsucker werkt na een aanstelling als promovendus en docent Oude Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen in Rome aan de voltooiing van zijn proefschrift over de herstichting van die stad in de augusteïsche tijd en de Late Oudheid. Hij is in brede zin geïnteresseerd in de manier waarop het verleden in latere eeuwen steeds opnieuw is herschreven en hergebruikt. Daarnaast is hij hoofdredacteur van *Roma Aeterna*. Zijn meest recente publicaties gaan over het Rome van de Late Oudheid en de Vroege Middeleeuwen.

Han Lamers is als universitair hoofddocent verbonden aan de Universiteit van Oslo. Zijn onderzoek richt zich op de cultuurgeschiedenis van de klassieke traditie en de methode van haar bestudering. Hij is de auteur van *Greece Reinvented: Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy* (2015, Leiden/Boston) en, samen met Bettina Reitz-Joosse, *The Codex Fori Mussolini. A Latin text of Italian fascism* (2016, Londen).

André Lardinois is hoogleraar Griekse taal en cultuur aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich voornamelijk op de archaisch Griekse poëzie en het klassieke drama. Recent heeft hij onder meer *The Newest Sappho: P. Sapph. Obbink and P.GC. inv. 105, frs. 1-4* (2016, Leiden) uitgegeven in Open Access. Verder is hij de directeur van OIKOS, de landelijke onderzoeksschool voor klassieke studiën.

Arjan Nijk is promovendus bij de afdeling Kunst en Cultuur, Geschiedenis, Oudheid op de Vrije Universiteit, met een project over het *praesens pro praeterito* in het klassiek Grieks. Zijn voornaamste interessegebieden zijn taalkunde en retorica. Hij heeft gepubliceerd over tijd en aspect in het Grieks (het perfectum, de aoristus, het *praesens pro praeterito*) en over retorische traktaten (Isocrates' *Tegen de sofist*; Longinus' *Over het sublieme* met dr. Casper de Jonge).

Bettina Reitz-Joosse is als universitair docent Latijn verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Haar onderzoek richt zich op de relatie tussen literatuur en materiële cultuur in de Romeinse Oudheid. Bovendien bestudeert ze de rol van het Latijn onder het Italiaanse fascisme, waarover ze samen met Han Lamers *The Codex Fori Mussolini. A Latin text of Italian fascism* publiceerde.

Ineke Sluiter is hoogleraar Griekse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden en hoofdaanvrager van het Zwaartekrachtprogramma *Anchoring Innovation*.

Teun Tieleman is als hoogleraar Antieke Wijsbegeerte en Geneeskunde verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde vooral over de Stoa en Galenus. Hij leidt het door NWO ondersteunde onderzoeksproject 'Human Nature: Medical and Philosophical Perspectives in the Work of Galen of Pergamum': zie projectgalen.sites.uu.nl, en is een van de bestuurders van het *Anchoring Innovation*-Programma. Ook is hij als bestuurslid van de VCN actief op het gebied van de nascholing van leraren GLTC.

Antje Wessels is hoogleraar Latijn aan de Universiteit Leiden. Tot haar onderzoeksgebieden horen de geschiedenis van de wetenschappen in de negentiende en twintigste eeuw (*Ursprungszauber*, 2003), het Romeinse drama (*Ästhetisierung und ästhetische Erfahrung von Gewalt. Eine Untersuchung zu Senecas Tragödien*, 2014) en antieke fragmenten (*Der Neue Poseidipp*, ed. Adrian Stähli, Bernd Seidensticker, Antje Wessels, 2015). Binnen het *Anchoring Innovation*-project werkt zij aan de fragmenten van de vroeg-Romeinse tragedie en hun receptie.

Philologisch Studiefonds: stipendium 2019

De Stichting Philologisch Studiefonds verstrekt ieder jaar een beurs aan enkele pas afgestudeerden (MA, Research MA) of pas gepromoveerden (PhD), om een studiereis of langdurig verblijf (tot maximaal een half jaar) mogelijk te maken in landen van het antieke beschavingsgebied rond de Middellandse Zee. De studiebeurs is in de eerste plaats bedoeld voor mensen die klassieke talen hebben gestudeerd. Ook archeologen, oudheidkundigen en oudhistorici komen echter in aanmerking. Het strekt tot aanbeveling wanneer het te financieren verblijf samenhangt met de voorbereiding van een proefschrift. Kandidaten dienen in hun aanvraag aannemelijk te maken dat de reis direct of indirect waardevol is voor hun (promotie)onderzoek.

Subsidies van het Philologisch Studiefonds worden van oudsher primair toegekend aan mensen die een rondreis langs drie of meer plaatsen willen maken. Een onderzoeksverblijf aan een instituut (bijvoorbeeld in Rome, Athene of Istanbul) kan ook voor een subsidie in aanmerking komen. Congresreizen worden niet gesubsidieerd. De stipendiaten verplichten zich de secretaris op de hoogte te houden van het verloop van hun studiereis en na thuiskomst een beredeneerd, goed leesbaar verslag van hun reis- en studievervingen in te leveren. Kandidaten die in aanmerking wensen te komen moeten uiterlijk vrijdag 1 februari 2019 een gedetailleerd studie- en reisplan indienen; onderdelen daarvan zijn in elk geval een kort CV, een beschrijving van de reis, en een begroting waarin alle kosten en eventuele andere subsidies worden vermeld.

Aanvragen kunnen uitsluitend per email (met attachment) worden ingediend bij:

Casper de Jonge (secretaris)
c.c.de.jonge@hum.leidenuniv.nl

Ken-Uw-Klassieken-Pubquiz: de negende editie

Donderdag 4 april 2019

Een datum om alvast te noteren in de agenda van het nieuwe jaar: op donderdag 4 april 2019 vindt de *Ken Uw Klassieken! Pubquiz* 2019 plaats. Het wordt de negende editie van dit feestelijke evenement, dat het tijdschrift *Lampas* samen met het Rijksmuseum van Oudheden organiseert. De Pubquiz is het startschot van de Week van de Klassieken. De week wordt gehouden van 4 tot en met 14 april 2019 en heeft het volgende thema: 'Van heinde en verre. Migratie in de klassieke wereld.' De jaarlijkse Pubquiz is uitgegroeid tot een vrolijke reünie van studenten, oud-gymnasiasten, liefhebbers van de oudheid, docenten in het voorgezet en wetenschappelijk onderwijs: iedereen is welkom!

De quiz begint om 19.00 uur, zoals altijd in de Tempelzaal van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (Rapenburg 28). Teams (minimaal twee, maximaal vijf personen) kunnen zich binnenkort aanmelden via de website van het RMO (www.rmo.nl). De vragen gaan over Griekse en Latijnse taal en literatuur, Oude Geschiedenis, Antieke Wijsbegeerte, Klassieke Archeologie, Mythen en de Receptie van de Oudheid.

Enkele vragen uit afgelopen jaren: Bij wiens graf hopen Pyramus en Thisbe elkaar te ontmoeten? Wie scoort de enige goal in Monty Pythons voetbalwedstrijd tussen Griekse en Duitse filosofen? Op welk eiland woont Circe? Hoeveel stadia gaan er in één parasang? Welke godin is uilorig? Aan wie schreef Seneca zijn *Epistulae Morales*? En wat is de totale *bodycount* in de *Ilias*? Veel plezier en veel succes bij de voorbereiding – we zien u graag op 4 april!

Mohammed en de Late Oudheid

Red. Josephine van den Bent e.a.

232 blz., ISBN 978 90 8704 583 8, €25,-

De vroege islam wordt beschreven als een religie in wording die sterk verankerd was in de contemporaine cultuur, met aanknopingspunten en breuklijnen ten opzichte van de antieke cultuur. De bundel biedt een bijdrage aan actueel historisch debat.

Ranuccio Bianchi Bandinelli

Ontmoetingen in de onderwereld.

*Dagboeknotities van een burger over
Kaiser Wilhelm II, Hitler en Mussolini*

Inl. en aant. Asker Pelgrom

128 blz., ISBN 978 90 8704 734 4, €15,-

In zijn dagboeken beschreef Bandinelli vol ironie over zijn ontmoetingen met Hitler, Mussolini en ex-keizer Wilhelm II. De inleiding gaat over zijn tijd als hoogleraar Griekse archeologie in Groningen en de complexe relatie tussen archeologie en fascisme

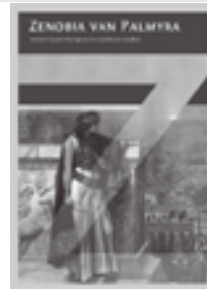
Het verhaal van Apollonius.

Historia Apollonii Regis Tyri

Vert. Vincent Hunink, inl. Diederik Burgersdijk

128 blz., ISBN 978 90 8704 714 6, €15,-

Deze laatklassieke roman over de ongelooflijke avonturen die de Syrische koning Apollonius, zwerfend door het oostelijk Middellandse Zeegebied meemaakte, bevat een mengeling van klassieke en christelijke motieven.

Zenobia van Palmyra. Vorstin tussen

Europese en Arabische traditie

Red. Raphael Hunsucker e.a.

86 blz., ISBN 978 90 8704 715 3, €13,-

Het beeld dat Europese en Arabische bronnen schetsen van Zenobia van Palmyra is kleurrijk, maar niet uniform. Deze heruitgave van bijdragen van het eerste Zenobiacongres belicht de intrigerende vorstin vanuit verschillende disciplines.

Auteursinstructies *Lampas. Tijdschrift voor classici*

1 Inzending kopij

Zend uw kopij per e-mail naar: lampas@verloren.nl

2 Omvang

Een artikel in *Lampas* bevat maximaal 7.500 woorden inclusief voetnoten en bibliografie.

3 Stijl en opmaak

Houd de opmaak zo eenvoudig mogelijk. Gebruik geen afkortingen. Een heldere structuur wordt op prijs gesteld (lieft met tussenkopjes).

4 Citaten van en verwijzingen naar Griekse en Latijnse teksten

Geef Griekse eigennamen in Latijnse vorm (Aeschylus, Thucydides). Vertaal Griekse en Latijnse citaten. Plaats vertalingen tussen enkelvoudige aanhalingstekens. Cursiveer Latijnse citaten. Zet langere citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst: ingesprongen en door witregels van de hoofdtekst gescheiden. Gebruik in verwijzingen alleen Arabische cijfers (1, 2, 3).

5 Citaten van en verwijzingen naar secundaire literatuur

Verwijs naar secundaire literatuur volgens het auteur (jaartal: pagina)-systeem. Bijvoorbeeld: 'Feeney (2007: 92-96) stelt dat ...'; 'vergelijk Slings (1997: 107 n. 17)'. Zet lange citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst (zie boven), korte citaten tussen enkele aanhalingstekens.

6 Bibliografie

De literatuurlijst bevat uitsluitend de in uw artikel genoemde auteurs. Geen afkortingen. Opmaak:

Artikel in bundel:

Slings, S.R. 1997. 'Figures of Speech and their Lookalikes. Two further exercises in the pragmatics of the Greek sentence', in E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation. Greek literature in its linguistic context*, Amsterdam, 169-214.

Artikel in tijdschrift:

Hemelrijk, E.A. 2007. 'Local Empresses. Priestesses of the imperial cult in the cities of the Latin West', *Phoenix* 61, 318-349.

Boek:

Jong, I.J.F. de. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.

7 Samenvatting, correspondentieadres en auteursinformatie

Bij uw artikel levert u (1) een Engelstalige samenvatting (maximaal 200 woorden), (2) uw correspondentieadres (post en e-mail) en (3) een beknopte biografie (functie, affiliatie, onderzoeksgebied en publicaties, maximaal 70 woorden).

8 Illustraties

De redactie stelt illustraties (met bijschriften en bronvermeldingen) op prijs. Deze worden geplaatst indien van voldoende grootte en kwaliteit; uitgangspunt is een resolutie van 300 dpi bij een formaat van 10x15 cm. Bij vragen kunt u contact opnemen met de redactiesecretaris.

INEKE SLUITER	Oud is het nieuwe nieuw Een inleiding op <i>Anchoring Innovation</i>	289
ANDRÉ LARDINOIS	Sappho als anker voor mannelijke en vrouwelijke dichters in de hellenistische tijd	296
ARJAN NIJK	Iconiciteit als taalkundig anker	312
TEUN TIELEMAN	Medische innovatie in de Grieks-Romeinse wereld De sectie op menselijke lichamen als praktijkgeval	326
ANTJE WESSELS	Er zullen wel Griekse ankers zijn ... Livius Andronicus' <i>Aegisthus</i>	341
RAPHAËL HUNSUCKER	De nieuwe stichters van de Eeuwige Stad Meervoudige verankering in het Rome van Augustus en de Late Oudheid	358
HAN LAMERS EN BETTINA REITZ-JOSSE	Voor anker in drijfzand De obelisk en de <i>Codex</i> van het Mussolini-Forum	375
SOPHIE DIJKSTRA EN SUZANNE ADEMA	Augustus' ankers Wetenschappelijk onderzoek voor leerlingen	393

